
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4 (88)
2023

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Ніна ГОРГОЛЮК	Марина НАВАЛЬНА
Василь ГРЕЩУК	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ГРИЦЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Марія ЧИЖМАРОВА
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Світлана ШАБАТ-САВКА
Мирослава МАМИЧ	Ірина ШКІЦЬКА
Людмила МАРЧУК	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України*

Суб'єкт у сфері медіа-реєстрів R30-01171
(рішення від 31.08.2023 № 802)

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань
України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 13 від 14.11.2023 р.*

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 29.11.23. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton С. Ум. друк. арк. 12,60. Обл.-вид. арк. 11,51.
Тираж 191 прим. Зам. 7107.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.003>
УДК 811.161.2'1(092)“19” (Шевельов)

І.Ю. ШКИЦЬКА, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009
E-mail: i.shkitska@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

ПИТОМЕ-ЗАПОЗИЧЕНЕ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

У статті проаналізовано термінологію, використану в лінгвістичних працях відомого українського мовознавця Юрія Володимировича Шевельова. З'ясовано співвідношення питомого та запозиченого в лінгвістичних термінах, що репрезентують різні рівні мови. Відзначено авторський спосіб уведення термінів та їхніх запозичених відповідників у наукові тексти. Визначено різну активність використання власне українських термінів та їхніх запозичених відповідників. Окреслено низку лінгвістичних термінів з ідіостиллю Ю.В. Шевельова, що відрізняються від сучасних. Схарактеризовано й диференційовано питомі українські та запозичені терміни за їхньою належністю до різних мовних рівнів.

Ключові слова: лінгвістичний термін, науковий ідіостиль, питоме / запозичене слово, термін-синонім, іншомовний відповідник терміна.

Визначні постаті в лінгвоукраїністиці привертають увагу багатьох дослідників в Україні та за її межами. Мовознавців цікавлять не тільки їхні думки щодо тогочасної мовнополітичної ситуації та інтерпретації тих чи тих мовних явищ, але й особливості їхнього наукового ідіолекту, способи подання інформації та мовна репрезентація наукового доробку загалом. Це стосується й одного з найвизначніших представників української філології ХХ ст. — Юрія Володимировича Шевельова (Шнейдера, Шереха, Григорія Шевчука), відомого своїми ґрунтовними дослідженнями з історичної фонології слов'янських мов, історії українського

Цитування: Шкицька І.Ю. (2023). *Питоме-запозичене в лінгвістичній термінології Юрія Шевельова. Українська мова*, 4(88), 3—20. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

мовознавства, а також науковими розвідками з питань синтаксису простих речень, історії становлення української літературної мови, питань правопису, ідіостилю письменників тощо.

Наукову спадщину Ю.В. Шевельова вивчали такі дослідники, як Л.О. Белей (Белей, 2012), С.В. Вакуленко (Вакуленко, 2014, 2016), О.М. Геращенко (Геращенко, 2009), П.Ю. Гриценко (Гриценко, 1998), Н.В. Гуйванюк (Гуйванюк, 1999), А.І. Даниленко (Даниленко, 2000, 2009), В.С. Калашник (Калашник, 2012), К.Д. Каруник (Каруник, 2019), Л.Т. Масенко (2008, 2013), В.М. Мойсієнко (2009), Г.М. Наєнко (Наєнко, 2010), В.В. Німчук (Німчук, 2009), П.О. Селігей (Селігей, 2010), О.І. Скопненко (Скопненко, 2011), Л.О. Ткач (Ткач, 2014), Р.А. Трифонов (Трифонов, 1999), О.С. Черемська (Черемська, 2009) та ін.

Першим комплексним дослідженням мовознавчого доробку науковця-емігранта стала дисертація К.Д. Каруник «Юрій Шевельов як дослідник української мови». У ній проаналізовано лінгвістичні праці славетного мовознавця, узагальнено методологічні принципи, репрезентовані в них, описано його інноваційні концепції щодо формування української літературної мови (Каруник, 2019). Деякі аспекти лінгвістичної термінології праць Ю.В. Шевельова висвітлено в наукових розвідках Л.І. Пени (Пена, 2018) та Ю.Є. Волошиної (Волошина, 2017).

Незважаючи на низку студій українських і зарубіжних учених, предметом дослідження в яких постають лінгвістичні праці професора Юрія Володимировича Шевельова, досі є питання, що потребують подальшого наукового вивчення. З огляду на це пропонована розвідка, присвячена аналізу лінгвістичних термінів наукових праць відомого мовознавця в парадигмі «питоме»-«запозичене», є актуальною і відповідає запитам сучасного українського мовознавства.

Питання української ментальності й мови були наскрізними в життєписі науковця, оскільки його сутність була українською (Довбня, Товкайло, 2014, с. 171). Професор Ю.В. Шевельов уважав, що мова, будучи виявом і висловом душі нації, «повинна бути самобутня, чиста від усяких чужих впливів, незаймана» (Шевельов, 2002, с. 14). Мовознавець порушував також питання труднощів під час розрізнення власне українських і запозичених елементів: «Кінець-кінцем українська мова має надто багато спільних слів і виразів з іншими слов'янськими мовами і серед них чимало і запозичених. Але про багато таких позичень навіть наука не може сказати, хто саме і в кого саме позичив. Було б недоречно ці спільні елементи з мови якось елімінувати, вилучати. Вилучати мовець може схотіти тільки те, що він відчуває як чужорідне. Але при такому відчутті треба орієнтуватися на нормального, а не двомовного мовця. Тільки мовець, що не говорить по-російськи, може елімінувати з мови русизми, тільки мовець, що не говорить по-польськи, може вилучати з мови польонізми, або, кажучи це саме словами самого А. Кримського: “Україна може служити міркою ‘польонізмів’, а Галичина з свого боку міркою ‘квазімоскалізмів’”» (Шевельов, 2003, с. 48).

Досить цікавими є погляди Юрія Володимировича Шевельова на кальковані форми: «На перший погляд калькування більше сприяє збереженню своєрідності мови, ніж пряме позичання. Одначе це не завжди так. Окремі чужі слова, як ми далі побачимо, поступово принатурюються до мови і кінець-кінцем підлягають її законам, так що часто їх і не розпізнаєш. Навпаки, при великому використанні кальок мова поступово скоряється чужим для неї законам словотворення, пов'язання слів у реченні і може з часом зовсім утратити свою внутрішню своєрідність» (Шерех, 1951, с. 39).

Відповідаючи на важливе запитання мовної політики «Як ставитися до припливу чужих слів?», науковець запропонував два протилежні, крайні підходи: «максимальне сприяння ширенню етранжизмів, з одного боку; максимальне перешкоджання ширенню чужих слів, з другого боку» (там само, с. 44). На його думку, перший підхід не є репрезентованим у жодній мові, оскільки він означає послідовне зречення власної мови.

Типовим для наукового ідіостилю професора Ю.В. Шевельова є вживання іншомовного терміна із зазначенням його українського відповідника в дужках або через кому, напр.: *Одначе цими наростками подеколи творяться і слова без нейоративного (зв'язаного з негативною оцінкою) забарвлення, напр.: міняйло, літун, змагун* (там само, с. 207); *Інфіксація, або простягнення вигука: голосний вигука подвоюється, а всередині вставляється приголосний, найчастіше р, л, г <...>* (там само, с. 358).

Значно меншою кількістю прикладів у працях відомого мовознавця репрезентовано подання спочатку питомої української форми терміна, а потім (здебільшого в дужках) його іншомовного варіанта, напр.: *Нарешті, уступ (абзац), який у суті є теж розділовий знак, спирається на чисто логічне членування тексту, виділяючи речення або групу речень, пов'язаних між собою і відмежованих від решти тексту єдністю виключно логічного характеру* (там само, с. 157); *Наросток поодинокості (сингулятивний) -ин- використовується з цим же значенням і при назвах істот, напр.: селянин, прочанин, людина* (там само, с. 213).

На позначення розділів мовознавства дослідник здебільшого використовував терміни, що ними наука про мову послуговується і сьогодні: *діалектологія* (Шерех, 1951, с. 49), *лексикографія* (там само, с. 68; Шевельов, 1998, с. 116), *лексикологія* (Шерех, 1951, с. 7), *морфологія* (там само, с. 8), *семантика* (семасіологія) (там само, с. 8), *словотвір* (Шевельов, 2003, с. 118), *фонетика* (Шерех, 1951, с. 7), *фонологія* (Шевельов, 2002, с. 70), *фразеологія* (Шевельов, 2003, с. 79). Дещо відмінну репрезентацію мають терміни *синтакса* (сучасний відповідник — синтаксис) (Шерех, 1951, с. 148) та *ортоєнія* (орфоепія) (Шевельов, 2003, с. 116) і *ортографія* (орфографія) (там само, с. 125), що зумовлено особливостями мови того часу.

Проаналізуємо, як корелює «питоме» і «запозичене» в термінах, уживаних професором Юрієм Володимировичем Шевельовим, що мар-

кують різні розділи мовознавства. Істотну кількість питома українських термінів дослідник використовував на позначення фонетичних понять і явищ: *звучність, голосниці, наголос* (спадний, висхідний, рівний, рухливий, накореневий, нанаростковий, наприростковий, рухомий / нерухомий, постійний, початковий / серединний, кінцевий, силовий), *повноголос / повноголосся, склад* (наголошений / ненаголошений; відкритий / закритий), напр.: *У нормальній, не шептаній мові голосні супроводяться т. зв. голосом, що витворюється коливанням голосових зв'язок (голосниць) у гортані при проході видихового повітря. Унаслідок такого характеру вимови з усіх звуків мови голосні мають найбільшу звучність (сонорність)* (Шерех, 1951, с. 364); *В родовому відмінку деякі однокладові (а при повноголосі — двоскладові) іменники чоловічого роду, головне коли вони вживаються з прийменником (і до певної міри адвербіялізуються), можуть мати двоє закінчень: під наголосом -а, не під наголосом -у: до стола — до столу, до двора — до двору, з моста — з мосту, з плота — з плоту, без стида — без стиду, без сорома — без сорому, не до сміху — було сміха (і сміху), труда — без труда, до суда — до суду (там само, с. 190); Причину появи дисимілятивного акання Курило вбачає в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редукцію голосного попереднього складу, редукція ця означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції* (Шевельов, 2002, с. 74).

Найбільшу кількість серед цієї групи становлять терміни на позначення звуків та їхніх характеристик: *двозвук, звук* (випадний, протиснений / протисний, проривний, заднього, середнього і переднього ряду; низького, середнього і високого піднесення), *голосний* (відкритий / закритий, довгий, короткий, подовжений, історично короткісний, ненаголошений / наголошений, сполучний), *приголосний* (бічний, гортанний, глухий, губний, губо-губний, губо-зубний, дзвінкий, довгий, задньо-піднебінний, зубний, подовжений, середньо-піднебінний, шелесний), напр.: *Можуть бути також випадки, коли мовні органи приймають становище, потрібне для проривного звука, але в момент прориву перепони переходять не в нейтральне становище, а в становище відповідного протисного звука. Так утворюються своєрідні двозвуки, що мають назву африкат* (Шерех, 1951, с. 373); *В цьому останньому випадку постають звуки, що звуться протисними, або фрикативними* (там само, с. 372); *При словоскладанні складеність слова підкреслюється тим, що між двома основами вживається т. зв. сполучний голосний* (там само, с. 362); *До мішаної належать ті, чия основа кінчається на приголосний, тепер твердий, але давніше м'який. Такими приголосними є шелесні ж, ч, ш (ш): ще до XV сторіччя вони були м'які; стверднувши, вони наблизилися до твердої групи, але частину закінчень зберегли з м'якої групи, до якої давніше належали* (там само, с. 183).

До групи запозичених термінів на позначення понять фонетики, що функціують у лінгвістичних працях Ю.В. Шевельова, належать такі: *африката* (рідше вживаний порівняно з *двозвук*) (Шерех, 1951,

с. 373), *вібраційний / вібрант* (там само, с. 374), *дивергент* (Шевельов, 1994, с. 15; Шевельов, 2002, с. 119), *дифтонг* (домінантний порівняно з *двозвук*) (Шевельов, 2002, с. 43), *інтонація* (там само, с. 75), *монофтонг* (там само, с. 77), *окситон* (Шевельов, 2003, с. 110), *парокситон* (там само, с. 110), *поліфтонг* (Шевельов, 2002, с. 80), *фонема* (Шерех, 1951, с. 7), *фонетика* (там само, с. 389), *фонологія* (Шевельов, 2002, с. 70).

Серед цієї групи термінів кількісно більше термінів із стрижнями терміносполук, означуваних лексемами: а) **звук**: *білябіяльний* (рідше вживаний порівняно з *губо-губний*), *експльозивний* (рідше вживаний порівняно з *проривний*), *лябiodентальний* (рідше вживаний порівняно з *губо-зубний*), *лятеральний* (домінантний порівняно з *бічний*), *протетичний*, *редукований*, *сонорний*, *фрикативний*; б) **наголос**: *експіраторний*, *дублетний*; в) **голосний**: *лябіялізований / нелябіялізований*, *циркумфлексиво інтонований*. Напр.: *З цього погляду голосні звуки поділяються на лябіялізовані (з випнуто-заокругленими губами) і нелябіялізовані (з нормальним або розтягненим становищем губів)* (там само, с. 364).

Питомо українські терміни, що маркують фонетичні явища і процеси, домінують у науковому ідіостилі видатного вченого. Серед них можна виокремити терміни на: **-ання**: *акання, випадання звука, чергування голосних / приголосних*; **-ування**: *звуконаслідування*; **-ення**: *(з)глухнення звуків, м'якшення приголосних, подвоєння звуків, простягнення вигука*; **-іння**: *ствердіння приголосних*, напр.: *Так званого «акання», властивого білоруській або російській мові, українська мова зовсім не знає* (Шерех, 1951, с. 366); *Хоч визнаючи наявність звука г у вимові деяких українських слів (звуконаслідуваннях, зукраїнізованих середньовічних запозиченнях), Хвиля викинув літеру г з української абетки* (Шевельов, 1998, с. 136); *З цим зв'язана посилена його артикуляція, а наслідком цього буває глухнення дзвінких приголосних (вимова дід, дуб як діт, дуп)* (Шевельов, 2002, с. 78); *Загалом захід української території виявляє нахил до послідовного ствердіння -н- у кінці прикметникових основ, а схід України, навпаки, до послідовного пом'якшення* (Шерех, 1951, с. 223).

Запозичені терміни на позначення фонетичних процесів часто репрезентовані словоформами на **-ація**: *акцентуація* (Шевельов, 2002, с. 51), *асиміляція* (Шерех, 1951, с. 383), *дисиміляція* (там само, с. 79), *дифтонгізація* (Шевельов, 2002, с. 77), *лябіовеляризація* (там само, с. 20), *лябіялізація* (Шерех, 1951, с. 364), *монофтонгізація* (Шевельов, 2002, с. 77), *паляталізація* (Шерех, 1951, с. 376), *редукція* (Шевельов, 2002, с. 74), *редуплікація* (Шерех, 1951, с. 344). У межах цієї групи вирізняються терміни з префіксом **де-**: *делябіовеляризація* (Шерех, 1951, с. 364), *деназалізація* (Шевельов, 1994, с. 13), *депрономіналізація* (Шерех, 1951, с. 267).

Менш частотні в наукових працях Ю.В. Шевельова запозичені терміни на позначення фонетичних процесів, напр.: *рефлекс* (відображення звука прамови в мові-нащадку), напр.: *Рефлекс дж тепер зберігається в своєму первісному вигляді в бойківських і лемківських говірках: ходжу, пряджа* (Шевельов, 1994, с. 13).

Серед термінів із лексикології та фразеології переважають ті, що є власне українськими або давно запозиченими: *калька, крилаті слова, побутові / пестливі, урочисті слова, слово* (двоскладове, односкладове), *слово-показник, чуже / (за)позичене слово, чужомовна позика*. Напр.: *Такий дослівний переклад нагадує копіювання рисунка на інший матеріал за допомогою прозорого паперу-кальки. Тому в мовознавстві називають такий переклад калькуванням, а нововитворені точно за чужими зразками фразеологічні звороти кальками* (Шерех, 1951, с. 38); *Фразеологічні звороти, що створені яким-небудь письменником і виразно виказують своє літературне походження, зуть найчастіше крилатими словами* (там само, с. 23); *Картина різко змінюється, коли перейдемо до побутової лексики, в тому значенні, якого надано цьому термінові вище, і фразеології щоденної мови* (Шевельов, 2003, с. 79); *Емоційна лексика, забарвлена позитивно, складається головне з лексики пестливої (відчуття ніжності) і лексики урочистої (відчуття пошани)* (Шерех, 1951, с. 60); *Слово-показник має свої характеристичні особливості: по-перше, з усіх слів синонімічного гнізда воно має найзагальніше значення, і тому його можна вжити замість кожного іншого члена гнізда* (там само, с. 64); *З-поміж алопонімів особливо відчутні і особливу роль в мовній політиці відіграють етранжизми, себто слова й звороти, позичені з чужих мов. Часто їх називають також чужомовні позики* (там само, с. 35).

Для номінування груп слів, виокремлених за різними критеріями, Ю.В. Шевельов використовував терміни на:

а) **-изм**: *арготизм, білорусизм, вульгаризм, галицизм, діалектизм, етранжизм* (варваризм), *ідіотизм, канцеляризм, українізм, фамільяризм*, напр.: *Одначе після того, як основні процеси формування літературної мови вже закінчені, літературна мова дуже неохоче вбирає в себе нові для неї діалектизми* (там само, с. 46); *Тим самим відпадає думка про слов'янські варіанти, і Курило вважає, що форми з -а, зв'язані з Литовською державою, треба розглядати як окремі білорусизми або північноукраїнізми* (Шевельов, 2002, с. 81);

б) **-ізм**: *алопонім, алохронізм, антропонім, архаїзм, вокалізм, германізм, європеїзм, евфемізм, льокалізм, макаронізм, неологізм, північноукраїнізм, польонізм, регіоналізм, церковнослов'янізм*, напр.: *Одначе кожного часу в мові є елементи, які не належать до нормальної системи мови даного часу. Ми зватимемо їх алохронізми (від грецьких слів *allos* 'інший' і *chronos* 'час')* (Шерех, 1951, с. 24);

в) **-онім**: *гомонім, паронім, синонім*, напр.: *Слова, що вимовляються однаково, але мають зовсім різне значення, зуться гомоніми* (там само, с. 16); *Характеристична з цього погляду та диференціяція значень, яка накреслюється між наголосовими паронімами — традиційним прощу і принесеним з Галичини прощу на Великій Україні* (Шевельов, 2003, с. 98); *Особливе джерело європеїзмів становлять собою мертві мови — грецька й латинська* (Шерех, 1951, с. 37).

Для позначення груп слів і лексичних процесів Ю.В. Шевельов уживав терміни, утворені за українськими моделями, на зразок *новотвір* (пор. із *неологізм*), напр.: *Як видно вже з прикладів, одні алохронізми належать до минулого і характеризуються своєю застарілістю. Це — архаїзми (гряде, підсудок). Інші тільки входять в ужиток і характеризуються новістю і не цілковитою звичайністю. Це — неологізми (новотвори)* (там само, с. 25).

Серед запозичених термінів на позначення мовних процесів можна виокремити такі групи:

а) слова на *-ація*: *абревіація* (Шерех, 1951, с. 32), *акцентуація* (Шевельов, 2002, с. 51), *ампліфікація* (Шерех, 1951, с. 151), *архаїзація* (Шевельов, 2003, с. 27), *афіксація* (Шерех, 1951, с. 32), *гемінація* (там само, с. 150), *інфіксація* (там само, с. 358), *предикація* (там само, с. 73), *уніфікація* (там само, с. 249);

б) слова на *-ізація*: *адвербіалізація* (там само, с. 192), *граматикалізація* (там само, с. 258);

в) слова на *-ія*: *гомонімія* (там само, с. 210), *полісемія* (там само, с. 16).

Хоч серед термінів на позначення складників будови слова трапляються запозичені (*афікс, суфікс, постфікс, префікс*), питомо українські терміни тут домінують: (*дієслівний*) *показник -ся, закінчення* (дублетне, нульове), *наросток* (мертвий, стертий продуктивний / непродуктивний, нульовий, наголошений / ненаголошений, односкладовий / двоскладовий, ступенювальний, здрібнілий / згрубілий), *корінь слова, основа слова, приросток, прискладок*, напр.: *Окрему групу становлять дієслова, що мають наприкінці показник -ся (-сь)* (там само, с. 314); *Отже, і наголос не є вирішальним чинником у існуванні дублетних закінчень* (там само, с. 192); *Є серед іменникових наростків мертві, що вже не виділяються як окрема значуща частина слова* (там само, с. 205); *Але найбільше допомагає розпізнати, що слово чуже, нездатність цього слова виділити одно- або двоскладовий корінь, як це здебільшого є в наших словах* (там само, с. 42); *Із сказаного про нахил до одновершинності звучності в складі впливає тенденція української мови позбуватися прискладків, здебільшого розгортаючи їх у окремі, самостійні склади* (там само, с. 387).

Таке саме співвідношення питомих і запозичених термінів спостерігаємо і в позначенні способів утворення нових слів: *скорочення, словозрост, словоскладання* та ін., напр.: *Скорочення (абревіація) нерідко трапляється в усіх сучасних європейських мовах* (там само, с. 32); *Далеко продуктивнішим від двох попередніх способів творити прислівники є творення прислівників із словозростів: кількаслівний зворот, що має функцію прислівника, зростається в одно слово* (там само, с. 242). *Словоскладання, менше властиве українській мові <...>, найчастіше трапляється в прикметниках, напр., транзитно-переселенчий, допомогово-забезпечувальний, рідше в інших частинах мови, напр., сонцеобожнювач* (там само, с. 32).

Назви частин мови, груп і підгруп в їхньому складі репрезентовані у працях Ю.В. Шевельова питомо українськими лексемами: *вигук, ім'я / іменник* (віддієслівний, відчислівниковий, збірно-кількісний,

здрібнілий), дієприкметник (активний / пасивний), дієприслівник, дієслово (перехідне / неперехідне), займенник (анафоричний, вказівний, дієслівний, зворотний, означений / неозначений, особовий, особово-анафоричний, питально-окличний, присвійний), прийменник, прикметник (відносний, короткий, нестягнений; першого / другого, третього ступеня; приростковий, присвійний, твердий / м'який, ступеньований, субстантивізований, якісний), прислівник (відприкметниковий, заперечний, сприросткований, часовий), дієслівна зв'язка (речова (матеріальна) / нульова), службове слово, сполучник (єднальний, двоскладовий, двочленний, односкладовий, подвійний, протиставний, розділовий, складний) / сполучне слово, частка (видільна, вказівна, заперечна, наказова, оклична, питальна, посильна, приєднувальна, словотворча, умовна, характеристична), числівник (дробовий, збірний, кількісний, порядковий, складений). Напр.: *Дієслово, що виступає як частина присудка, яка вказує на час і спосіб, зветься дієслівною зв'язкою, а присудок, в якому є або може бути дієслівна зв'язка, зветься складеним присудком* (Шерех, 1951, с. 85); *Займенники, значення яких визначає контекст, зветься анафоричними* (там само, с. 257); *Ось приклади часових прислівників та інших виразів галицької або принаймні західноукраїнської сфери вживання, використаних М. Коцюбинським: нині — сьогодні, допіру — тільки що, відтак — тоді, після того, рано — ранок, пів до — пів на, пильно — ніколи* (Шевельов, 2003, с. 81); *Близько до посильних часток стоять видільні, що виділяють який-небудь член речення, підкреслюючи його незаступність* (Шерех, 1951, с. 354).

Власне українські терміни також домінують на позначення граматичних понять і категорій: *вид* (там само, с. 275), *відміна, відмінок* (Шевельов, 2003, с. 135), *двоїна* (Шерех, 1951, с. 188), *групи іменників* (м'яка, тверда, мішана) (там само, с. 183), *збірність* (там само, с. 212), *зв'язка* (нульова / дієслівна) (там само, с. 159), *рід* (жіночий, чоловічий, середній) (там само, с. 273), *стан* (там само, с. 278), *час* (теперішній, майбутній, минулий, передминулий) (там само, с. 295), *наворотів дієслова, однина / множина* (там само, с. 14), *особа* (перша, друга, третя) (там само, с. 292), *спосіб* (дійсний, умовний, наказовий) (там само, с. 272); *ступінь порівняння прикметників* (перший / другий, третій) (там само, с. 242), *ступеньовання прикметників* (там само, с. 240).

Ураховавши значення іменників, професор Ю.В. Шевельов виокремив *категорії безформности-частковости, особовости, оформлености-цілісности, речевности*, напр.: *В українській іменниковій відміні можуть бути виявлені дві категорії: категорія особовости чи речевости і категорія оформлености-цілісности (у зв'язку цих понять) у протиставленні безформности-частковости* (Шерех, 1951, с. 192); *Категорія особовости в протиставленні речевости може виявлятися в знахідному відмінку однини і множини і в місцевому однини, а почасти також у кличній формі* (там само).

Використанню питомої української лексики видатний мовознавець віддає перевагу й для деталізації значень відмінків, зокрема родово-

го: родовий відмінок віддалености / наближености, ознаки, приналежності, суб'єкта / об'єкта, частковости (партитивности), цілого (Шерех, 1951, с. 82, 167—169), напр.: ...знахідний відмінок показує, що дія охоплює предмет цілком і безперешкодно, а родовий відмінок, — що дія 1) охоплює предмет тільки частково або 2) на своєму шляху до предмета зустрічає перешкоди. У першому випадку маємо справу з т. зв. родовим відмінком частковости (партитивним), у другому — з родовим відмінком об'єкта в заперечних реченнях (Шерех, 1951, с. 167).

Істотно меншою в науковому ідіолекті Ю.В. Шевельова є кількість запозичених термінів і термінів із запозиченим складником на позначення частин мови та їхніх характеристик: *інфінітив* (там само, с. 89), *гіпотактичний сполучник* (там само, с. 160), *препозитивна частка* (там само, с. 252), *субстантив* (там само, с. 229), *субстантивізація прикметників / числівників* (там само, с. 229), *суперлятивна форма* (Шевельов, 2003, с. 37). Таку саму структуру мають і терміни на позначення морфологічних процесів: *прономіналізація / депрономіналізація*. Напр.: *Усі факти прономіналізації й депрономіналізації, щоденні в мові, пояснюються тим, що кожну дану річ, кожну ознаку мовець завжди може визначити подвійно: займенником — через її стосунок або іншою частиною мови — через її назву* (там само, с. 267).

Ю.В. Шевельов уживав переважно питомих термінів і для найменування синтаксичних явищ та понять: *вставне слово* (Шевельов, 2003, с. 73), *допоміжне дієслово* (Шерех, 1951, с. 303), *додаток* (там само, с. 96), *звертання* (там само, с. 164), *еднальний сполучник* (там само, с. 158), *непряма мова* (там само, с. 129), *однорядні члени речення* (Шевельов, 2003, с. 115), *означення* (Шерех, 1951, с. 263), *підмет, прикладка, присудок* (простий, складений) (там само, с. 89), *присудкове слово / ім'я* (Шерех, 1951, с. 88). Напр.: *Сурядні речення з еднальним сполучником відокремлені павзою одне від одного далеко не завжди, але кома між ними ставиться, напр.: «Не цвітуть квітки зимою, і дерева не шумлять» (Ол.)* (Шерех, 1951, с. 158); *Крім дієслова бути в ролі зв'язки можуть виступати деякі інші дієслова. Вони вносять у присудок додаткові відтінки, показуючи, як реалізується ознака, виражена присудковим ім'ям* (там само, с. 86).

Запозиченим термінам дослідник віддає перевагу в разі маркування:

а) різновидів речень: *атрибутивні (релятивні) підрядні, еліптичні, інфінітивні, паратактичні / гіпотактичні складні*, напр.: *Атрибутивні підрядні речення (означальні; їх називають також релятивні, або відносні), стосуються прямо або через відповідник до будь-якого іменника у головному реченні, відповідаючи на запитання атрибута (який?)* (там само, с. 111); *Вислови Більш нічого або Нічого — еліптичні і походять з заперечних речень типу Більш нічого не було, Нічого не станеться* (там само, с. 262); *Зовсім інші стилістичні властивості мають інфінітивні речення, позбавлені емоційно-модальних відтінків, — т. зв. констатувальні інфінітивні речення* (там само, с. 93); *Отже, сполучник у межах речення не означає підрядности; навпаки, між реченнями сполучник може виконувати як ролю*

показника однорядності (партактичні складні речення — § 23), так і підрядності (гіпотактичні складні речення — § 24) (там само, с. 100);

б) типів зв'язку між складниками речень: асиндетон, гіпотакса, партакса, синтагма, напр.: *Такий спосіб зв'язувати кілька речень інтонацією в одну складнішу цілість зветься асиндетоном, а про такі речення ми говоримо, що вони пов'язані асинтетично (себто без сполучника)* (там само, с. 100); *Тим часом можна ці речення пов'язати так, щоб був виявлений значеннєвий зв'язок між ними, щоб одне речення граматично залежало від другого. При наявності цих ознак ми матимемо справу вже з гіпотаксою (підрядністю) в зв'язку речень* (там само, с. 101); *При партаксі речення пов'язані між собою не тільки інтонацією, а і сполучником* (там само); *Пари слів виступають тут тільки як останні, найменші синтагми* (там само, с. 78).

Водночас у науковому доробку Ю.В. Шевельова знаходимо чимало питомих українських термінів на позначення типів речень: *головне речення* (там само, с. 132), *неповне речення* (там само, с. 97), *заперечне речення* (там само, с. 90), *питальні речення* (там само, с. 235), *причинове підрядне речення* (там само, с. 114), *просте речення* (там само, с. 71), *розгорнене речення* (сучасний відповідник — *поширене речення*) (там само, с. 120), *складне речення* (там само, с. 100), *стверджувальне речення* (там само, с. 90), *сурядне речення* (там само, с. 158), напр.: *Головне речення в непрямій мові завжди відповідає авторському поясненню в прямій мові* (там само, с. 132—133); *Безособові речення — це такі речення, в яких нема і не повинно бути підмета* (там само, с. 89); *Причинові (кавзальні) підрядні речення стосуються прямо або через відповідник до присудка головного речення, відповідаючи на запитання обставин причини (чому?)* (там само, с. 114).

Особливу деталізацію термінів спостерігаємо під час визначення типів односкладних речень: *абсолютно-безособові речення* (там само, с. 90), *безособові речення* (Шевельов, 2002, с. 68), *безособово-пасивні речення* (Шевельов, 2003, с. 112), *відносно-безособові речення* (Шерех, 1951, с. 95), *називні речення* (вказівні) (там само, с. 96), *неозначено-особові речення* (там само, с. 95), *прислівникові безособові речення* (там само, с. 91), *узагальнено-особові речення* (там само, с. 95). Напр.: *Правда, є одна група безособових речень, в яких дійова особа абсолютно не може бути виражена (т. зв. абсолютно-безособові речення)* (там само, с. 90); *На межі між безособовими і особовими реченнями стоять речення відносно-безособові <...> Відносно-безособові речення поділяються на узагальнено-особові і неозначено-особові* (Шерех, 1951, с. 95).

Багато українських термінів дослідник використав на позначення різновидів підрядних речень: *відносно-незалежні, допустові, зіставні, наслідкові, додаткові, підрядні речення мети, порівняльні, способові, способово-наслідкові, умовні, часові* (там само, с. 110—118).

Питоми терміни домінують і у групі для найменування зв'язків між словами / членами речення, між реченнями: *прилягання* (сильне / слабе), *узгодження* (повне / неповне); *протиставний зв'язок, розділовий зв'язок; поземний / доземний тип зв'язку*. Напр.: *Прилягання — це такий*

зв'язок двох членів речення, при якому пояснювальний член речення не має тих граматичних форм, в яких відбувається узгодження або керування (себто форм роду, числа, відмінка, особи) (там само, с. 77); Суть розділового зв'язку полягає в тому, що синтаксичні одиниці, ним з'єднані, набирають чинності кожна лише при умові виключення інших (там само, с. 105).

Ю.В. Шевельов використав українські термінонайменування і для графічних та пунктуаційних знаків: *двокрапка* (там само, с. 159), *дужки* (Шерех, 1946, с. 56), *знак оклику* (там само, с. 47), *знак питання* (там само), *крапка* (там само, с. 46), *крапки* (там само, с. 56), *лапки* (Шерех, 1951, с. 156), *риска* (там само, с. 159), *розділка* (там само), *розділовий знак* (Шевельов, 2003, с. 97), *середник* (Шерех, 1951, с. 159), *уступ* (там само, с. 157), напр.: *Крапки ставимо після недокінченого, обірваного речення* (Шерех, 1946, с. 56); *Середник може відокремлювати граматично самостійні речення, а може зв'язувати словосполучення, пов'язані інтонацією переліку* (там само); *Виразніший інтонаційний характер має тільки розділка, яка, власне, є не так розділовий знак, як знак зростання двох слів в одне* (там само); *Нарешті, уступ (абзац), який у суті є теж розділовий знак, спирається на чисто логічне членування тексту <...>* (там само, с. 157).

Проте в назвах художніх тропів, стилістичних фігур і прийомів домінують запозичені слова: *анадиплоза*, *анафора*, *анаколот*, *антиципаційне запитання* (запитання до себе), *апосіопеза*, *гемінація*, *градація*, *еліпс*, *епаналепса* (кільце), *епітет*, *епіфора*, *плеоназм*, *хіязм* (там само, с. 148—156), напр.: *З повторів з композиційним значенням назвемо ще анадиплозу й кільце (епаналепсу)* (там само, с. 153); *Еліпс, апосіопеза, а почасти і анаколот становлять собою синтаксичні фігури недоговорення. Протилежний тип — це синтаксичні фігури накопичення. Розгляньмо з них гемінацію, плеоназм, ампліфікацію і градацію* (там само, с. 150); *Якщо мовець, оповідаючи про що-небудь, ставить сам собі запитання на те, щоб тут таки дати відповідь на нього, таке запитання зветься антиципаційним <...> Антиципаційні запитання допомагають мовцеві піднести увагу слухача, активізувати його* (там само, с. 156).

Результати дослідження, виконаного на матеріалі наукових праць професора Юрія Володимировича Шевельова, дають змогу в межах термінів із запозиченим складником виокремити терміни з компонентом, вираженим іменником (*дублет*, *формант*, *еквівалент* та ін.) і прикметником (*атрибутивний*, *дублетний*, *релевантний* / *ірелевантний*, *контамінований*, *експіраторний*, *номінативний*, *пейоративний*, *препозитивний* / *постпозитивний*, *релятивний*, *секундарний*, *фіктивний* і т.д.): *еквівалент присудка, атрибутивне речення, дублетний наголос, експіраторний наголос, релятивне речення, фіктивний підмет*. Напр.: *Від цих можливостей різнозначного керування слід відрізняти ті випадки, коли одне слово може керувати кількома відмінками іншого слова без різниці значення. Це т. зв. дублети керування* (там само, с. 76); *Форми числа, роду тощо ніякого граматичного значення при керуванні не мають. Вони, як кажуть, граматично ірелевантні* (там само, с. 77); *У шкільних підручниках виділяються*

окремо т. зв. підметові й присудкові речення, обслуговувані тими самими сполучниками й сполучними словами, що речення об'єктні й атрибутивні (там само, с. 112); *Займенник воно в називному відмінку нерідко вживається плеонастично, в ролі фіктивного підмета* (там само, с. 264).

Подекуди в лінгвістичних термінах, уживаних Ю.В. Шевельовим, спостерігаємо тенденцію до мовної економії: *доконане / недоконане дієслово* (сучасні відповідники — *дієслово доконаного / недоконаного виду*), *твердий / м'який прикметник* (сучасні відповідники — *прикметник твердої / м'якої групи*), *нестягнений прикметник* (сучасний відповідник — *прикметник нестягненої форми*), напр.: *Досить просте, отже, в суті творення недоконаних дієслів від спросткованих доконаних ускладняється наявністю в них деяких чергувань приголосних і голосних звуків* (там само, с. 281); *Давніше мова була далеко багатша на прикметникові форми, і наголос прикметника міг бути рухомий. В поодиноких випадках збереглися рештки старих форм, т. зв. коротких і т. зв. нестягнених, але вони як правило не мають жадного граматичного значення, а тільки стилістичне* (там само, с. 226).

У межах не типових для сучасника лінгвістичних термінів можна умовно виокремити групи слів на позначення: а) понять фонетики і характеристики звуків: *звучність* (зі значенням 'сонорність'), *голосниці* (сучасний термін — *голосові зв'язки*); *бічний приголосний* (сучасний термін — *боковий*), *губо-губний / губо-зубний приголосний* (сучасний термін — *губно-губний / губно-зубний*), *шелесний приголосний* (сучасний термін — *шиплячий*); *короткісний голосний* (сучасний термін — *короткий голосний*); *накореневий / нанаростковий, наприростковий, серединний наголос* (сучасний термін — *наголос на префікс, корінь слова, суфікс, середину слова*); *повноголос* (сучасний термін — *повноголосся*), *протисний приголосний* (сучасний термін — *зімкнений приголосний*); б) графічних і пунктуаційних знаків: *кома з ризкою* (сучасний термін — *крапка з тире*), *крапки* (сучасний термін — *три крапки*), *риска* (у значенні «тире»), *розділка* (сучасний термін — *дефіс*), *середник* (сучасний термін — *крапка з комою*), *уступ* (сучасний термін — *абзац*); в) понять синтаксису: *вияснювальні підрядні речення* (сучасний термін — *з'ясувальні підрядні речення*), *двокомпонентне речення* (сучасний термін — *двоскладне речення*), *місцеві підрядні речення* (сучасний термін — *підрядні обставинні речення*), *однорядні члени речення* (сучасний термін — *однорідні члени речення*), *розгорнене речення* (сучасний термін — *поширене речення*), *сумарне слово* (сучасний термін — *узагальнювальне слово*); г) частин слова: *дієслівний показник -ся* (сучасний термін — *постфікс*), *наросток* (сучасні терміни — *афікс, суфікс*), *приросток* (сучасний термін — *префікс*), *прикладок* (сучасний термін — *сонорний приголосний*); г) груп слів: *емоційно-цінвальна лексика* (сучасний термін — *емоційно-оцінна лексика*), *ідіотизм* (у значенні «фразеологічна одиниця»), *новотвір* (сучасний термін — *неологізм і різновид неологізма — нового похідного слова*); д) граматичних категорій: *другий і третій ступені прикметників* (сучасний термін — *вищий і найвищий ступені порівняння*

прикметників); наворотові форми дієслів (сучасний термін — дієслова недоконаного виду), передминулий час (сучасний термін — давньоминулий час), посильна частка (сучасний термін — підсилювальна частка); е) способів словотворення: наросткування (сучасний термін — суфіксація), приросткування (сучасний термін — префіксація), словозріст, словозліплювання (сучасні терміни — стягнення (слів), зрощення, контамінація), скорот (сучасний термін — абрєвіація).

Зауважимо, що Ю.В. Шевельов запропонував досить цікавий маркер авторського ми — «множина авторської скромности»: *Цього можна досягти вживанням першої особи множини замість першої особи однини, напр.: «Та я теж не в тім'я битий, либонь і ми в свій час книжки читали» (Укр.). Тут дії мовця переносяться на все коло його знайомих, його сучасників або що. Такого ми часто вживають автори книжок, ототожнюючи себе тим з читачами (т. зв. **множина авторської скромности**) (Шерех, 1951, с. 293).*

Звертаємо увагу також на те, що деякі терміни з наукового ідіолекту видатного вченого засвідчують особливості мови діаспори, яка, на відміну від материкової України, користувалася «Українським правописом» 1928 року:

а) пом'якшення приголосного *л* у нових запозиченнях (експльозивний, льокалізм, лятєральний, наляталізація та ін.): *Ближче до фаху був закид наміру впровадити у широкий вжиток те, що названо льокалізмами, регіоналізмами, архаїзмами та невдалими неологізмами (Резолюції НКО, «Мовознавство» 1, 18) (Шевельов, 1998, с. 132);*

б) епентичний приголосний між голосними (адвербіялізація, варіант, діялект, провінціялізм та ін.): *Ті слова і вирази суспільно-професійних груп, які становлять особливість їх мови, зветься соціальними діялектизмами (Шерех, 1951, с. 49);*

в) передавання грецької літери *θ* у словах грецького походження українською літерою *т* (ортоєпія, ортографія, ортографічні порадики, ортоєпічні правила та ін.). Водночас у працях Ю.В. Шевельова знаходимо варіанти із *ф*, напр.: *фонетична орфографія* (Шевельов, 2003, с. 125);

г) передавання дифтонгів [au], [ou] згідно з вимовою через *ав / ов* (павза, кавзальний і под.): *<...> є правило про відокремлення комами дієприслівникових зворотів. І в вимові дієприслівниковий зворот нормально вимовляється в павзах. Одначе, коли дієприслівниковий зворот стоїть після сполучника, то павзи між ним і сполучником у вимові не буває, тоді як кома на письмі зберігається (Шерех, 1951, с. 158);*

г) протетичний приголосний *г* (гомоніми, гомонімія): *Слова, що вимовляються однаково, але мають зовсім різне значення, зветься гомоніми (там само, с. 16); Певну роллю відіграє в цьому і гомонімія: наросток -к(а), як ми вже знаємо, творить і назви осіб жіночої статі, тож господарка може означати те саме, що господиня, а бранка і справді означає полонену (там само, с. 210);*

д) передавання дифтонга [eu] у словах грецького і латинського походження через *ев* (крім слів, що походять із німецької мови) (неутраль-

ний засіб, неутральний лексичний фонд, неутралізація числівників): Якщо вилучити алохронізми всіх типів, то решта слів становить собою неутральний з діяхронного погляду лексичний фонд мови (там само, с. 34);

е) нормативне закінчення **-и** (не **-і**) іменників третьої відміни в родовому відмінку однини (діалектної кількарівневості, родовий приналежності, родовий частковості та ін.): У першому випадку маємо справу з т. зв. родовим відмінком частковості (партитивним), у другому — з родовим відмінком об'єкта в заперечних реченнях (там само, с. 167);

є) уживання препозитивного **е** в деяких іншомовних словах (європейська мова, європеїзм): Більшість європеїзмів постачає французька мова (в наших прикладах усі слова з початку до слова парламент включно), далі англійська (в наших прикладах усі слова, починаючи від слова спорт), зовсім зрідка і епізодично інші європейські мови (Шерех, 1951, с. 37);

ж) передавання автентичного звучання приголосного **g** у новозапозичених словах за допомогою літери **г** (арго, арготизм, вульгаризм, гемінація, градація, лінгвістика, регіоналізм): Пейоративно використовуються нерідко арготизми (там само, с. 59); Своєрідний характер серед інших соціальних діалектів має мова босячнї, люмпен-пролетаріату або злодіїв — т. зв. арго (там само).

Не звичними для сучасників є також родові форми деяких термінів, що їх уживав Ю.В. Шевельов: (говіркова) синтеза (сучасний відповідник — синтез), паратакса (сучасний — паратак西斯), синтакса (сучасний відповідник — синтак西斯), напр.: Слово ідіом часто вживають ще в значенні вивразу, який не можна буквально перекласти на чужі мови. Однак це не може правити за критерій, бо тоді визнання якогось виразу ідіомом або невизнання залежало б від того, з якою мовою ми робимо порівняння (там само, с. 21); Синтакса вивчає, як слова поєднуються між собою в речення (або творять собою речення) і як поєднуються між собою речення (там само, с. 8).

Цікаво, що деякі лінгвістичні терміни, на позначення яких сьогодні домінують українські лексеми (або давно запозичені, що сприймаються як питомі), у працях Ю.В. Шевельова репрезентовані іншомовними термінами: апозитивна сполука (сучасний відповідник — прикладка), ентражизми (сучасні відповідники — інішомовні слова, варваризми), напр.: Чим тяжче розпізнати етранжизм, тим більше він, значить, принаатурився до системи сучасної української мови (там само, с. 46).

Отже, аналіз термінології, використаної в наукових мовознавчих розвідках професора Юрія Володимировича Шевельова, засвідчує його прагнення віддавати перевагу термінам українського походження, що домінують у позначеннях фонетичних явищ і звуків, складників слова, способів словотворення, частин мови, груп слів у їхніх межах, відмінків та їхніх значень, видів простих і складних речень. Запозичені терміни він використав для позначення груп слів за різними ознаками, художніх тропів, стилістичних фігур і прийомів. Кількісно найбільшу групу становлять терміни, не типові для сучасного українського мовознавства, що маркують поняття фонетики, граматики, графічні та пунктуаційні знаки.

ЛІТЕРАТУРА

- Белей Л. (2012). У пошуках третього виміру: західноєвропейський період творчості Юрія Шереха-мовознавця (1947—1953). *Шевельов Юрій. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947—1953 рр.)* (с. 13—28). Київ: Темпора.
- Вакуленко С. (2014). Переклад наукового доробку Юрія Шевельова: здобутки та перспективи. *Юрій Шевельов учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* (с. 113—129). Харків: Майдан.
- Вакуленко С. (2016). Теоретична постава Юрія Шевельова в питаннях методології мовознавства. *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей міжнародної наукової конференції, 27—28 вересня 2016 р., м. Острого* (с. 118—119).
- Волошина Ю.Є. (2017). Орфографія лінгвістичних термінів у працях Юрія Шевельова. *Лінгвістичні дослідження*, 45, 184—188.
- Герашенко О. (2009). Юрій Шевельов про періодизацію історії української літературної мови. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія*, 55, 26—29.
- Грищенко П. (1998). Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця). *Київська старовина*, 6, 146—158.
- Гуйванюк Н. (1999). Теоретичні засади синтаксису в «Нарисі сучасної української літературної мови» Юрія Шереха. *Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки*, 9—15.
- Даниленко А. (2000). Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Записки НТШ* (т. 239, с. 270—288).
- Даниленко А. (2009). Юрій Шевельов у просторі національного мовознавства (Відзначаємо 100-річчя від народження). *Вісник НТШ*, 41, 17—19.
- Довбня Л.Е., Товкайло Т.І. (2014). Мовознавчий доробок Юрія Шевельова. *Теоретична і дидактична філологія*, 18, 170—173.
- Калашник В.С. (2012). Науково-педагогічна діяльність Олекси Синявського в оцінці Юрія Шевельова. *Наукові записки НаУКМА* (т. 137, с. 122—125).
- Каруник К.Д. (2019). *Юрій Шевельов як дослідник української мови* [дис... канд. філол. наук]. Харків.
- Масенко Л. (2008). «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови». Ю. Шевельов, *Вибрані праці у двох книгах* (кн. 1: *Мовознавство*, с. 4—25). Київ: Києво-Могилянська Академія.
- Масенко Л. (2014). Юрій Шевельов в українському мовознавстві ХХ сторіччя. *Юрій Шевельов учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* (с. 12—22). Харків: Майдан.
- Мойсієнко В. (2009). Питання історичної діалектології східнослов'янських мов у лінгвістичній спадщині Ю. Шевельова. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія*, 55, 33—38.
- Наєнко Г. (2010). Концепція історії української мови Юрія Шевельова: подолання міфів. В.М. Піскун та ін., *Юрій Шевельов — виклик часу і відповідь науковця* (с. 97—105). Київ: МП Леся.
- Німчук В. (2009). Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису (до 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова). *Українська мова*, 2, 95—101.
- Пена Л. (2018). Мовознавча термінологія в «Нарисі сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова. *Південний архів: зб. наук. праць. Філологічні науки*, 73, 31—34.
- Селігей П. (2010). Юрій Шевельов — майстер наукового стилю. *Українська мова*, 4, 3—21.
- Скопненко О.І. (2011). Юрій Шевельов і вивчення білоруської мови. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*, 14, 143—151.
- Ткач Л. (2014). Роль праць Ю. Шевельова в подоланні негативних стереотипних уявлень про стан, статус і розвиток української літературної мови в ХІХ — пер-

- шій половині ХХ ст. *Юрій Шевельов — учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* (с. 23—49). Харків: Майдан.
- Трифонов Р. (1999). Грані вивчення мовної дискусії 1906—1913 рр.: Ю. Шевельов та його сучасники з України та діаспори. *Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки* (с. 30—35).
- Черемська О. (2009). Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20—30-ті роки ХХ століття). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія*, 57, 44—48.
- Шерех Ю. (1946). *Головні правила українського правопису*. Прометей.
- Шерех Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя.
- Шевельов Ю. (1994). *Чому обциеруский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постання української мови*. Київ: КМ Academia.
- Шевельов Ю. (1998) *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус*. Вступ. сл. Л. Масенко. Чернівці: Рута.
- Шевельов Ю. (2002). *Портрети українських мовознавців*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Шевельов Ю. (2003). *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».

Статтю отримано 20.07.2023

REFERENCE

- Belei, L. (2012). In search of the third dimension: the Western European period of the work of the linguist Yury Sherekh (1947—1953). *Yury Shevelyov. Outline on modern Ukrainian literary language and other linguistic studies (1947—1953)* (pp. 13—28). Kyiv (in Ukrainian).
- Cheremka, O. (2009). Yury Shevelyov's views on the standardization of the Ukrainian literary language (20s—30s of the 20th century). *Bulletin of Vasyl Karazin Kharkiv National University. Philology*, 57, 44—48 (in Ukrainian).
- Danylenko, A. (2000). Yuriy Shevelyov as a historian of East Slavic languages. *Notes of T. Shevchenko Scientific Society* (Vol. 239, pp. 70—288) (in Ukrainian).
- Danylenko, A. (2009). Yuriy Shevelyov in the national linguistics field (celebrating the 100th anniversary of his birth). *Bulletin of the Shevchenko Scientific Society*, 41, 17—19 (in Ukrainian).
- Dovbnia, L.E., & Tovkailo, T.I. (2014). Linguistic heritage of Yury Shevelyov. *Theoretical and didactic philology*, 18, 170—173 (in Ukrainian).
- Herashchenko, O. (2009). Yurii Shevelyov on the periodization of the history of the Ukrainian literary language. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Philology*, 55, 26—29 (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. (1998). Professor Yuriy Shevelyov (Touches to the portrait of an outstanding linguist). *Kyiv Antiquity*, 6, 146—158 (in Ukrainian).
- Huivaniuk, N. (1999). Theoretical foundations of syntax in Yuriy Sherekh's "Outline of Modern Ukrainian Literary Language". *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Yuri Shevelyov's creative work and modern humanitarian sciences* (pp. 9—15) (in Ukrainian).
- Kalashnyk, V.S. (2012). Scientific and pedagogical activities of Oleksa Sinyavskiy in the evaluation of the personality of Yuriy Shevelev. *Scientific notes National University "Kyiv-Mohyla Academy"* (Vol. 137, pp. 122—125) (in Ukrainian).
- Karunyk, K.D. (2019). *Yuriy Shevelyov as a researcher of Ukrainian* [Diss. ... Doctor of Philological Sciences]. Kharkiv (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2008). "What Hrushevsky did for Ukrainian history, I did for Ukrainian". Yu. Shevelyov, *Selected works in two books* (Vol. 1: *Linguistics*, pp. 4—25). Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2014). Yuriy Shevelyov in Ukrainian linguistics of the 20th century. *Yury Shevelyov yesterday, today, tomorrow. Collection of the results of scientific presentations in Kharkiv on October 30, 2013* (pp. 12—22). Kharkiv: Mайдан (in Ukrainian).

- Moisiienko, V. (2009). Issues of historical dialectology of East Slavic languages in the linguistic heritage of Yu. Shevelev. *Bulletin of Vasyl Karazin Kharkiv National University. Philology*, 55, 33–38 (in Ukrainian).
- Naienko, H. (2010). Yuriy Shevelyov's concept of the history of Ukrainian: overcoming myths. V.M. Piskun, & etc. *Yuriy Shevelyov — the challenge of time and the answer of a scientist* (pp. 97–105). Kyiv: MP Lesia (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (2009). Yu. Shevelyov and the problems of our spelling system (to the 100th anniversary of the birth of Yu. Shevelyov). *The Ukrainian language*, 2, 95–101 (in Ukrainian).
- Pena, L. (2018). Linguistic terminology in Yu. Shevelev's "Essay of Modern Ukrainian Literary Language". *Southern Archive: coll. of science works. Philological sciences*, 73, 31–34 (in Ukrainian).
- Selihei, P. (2010). Yuriy Shevelyov is a master of the scientific style. *The Ukrainian language*, 4, 3–21 (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. (1946). *The main rules of Ukrainian spelling*. Prometei (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. (1951). *Essay on the modern Ukrainian literary language*. Munich: Molode zhyttia (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1994). *Why the common Russian language and not the Vybchorus language? On the problems of East Slavic glottogony. Two articles on the emergence of the Ukrainian language*. Kyiv: KM Akademiia (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1998). *The Ukrainian language in the first half of XX century (1900–1941)*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2002). *Portraits of Ukrainian linguists*. Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2003). *Galicia's contribution to the formation of the Ukrainian literary language*. Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).
- Skopnenko, O.I. (2011). Yuriy Shevelyov and the study of Belarusian. *Comparative studies of Slavic languages and literatures*, 14, 143–151 (in Ukrainian).
- Tkach, L. (2014). The role of Yu. Shevelyov's works in overcoming negative stereotypes about the state, status and development of the Ukrainian literary language in the 19th and the first half of the 20th centuries. *Yuriy Shevelyov — yesterday, today, tomorrow. Collection of the results of scientific presentations in Kharkiv on October 30, 2013* (pp. 23–49). Kharkiv (in Ukrainian).
- Tryfonov, R. (1999). Edges of studying the language debate of 1906–1913: Yu. Shevelyov and his contemporaries from Ukraine and the diaspora. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Yuriy Shevelyov's Creative Works and Modern Humanities* (pp. 30–35) (in Ukrainian).
- Vakulenko, S. (2014). Translation of Yuriy Shevelev's scientific work: achievements and prospects. *Yury Shevelyov yesterday, today, tomorrow. Compilation based on the results of scientific presentations in Kharkiv on October 30, 2013* (pp. 113–129). Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).
- Vakulenko, S. (2016). Yuriy Shevelev's theoretical position in linguistics methodology issues. *Ukrainian diaspora: research problems: abstracts of reports of the international scientific conference, September 27–28, 2016, Ostrog* (pp. 118–119) (in Ukrainian).
- Voloshyna, Yu.Ye. (2017). Spelling of linguistic terms in Yury Shevelev's papers. *Linguistic studies*, 45, 184–188 (in Ukrainian).

Received 20.07.2023

Iryna Shkitska, Doctor of Sciences in Philology,
Professor of the Department of Information and Sociocultural Activity
West Ukrainian National University
11 Lvivska St., Ternopil 46009, Ukraine
E-mail: i.shkitska@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

THE *NATIVE-BORROWED* PARADIGM IN THE LINGUISTIC TERMINOLOGY OF YURY SHEVELYOV

The article is devoted to analysing the terminology of the linguistic works of the famous Ukrainian linguist Yury Shevelyov (Sherekh). The author clarifies the ratio of native and borrowed elements in linguistic terms representing different language levels. The article takes into account the author's manner of introducing terms and their borrowed equivalents into scientific texts. The frequency of use of Ukrainian terms and their borrowed counterparts has been determined. The article characterizes and classifies specifically Ukrainian and borrowed terms, considering their belonging to different language levels.

The author outlines a number of linguistic terms that differ from their modern equivalents established in linguistics. Within the terms atypical for a contemporary, the author highlights terms to denote concepts of phonetics and characteristics of sounds, graphic and punctuation marks, concepts of syntax and types of sentences, in particular, word structure, groups of words, grammatical categories, ways of word formation, etc.

According to the results of the research carried out on the material of Yury Shevelyov's linguistic papers within terms with borrowed components, the author singles out terms with a component expressed by a noun (*дублет, формант, еквівалент*, etc.) and an adjective (*атрибутивний, дублетний, релевантний / ірелевантний, контамінований, експіраторний, номінативний, пейоративний, препозитивний / постпозитивний, релятивний, секундарний, фіктивний*, etc.).

In general, the terminology of Yury Shevelyov's linguistic papers testifies to the famous linguist's desire to give preference to specifically Ukrainian terminological word forms. The terms of Ukrainian origin in his scientific idiosyncrasy dominate in the designation of phonetic phenomena and sounds, word components, ways of word formation, parts of speech, their groups, cases and meanings, and types of simple and complex sentences. Instead, the borrowed models of word formation represent nominations of groups of words according to various features and terms to denote language processes. Yuriy Shevelyov prefers borrowed terms, denoting artistic tropes, stylistic figures and techniques. The author concludes that the largest number of terms atypical for modern linguistics are terms used to denote the concepts of phonetics, grammar, graphic and punctuation marks.

Keywords: *linguistic term, scientific idiosyncrasy, specific / borrowed word, synonymous term, foreign equivalent of the term.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.021>
УДК 811¹.161.2:373.374+Грінченко

О.М. ТИЩЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

ДИНАМІКА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СТАТТІ: СЛОВНИК ЖИВОЇ МОВИ ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б.Д. ГРІНЧЕНКА І СУЧАСНИЙ СЛОВНИК АКТИВНОГО ТИПУ

*У статті актуалізовано роль спадщини Б.Д. Грінченка в українському словникарському процесі — місце його художньої, наукової діяльності у створенні словників української мови активного типу XX—XXI ст., вплив на формування літературного стандарту української мови через укладання словника живої мови. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні поняття семантичної структури словникової статті, її моделюванні за принципом типу вживання мовних одиниць, що проілюстровано на прикладі лексеми **свідомий** за матеріалами словників XX—XXI ст. і картотеки за творами Б.Д. Грінченка.*

Ключові слова: Б.Д. Грінченко, словник активного типу, семантична структура словникової статті, динаміка.

Постать Бориса Дмитровича Грінченка, його художні, публіцистичні тексти, наукові студії не втрачають актуальності, ба більше — з'являються нові аспекти аналізу його творчого й дослідницького доробку. І це закономірно, оскільки україноцентричну роль подвижника національної ідеї, літературного історика й теоретика, критика, архівіста, текстолога, компаративіста, джерелознавця, бібліографа, шевченкознавця, кулішезнавця неможливо досягнути одного разу й остаточно. Мовознавчу

Цитування: Тищенко О.М. (2023). Динаміка семантичної структури статті: словник живої мови за редакцією Б.Д. Грінченка і сучасний словник активного типу. *Українська мова*, 4(88), 21—39. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.021>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

спадщину Б.Д. Грінченка досліджували з огляду на функціонування і кодифікацію лексики, її груп (Б.О. Коваленко, «Лексика “Люборацьких” А. Свидницького у “Словарі української мови” Б. Грінченка»; Н.Д. Коваленко, «Діалектна фраземіка у “Словарі української мови” Б. Грінченка»; В.Ф. Старко, «Грінченків “Словарь” у збірці онлайн-ових словників на r2u.org.ua»; В.Л. Туранська, «Оцінні прикметники у “Словарі української мови” Бориса Грінченка» та ін.), аналізували Грінченкове надбання для розвитку мовознавчої, зокрема лексикографічної, теорії ХХ—ХХІ ст. (К.Д. Глуховцева, «Внесок Б.Д. Грінченка у вироблення наукових засад вивчення українських діалектів»; Н.В. Сніжко, «“Словарь української мови” за ред. Б.Д. Грінченка в інтегральному моделюванні розвитку лексики та лексикографії»; Ю.В. Поздрань, «Лексикографічні традиції Б.Д. Грінченка в “Російсько-українському словнику” за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова» та ін.). Інститут української мови НАН України є співорганізатором щорічних Грінченківських читань, що їх ініціював Київський університет імені Бориса Грінченка — 2022 р. відбулася XV Всеукраїнська наукова конференція.

Питання грінченкознавства не втрачають своєї ваги. Йдеться про: міжперсональні взаємодії в біографії Бориса Дмитровича; видавничі історії його творів; словникарську спадщину й досвід у сучасній оптиці й на тлі модерних лексикографічних систем. Відроджується попит і на Грінченкові тексти: 2021 р. вийшли друком його призабуті, малознані чи й невідомі статті з історії української літератури, енциклопедичні напрацювання, історико-літературні, критичні, публіцистичні нариси. Ці праці, як зазначають автори видання «Грінченко Борис. Зібрання творів. Літературознавча спадщина»¹, представляють Б.Д. Грінченка як організатора літературознавчої науки к. ХІХ — поч. ХХ ст. Тоді ж він започаткував загальноукраїнську мовну дискусію (власне, цілий полемічний спектр) щодо норм єдиної української літературної мови, а загалом — це були роздуми про шляхи її розвитку. Суперечки підживлювало те, що І.Я. Франко, визнаючи рацію Бориса Дмитровича в несприйнятті надміру вузьких діалектизмів, полонізмів, зауважував: Грінченко не хотів урахувати історичних умов, за яких розвивалося західноукраїнське письменство. Та, як зазначив С.С. Гречанюк, основне стратегічне в позиції Грінченка — обстоювання *ідеї єдиної української літературної мови*, боротьба за її чистоту, що неодмінно заслуговує на схвалення. Основний вислід цієї дискусії, до якої активно долучилася українська інтелігенція², — узгодженість щодо єдиної загальноукраїнської літературної мови на

¹ Грінченко Борис. (2021). Зібрання творів. Літературознавча спадщина. Кн. 1. В.В. Яременко, О.М. Мислива, Т.О. Олещенко (упоряд). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Грінченко Борис. (2021). Зібрання творів. Літературознавча спадщина. Кн. 2. В.О. Огнев'юк, В.В. Яременко (упоряд.). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

² Зокрема, А.Ю. Кримський критерій народности вважав ключовим (Верхратський (Лосун), 1961; Кримський, 1922).

базі центральноукраїнських діалектів (Шевельов, 1987), а головно — прагнення уникнути «великого гріха занедбання мови і нехтування її чистотою і народними фразами» (Слівце, 1961).

Ретельно проаналізувавши цю дискусію, В.І. Статєєва резюмувала: усі її учасники обстоювали єдину українську літературну мову; ніхто не заперечував провідної ролі народности, але прагнули враховувати й інші критерії — національний, літературний, естетичний. Пошук істини виопуклив нагальну потребу розширити й поглибити різноманітні лінгвістичні студії з української мови. Дослідниця зазначала, що «у кваліфікації мовної конкретики (а в ході дискусії Б. Грінченко оперував кількома сотнями фактів, почерпнутих в основному з літератури Галичини) Б. Грінченко виявився правий з точки зору історичної мовної перспективи. Переважна більшість відстоюваних ним форм сьогодні є нормативною» (Статєєва, 1997).

Для нашого дослідження сутнісним є ще один аргумент: учасники полеміки зійшлися на тому, що для виформовування єдиного варіанта літературної мови конче потрібні *кодифіковані довідники з української літературної мови — словники, граматики, правопис*. Нагадаємо, це — кінець ХІХ ст., коли вже було закладено основи й напрацьовано основний фактичний матеріал епохальної лексикографійної праці — «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (далі — «Словарь...», СлГр-1909). Він і став одним з наріжних каменів посилення питоменного характеру літературного мовного стандарту в майбутньому. Справді, у СлГр-1909 представлено мовне багатство всієї тогочасної України — Сходу та Заходу. Такий вигляд мало утвердження ідеї омріяної єдності українського народу.

Сьогодні «Словарь...» та праці сучасників і послідовників Б.Д. Грінченка є актуальними в контексті створення засад *словника активного типу*. Маємо за мету розпрацювати поняття “моделювання семантичної структури словникової статті в активному словникові”. Методологічні основи сучасного дослідження — підхід до мови як системи з певною динамічною структурною організацією, кодифікування якої потребує національно орієнтованого й комунікативно-прагматичного підходу, — спираються на Грінченкові основи моделювання українського лексикону.

Духовний спадкоємець Б.Д. Грінченка, зокрема в лексикографійній справі, А.Ю. Кримський зазначав, що без розвитку мови не зможе еволюціонувати й народна думка. Такий дисонанс спричинить загибель творчих сил нації: «послідовні прихильники розвою української мови на ґрунті вивчення народної традиції (Б.Д. Грінченко та А.Ю. Кримський) постійно прагнули до “оживлення” мови народним словом» (Поздрань, 2013, с. 37). У «Російсько-українському словникові» 1924—1933 рр. (далі — РУС-1933), одним з редакторів якого був А.Ю. Кримський, послідовно дотримано усталені на той час завдяки Борису Дмитровичу Грінченкові лексикографійні традиції: чіткість наукової концепції словника; повне й точне відтворення лексикону епохи; ґрунтовна джерельна база; об’єктивне фахове опрацювання мовного матеріалу та обґрунтований реєстр; нормативність (там само, с. 39). Водночас у РУС-1933 послідовно зреалізовано дві тен-

денції — «народницьку, етнографічну, спрямовану на творення культу національної своєрідності, та “європейську”, зорієнтовану на міжмовні контакти» (там само, с. 40—41). Хоч А.Ю. Кримський і був прихильником народницького напрямку формування лексику та українського мовного обличчя загалом, РУС-1933 став працею колективною і відбивав погляди всіх членів редколегії — С.О. Єфремова, В.М. Ганцова, Г.К. Голоскевича, А.В. Ніковського та інших. Попри збалансований підхід авторів сутність і роль РУСа-1933 радянська влада кваліфікувала як шкідливі — саме через той національний струмінь, що мав би стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови.

Не можна заперечити вплив на РУС-1933 саме «Словаря...» за ред. Б.Д. Грінченка — найповнішого та лексикографійно найдосконалішого українського словника поч. ХХ ст. Сталим і непохитним положенням україністики є те, що обсягом, складом та добором реєстру, використанням джерел, тлумаченням семантики, точністю й багатством документування, а головню — принципами внормування лексичного складу української мови СлГр-1909 перевершує всі типи попередніх лексикографійних праць (Музейний простір, 11.12.2009).

Без сумніву, «Словарь...» — визначне явище української лексикографії і об'єкт невичерпних наукових досліджень, актуальних у моделюванні української мови. До прикладу, на базі фрагмента зведеного реєстру української лексики (згодом опублікованому як УЛ-2017) ми простежили, яку роль відіграв СлГр-1909 у кодифікуванні українського лексику з погляду формування спільнокореневих гнізд. Довільню обраний діапазон зведеного лексичного реєстру української мови від *природа* до *пришиб* (близько 2000 реєстрових слів, з-поміж них — 160 варіантів) звірили за 15 різнотипними словниками й виявили кілька груп лексики: а) слова, що трапляються тільки у СлГр-1909: *прирубі́тися*, *присалабо́нитися* та ін.; б) донедавна зафіксовані тільки у СлГр-1909 одиниці, які актуалізовано в деяких сучасних орфографійних словниках: *прі́світка*, *прі́свят*; в) лексичні одиниці СлГр-1909, зафіксовані у словниках до 1907—1909 рр. і лексикографійно втрачені в післягрінченківський період: *прі́сваха*, *присвіча́ти*; г) слова, лексикографійну тяглість яких від словників ХІХ ст. перервано майже на століття і відновлено на поч. ХХІ ст.: *природі́ти*, *приса́да* та ін.; г) лексеми, які після СлГр-1909 збережено тільки в СУМі-1980, як-от: *прислуха́ти* (Тищенко, 2015). Очевидно, що «Словарь...» відчутно вплинув на збагачення сучасного українського лексику.

Лінгвістичну спадщину Б.Д. Грінченка на історико-політичному та мовознавчому тлі вияскравлюють матеріали Архівної картотеки (далі — АК³) — ілюстративної бази РУСа-1933: по-перше, з погляду джерельної

³ АК — лексико-ілюстративні матеріали, що їх зібрала Комісія для складання словника живої української мови. Уперше від 30-х рр. ХХ ст. картотека стала об'єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої Комісії, понад півстоліття їх уважали втраченими (Тищенко, 2020). Проєкт зацифрування АК зреалізовано 2018 р. за підтримки Українського культурного фонду.

основи цього словника, а саме доробку Б.Д. Грінченка⁴; по-друге, стосовно спадку «Київської старовини» (тобто картотеки СлГр-1909) до АК і до Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України загалом. Відомо, що до Української академії наук було передано бібліотеку Б.Д. Грінченка, імовірно, разом з нею — і картотечні матеріали «Київської старовини» із цитатами О.Я. Кониського, С.В. Руданського, О.П. Стороженка, Ганни Барвінок та ін. (Тищенко, 2016). Уважаємо це предметом цікавого й перспективного дальшого вивчення лексикографічного процесу к. XIX — поч. XX ст. та його впливу на динаміку українського словникарства. З матеріалів, до яких був так або так причетний сам Б.Д. Грінченко як автор чи укладач, СлГр-1909 містив хіба що цитати з «Етнографічного збірника» за ред. Бориса Дмитровича. А першим великим словником, у якому синтезовано багатство художнього, критичного, наукового й публіцистичного слова Б.Д. Грінченка, є РУС-1933: СлГр-1909, розписаний на окремі картки, засягає в АК 9,11 % — третя позиція серед усіх інших джерел незалежно від жанру й стилю; Грінченкові художні та публіцистичні тексти становлять 2,41 % — сьома позиція; етнографічний збірник має 2,17 % — дев'ята позиція. За жанровою належністю тексти Б.Д. Грінченка так само з-поміж основних: художня й публіцистична література в РУСі-1933 засягає 7,1 % — перша позиція, в АК це 2,41 % — четверта позиція (такі твори Бориса Дмитровича, як: «Писання», «Під тихими вербами», «Серед темної ночі», «Листи з України Наддніпрянської», «Сонячний промінь», «Хатка в балці», «Чудова дівчина», «Екзамен», «Перед широким світом», «Болотяна квітка», «Національна ідея», «Серед бурі», переклади творів Шиллера: «Марія Стюарт», «Вільгельм Тель»); етнографічні матеріали становлять 0,5 % в РУСі-1933 — третя позиція, 2,17 % — в АК, це друга позиція («Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях»); лексикографічні матеріали СлГр-1909 представлено так: 1,8 % в РУСі-1933 — перша позиція, 9,11 % — в АК, перша позиція серед словників⁵.

Художнє слово Б.Д. Грінченка в РУСі-1933 цитують найчастіше: 7,1 % порівняно з 3,6 % цитувань Т.Г. Шевченка — до РУСа-1933 активно залучено мовний спадок Бориса Дмитровича. Напевно, неабияку роль у цьому відіграло й те, що членом Комісії з укладання РУСа-1933 була вдова Бориса Дмитровича — Марія Грінченко. Показово, що Грінченкові цитати в опальній за сталінських часів АК уникли лінгвістичних репресій 30-х років XX ст. У картотеці (якщо порівняти з вилученими картками з інших «неблагонадійних» джерел) та й у РУСі-1933 Б.Д. Грінченка представили багато й розмаїто (Тищенко, 2017). На нашу думку,

⁴ В АК та в РУСі-1933 — у трьох уцілілих томах і гіпотетично — у 4 невиданому томі. Підрахунки цитування матеріалів Б.Д. Грінченка в РУСі-1933 подано за дослідженням Ю.В. Поздрань, 2017.

⁵ Підрахунки проведено на основі збереженої частини АК, уцілілої після чисток за сталінських часів, що дає підстави вважати: на час створення АК пропорції, імовірно, були іншими.

СлГр-1909 став відкупом влади на тлі деукраїнізації та переслідувань «націоналістичних елементів» — як найавторитетніший премійований словник «дожовтневого часу», що відбивав живу народну мову на умовний 1870 р., — а отже, нібито як «етнографічний», «музейний», «декоративний», «архаїчний», що «не загрожує» радянзації / росізації України, а навіть дозволений до цитування в одинадцятитомному «Словнику української мови» (далі — СУМ-1980).

На жаль, ця познака «етнографічності» «Словаря...» стала стереотипною на багато десятиліть. Її подеколи актуалізують навіть сьогодні. Долати ці забобони (звісно, критично й з огляду на поточні реалії та суспільні вимоги) варто через осмислення Грінченкових доробків у проєкції на сьогодні, зокрема в річищі повернення, відживлення призабутих, репресованих мовних рис (лексичних, граматичних, фонетичних тощо), відновлення, зміцнення та впотужнення нашої мовної ідентичності.

Слугувати цьому може й уведення до наукового обігу фрагмента АК, що містить російські реєстрові слова із четвертого тому РУСа-1933 — знищеного під час репресій у 30-х рр. ХХ ст. Ці картки були в розпорядженні авторів словника та цілком могли скласти лексико-ілюстративну основу невиданого тому: **Силою**⁶ — **Силоміць** ...козаків моїх силоміць вигонють з домів, ...б'ють батогами та грабують (Б. Грінч. Ів. Вигов. 57); **Стараться, силиться** — **Силкуватись**. *Силкуймося, щоб прихилить народ (Грінч. Серед бурі 50); Стараться — Силкуватися. Ми зирк, а вода так і суне.... ...Як ухопило нас, як понесло... Я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути (Грінч. Чуд. Дів. 111. Батько та дочка. Тв. В двох томах, Т.1, К. 1963, стор. 380); Стемнять Смеркнуться — Смеркнути. Уже зовсім смеркло. На селі посвітилися. Парубки й дівчата дужче заспівали. (Грінч. Сон. пром. 36); Смеркаться — Смеркати. Стає холодніше, смеркає, Рейн хвилю по хвилі жене, Вершину гори осяває Останнє проміння ясне. (Грінч. Писання. І. 364); Стемняло Смеркнуться — Смеркнути. Смеркло. Зовсім смеркло, а місяця ще не було і ліс стояв такий чорний, страшний. (Грінч. Чуд. Дівч. 35. Ксеня).* Тут наведено тільки малу частку від наявного в АК цитування з творів Б.Д. Грінченка — для унаочнення як характеру джерельної бази, так і робочого процесу словникарів того часу. У перспективі матеріал корисно вивчити з погляду реалізованих в ілюстраціях значень кожної з лексем, зіставити з пропонованим автором картки перекладом, із сучасною мовною картиною щодо активності тих чи тих форм і значень та ін.

До «Словаря...» та праць сучасників і послідовників Б.Д. Грінченка звертаємося сьогодні в контексті випрацювання засад *словника актив-*

⁶ Приклади наведено відповідно до правопису оригіналу. Уніфіковано подано заголовні слова напівжирним накресленням з великої літери; тире між заголовними словами російською та українською мовою; крапку після заголовних слів перед ілюстрацією; перед додатковими одиницями-варіантами — кому; не поставлено крапки після цитати; додану інформацію взято у квадратні дужки; паспорт джерела подано в дужках після цитати відповідно до скорочень оригіналу; усі дані з картки наведено скісним шрифтом.

ного типу. Як СлГр-1909, так і РУС-1933 задекларовано словниками живої мови. І.А. Самойлова зазначала: «У словниках активного типу опису підлягає “жива” мова як форма спілкування людей, ті одиниці й конструкції, що функціонують у писемній та усній мові. Їх використання регламентують норми сучасної української літературної мови. Простежуємо певним чином співвіднесеність тези про врахування “живої” мови в лексикографічних довідниках активного типу з розумінням «Словника української мови» (1927—1928), що впорядкував Б.Д. Грінченко, як “словника живої української мови”» (Самойлова, 2021).

Л.В. Мовчун справедливо зауважила, що у традиції укладання словників живої мови бачимо засади активного словника: обґрунтування його типу й підтипу, призначення, принципів добору реєстру, джерел, особливостей макро- та мікроструктури. В українському словникарстві, зазначила дослідниця, активний аспект лексикографування враховували традиційно — від перших словникових матеріалів (к. XVIII — поч. XIX ст.) до найґрунтовнішої лексикографічної праці поч. XX ст. — (тлумачно-)перекладного СлГр-1909. Паспорт ілюстрацій та реєстрових одиниць, джерела (етнографічні матеріали, польові записи, художні твори), фонетичні, акцентуаційні, морфологічні, словотвірні й комбіновані варіанти, елементи гніздування — усе це маркери активного або пасивного статусу описуваних мовних одиниць, а пуристичний підхід (напр., щодо архаїчного, книжного лексикону), графіко-ортографічна система (грінченківка) сприяли адекватному описові чинної на тоді мовної ситуації (Мовчун, 2023).

Наше дослідження виконано в контексті теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови»⁷ з наголосом на питанні, яке досі не було предметом докладного системного аналізу — *моделювання семантичної структури словникової статті в активному словникові*. Зокрема, зосереджено увагу на динаміці порядку значень та їхніх відтінків (підзначень) у структурі статті того самого реєстрового слова. Простежено це явище у словниках різного типу, і досвід СлГр-1909 як словника живої мови, а також ілюстративний матеріал з творів Б.Д. Грінченка має важливе значення.

Л.С. Паламарчук наголошував: «Лексико-семантичний розвиток мови відбувається як шляхом оновлення лексичного складу, так і шляхом змін у значенні слів чи принаймні зміщення їх семантичного навантаження» (Паламарчук, 1982, с. 3—4). Сутність і динамічність лексичного значення, різні аспекти оновлення семантики цікавили таких вітчизняних дослідників, як А.О. Білецький, М.А. Жовтобрюх, І.І. Ковалик, М.П. Кочерган, В.Т. Коломієць, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський, Н.Ф. Клименко, О.Г. Муромцева, В.В. Німчук, Л.М. Полюга, Л.А. Лисиченко, Ж.П. Соколовська, Є.А. Карпіловська, С.Я. Єрмолен-

⁷ Керівник теми — завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська.

ко, О.О. Тараненко та ін.; питанню розвитку значення слова приділяли увагу закордонні вчені Г. Пауль, Д.А. Круз, С. Ульман та ін. Семантичну структуру слова та семантичну деривацію як спосіб її розвитку вивчали Н.П. Тропіна, Н.В. Стратулат, Ю.О. Цигвінцева. Проблеми відбиття семантичної структури слова у словниковій статті розв'язували Б.Д. Грінченко, А.Ю. Кримський, А.В. Ніковський, Л.С. Паламарчук, Т.А. Космеда, О.О. Тараненко, І.А. Самойлова та ін.

Дослідження останніх років переконливо доводять, що між значеннями полісемантичного слова можливі як рівноправні (незалежні), так і нерівноправні (ієрархічні) відношення (Шумейкіна, 2009, с. 63). Моделювання таких відношень і становить семантичну структуру слова як сукупності семантичних ознак, або сем, що перебувають у певних зв'язках між собою і формують ядро та периферію значення слова.

Важливо розмежувати *семантичну структуру слова* та *семантичну структуру словникової статті*. Словникова стаття (СС) як основна структурна одиниця будь-якого словника — мікроструктурний його елемент — містить ліву частину (заголовну одиницю) та праву частину (пояснення й характеристики заголовної одиниці). Залежно від типу й призначення словника зони правої частини представлені по-різному: список синонімів, переклад слова, тлумачення тощо. Права частина *тлумачного словника* зазвичай має такі зони: граматична; стилістична; тлумачення; ілюстрації; тип значення (пряме, переносне); словотвірне гніздо; фразеологізми; коментар тощо. Кожній зоні так само притаманні свої правила оформлення — структура. Структура СС містить модель слова як мовного знака загалом — модель його форми, семантики та функцій (уживання). Права частина багатозначного слова структурована ще й за семантичним параметром — двоє чи більше значень (зазвичай пронумеровані) та підзначень усередині значень. *Семантичну структуру СС* визначаємо як *систематизоване подання значень та підзначень слова — їх розміщення в певній послідовності за певним критерієм відповідно до типу й призначення словника*. Семантична структура СС є моделлю семантичної структури слова, її конкретною реалізацією в певному словникові.

Критерії визначення послідовності значення в СС залежать від типу та призначення словника й часто можуть комбінуватися, однак зазвичай з перевагою якогось певного. Найпоширенішими критеріями семантичного структурування словникової статті в українській лексикографії є:

- *логічність (послідовність)* та *узагальненість*: значення слова розміщено відповідно до *логічного зв'язку* (паралельного або підпорядкованого — залежно від плину виникнення значень) або відповідно до *розвитку співвідношень* між ними та за їхньою узагальненою семантикою. Цей підхід може бути особливо корисним для слів з великою кількістю значень, які пов'язані між собою за допомогою загального семантичного складника — архісеми, що її містить перше значення. Напр., у СУМі-1980, СУМі-2010, УТСі-2016 та ін. для слова *книжка* перше значення вказує на сукупність книжкових аркушів, що їх збирають в одне ціле, а дру-

ге — на видання або окремих творів літератури, збірку статей тощо. Так користувач може швидко знайти потрібне значення в логічній системі, розуміє основу переносного значення тощо;

- *історичність*: усі значення відображено залежно від їх з'явлення в історії мови, напр., в історичних, етимологічних словниках, як-от у СлСт-1978, ЕтСл-2012;

- *активність / частотність / фаховість* тощо: значення відбито за типом уживання. Критерій активності, напр., забезпечує організацію значень відповідно до їхньої популярності / пріоритету / тяглості тощо на сучасному етапі функціонування та розвитку української мови. Такий підхід (проти вже названих *логічного, історичного* принципів опису семантики слова) дає змогу швидко віднаходити найактуальніше, найуживаніше значення слова і в такий спосіб сприяє формуванню мовної компетенції мовців через формування образу активного сегмента мови.

У концепції «Словаря...» як словника *живої мови* — природної, спонтанної, емоційної, у всіх її проявах, формах проти книжної, офіційно-ділової, церковної — Б.Д. Грінченко обстоював саме такий підхід (Ніковський, 1926). Він застерігав від унесення до «Словаря...» нерегулярних, оказіональних значень слів, а пріоритет волів надавати *основному* значенню (СлГр-1909, Передмова). На жаль, більше інформації про концепцію моделювання семантичної структури СС у СлГр-1909 з Передмови віднайти не вдається, далі зважатимемо на емпіричні дані власне СС.

Отже, для словника *активного типу* опертям доцільно обрати саме принцип пріоритету *за типом уживання* мовної одиниці. До прикладу, досі у тлумачних загальнономовних словниках із пріоритетом історичної та логічної послідовності організації семантичної структури мовної одиниці (від «Словника української мови» в 11 т. до «Словника української мови» у 20 т. та ін.) слово *пульт* представлено значеннями⁸: 1) *підставка для нот, книжок...*; 2) *пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними (пульт керування космічним кораблем, пульт гідростанції)*. У словникові активного типу семантична структура СС лексеми *пульт* (з урахуванням ретельної ілюстративної верифікації) матиме структуру, яка найбільше відповідає наївній (побутовій) мовній картині світу к. ХХ — поч. ХХІ ст. (тобто уявленню про це поняття в мовній свідомості пересічного українського мовця-нефахівця): 1) *планка або ручка з кнопками для керування побутовою технікою з віддаленої точки (телевізором, аудіосистемою тощо)* (якщо досліджувати розвиток семантичної структури слова, то це — радше підзначення до узагальненого значення (2), проте в словникові активного типу виформовується як самостійне); 2) *пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними*; 3) *підставка для нот, книжок* (хоч, певно, третє значення може й

⁸ Тут і далі значення та ілюстрації зі словників подано як цілком, так і скорочено, узагальнено (див. список джерел).

не ввійти до структури СС в активному словникові). Цілком очевидно, що динаміка семантичної структури СС відбиває особливості вживання мовної одиниці за тим чи тим типом.

Відзначимо ще й такі критерії виструнчення послідовності значень, як: *граматичні, стилістичні, словотвірні* та ін. особливості мовної одиниці (напр., у загальнономовному словникові тлумачного, перекладного типу першим зазвичай наведено стилістично нейтральне значення; дієслівні форми відображено за узвичаєним поданням видових пар; значення, яке виникло внаслідок частиномовного переходу також зазвичай подано не на першому місці, а всередині чи наприкінці словникової статті); *ідіоматичні* властивості (значення лексеми може бути подано в напрямку від вільного значення до фразеологічно зв'язаного); послідовність за *алфавітом* (значення слова відображено за алфавітом — фактично не поширений в українському словникарстві принцип, хіба що алфавітне наведення синонімів реєстрової одиниці, які відбивають різні значення слова як об'єкта опису).

Кожен словник подає ту модель семантичної структури слова, яка цікавить укладача та користувача — чи це модель розвитку значень від етимона (послідовна, радіальна або мішана структура), чи модель послідовності з'явлення значення в мові (історичний контекст), чи модель розвитку співвідношень, узагальненої семантики (логічний принцип). Як наслідок, *семантична структура СС* щораз постає як *конкретна модель семантичної структури слова* залежно від завдань опису мовної одиниці. Семантична структура СС у словникові активного типу є, з одного боку, відбиттям насамперед *наївної мовної* картини світу, з іншого, — впливає на її формування у процесі функціонування.

На прикладі слова *свідомий* простежимо, як відбито його семантичну структуру у словниках різного типу к. ХІХ — поч. ХХІ ст. — тлумачних, перекладних, синонімічних, фразеологічних, термінологічних, а також те, з якими значеннями описувана й похідні лексеми побутують у текстах Б.Д. Грінченка — саме його цитатний матеріал в АК спонукав обрати для аналізу це слово через активність уживання та представлену в текстах семантику. Проаналізуємо послідовність подання значень у СС — тобто семантичну структуру СС, відзначимо з'яву / зникнення тих чи тих семантичних компонентів (значень чи підзначень). У фокусі уваги — теза про відбиття семантичної структури лексичної одиниці в словнику живої мови / активному (активного типу).

СВІДОМИЙ

• «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка засвідчує таку семантичну структуру СС слова *свідомий*: на перше місце виведено значення 'відомий, знаний, знайомий'; на друге — 'обізнаний', 'усвідомлений, який базується на знанні, розумінні чого-н.'; на третє — або 'який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність', або 'притомний' (без ілюстративного матеріалу неможливо точно сформулювати значення, тож наведено власні припущення):

СлГр-1909: Свідомий, -а, -е. 1) Извѣстный, знакомый. *Се корова свѣдома — хіба ж ми не знаємо її* (Залюб.). *Грек проходи скритні знав, шляхи ж свѣдомі обминав* (Мкр. Г. 39); 2) свідомий чого. Знакомый съ чѣмъ, свѣдущій въ чѣмъ. Як і ви свѣдомі. Какъ и вамъ извѣстно; 3) Сознательный.

Для визначення пріоритету того чи того значення, а отже, ідентифікування семантичної структури СС у словнику живої мови укладачі й редактор спіралися на фактичний матеріал — дві паспортизовані цитати: **Залюб.** — «Записанныя отъ народа слова доставили въ разное время слѣдующія лица (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріали): ...*Г.А. Залюбовскій* (Новомосковскій у., Лебединск. у., Павлоградск. у.) (СлГр-1909, Передмова); **Мкр. Г.** — Гарасько, або талан и в неволи. Повість в стыхах Мих. Макаровського. («Южный Русскій Сборникъ», издание А. Метлинскаго, X. 1848) (СлГр-1909, Список джерел). Джерельна верифікація є яскравим свідченням послідовного дотримання принципу пріоритету *тип уживання — критерій активності*.

• Порівняємо цю семантичну структуру СС зі словниками, які згодом змодельюють семантику слова за історичним критерієм — відповідно до виникнення слова/значення в мові (як-от за першою фіксацією в текстах):

СлСт-1978: Свѣдомъ (прикм.) 1. (чому, чого, о що) обізнаний (з чим), знающий (що); ... 2. відомий, знаний.

ЕтСл-2012: очевидно, запозичення з польської мови *świadomy* — *свідомий*, яке через історичний ланцюжок слов'янських слів зі знач. *свідомий, відомий, обізнаний, випробуваний, знайомий* виводять до праслов'янського *svědětī* — *знати*.

Фактична мовна картина спонукала авторів СлГр-1909 на перше місце поставити те значення, яке підтверджено активним уживанням, а не те, яке виникло першим у мові.

• М. Уманець та А. Спілка, беручи до уваги ілюстративний матеріал у своєму «Словарі російсько-українському», на першому місці пропонують значення 'усвідомлений, який базується на знанні, розумінні чого-н.' — це вже більше, ніж просто 'обізнаний, знающий'. На тлі історичного й етимологічного портрета слова з'являється нове значення, представлене на другому місці перекладними еквівалентами *притомний, чуйний*, що згодом підійметься на перші позиції в семантичній структурі тлумачних словників. Однак зовсім не вказано значення 'відомий, знаний':

РУСУС-1898: Сознательный, -но = свѣдомий, -мо, притомный, -но, чуйный. — *Сила призвання поборолла силу свѣдомого прямування до малярства*. Л. Н. В. — *Вона свѣдомо, глибоко свѣдомо йшла бити ся з ворогом людським*. Кн. — *Притомна була, поки і вмерла: говорила і розуміла*. Ос.

• В «Українсько-російському словникові» А. Ніковського загалом повторено структуру статті СлГр-1909, але зроблено незначні уточнення: усталену конструкцію *свідомий чого* справедливо позбавлено статусу самостійного значення й у формі ідіоми *свідомий себе* приєднано до першого значення (як фразеологічний складник СС):

УРСН-1926: Свідомий 1) известный, знакомый. Свідомий *чого*: а) знакомый *с чем*; б) отдающий себе отчет *в чем*. Як і ви свідомі — как и вам известно; 2) сознательный. Свідомий себе — отдающий себе отчет.

• У «Словникові ділової мови» 1930 р. наведено переклад тільки для одного значення, актуального для описуваної сфери мовного вжитку. Далі словники тлумачитимуть його так: 'який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність' і визначатимуть йому аж третю позицію:

РУСДМ-1930: Сознательный (о части общества) — свідомий.

• Менше інформації подано в «Російсько-українському словникові військової термінології» 1928 р., «Правописному словникові» 1930 р. та «Російсько-українському словникові» 1930 р.: **РУСВТ-1928:** Сознательный — свідомий; **ПСГ-1930:** Свідомий, -ма, -ме, *чого*; **РУСІ-1930:** Сознательный — свідомий, -а, -е; Осмысленный — свідомий, обміркований, смисленний, -а, -е.

• Щодо з'ясування семантичної структури СС у «Російсько-українському словнику» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, то відсутність 4-го тому, що містив би літеру «С», спонукала нас навести непрямі дані — статті з виданих томів, де українська частина містить слово *свідомий*:

РУС-1933: Заведомый — відомий, запевний; (сознательный) свідомий; Знакомый... 2) (известный) знайомий, знакомий, знаний, відомий, (*диал.*) свідомий *кому*; Національно, *нрч.* — національно; -но сознательный — національно свідомий; Опытный... 2) -ный в своём деле — вправний, досвідний, досвідчений *в чому*, свідомий *справи*, бітий; Осведомленный *в чём* — свідомий *чого*. *Публіка свідомі літератури*, обізнаний *з чим*.

Пор. із наступними словниками: ще немає значення 'який має свідомість' (далі — знач. 1 у СУМі-1980); однак РУС-1933 вже впевнено фіксує слово *свідомий* як перекладний еквівалент зі значеннями 'який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність' та 'який спирається на систему певних поглядів' (*національно свідомий*); а в значенні 'знайомий, відомий' (згодом це буде знач. 5 у СУМі-1980) слово отримало нову ремарку — *діалектне*.

• У «Російсько-українському словникові сталих виразів» автори І.О. Вирган і М.М. Пилинська фіксують аналізоване слово в значенні 'який розуміє, усвідомлює що-небудь':

РУССВ-1959: Полный сознания своего достоинства — цілком свідомий своєї гідності.

• У тлумачних загальномовних словниках другої половини ХХ — поч. ХХІ ст. простежено тісний зв'язок слова *свідомий* зі словом *свідомість* як 'здатність осмислено сприймати навколишнє', 'розум'. Пріоритет надано відсиланню до цього значення як вихідного — панує *принцип логічності* та/або *узагальнення*:

СУМ-1980, УТС-2016, СУМ-2010: 1. Який має свідомість (у 1, 2 знач.). *Свідомий світ*. 2. Пов'язаний з розвитком свідомості (у 2 знач.), розуму; усвідомлений, розумний. *Свідоме життя*; // Який спирається на систему певних поглядів. *Свідомий гуманіст*. 3. Який має свідомість (у

2 знач.); який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність. *Свідомий громадянин*. // Переїнятий свідомістю. *Свідома праця*. // чого. Який розуміє, усвідомлює що-небудь. *Свідомий своєї гідності*. 4. Зроблений, заповіданий з певним наміром, навмисно. *Свідоме дошкуляння*. // Ужитий з наміром, з певною метою. *Свідома помилка*. Свідомий себе, рідко — при повній пам'яті, свідомості. 5. *діал.* Знайомий, відомий.

Порівняємо з раніше опублікованими словниками: уже немає значень 'обізнаний', 'вправний', 'досвідчений'. Колись перше значення 'знайомий, відомий' подано останнім, ще й з ремаркою *діал.* — з нею це слово в саме такому значенні подає РУС-1933. Як бачимо, тлумачні словники на основі ілюстративного матеріалу відбили реальну мовну картину і внесли корективи з огляду на функціонування цього слова. Тому припускаємо, що на моделювання семантичної структури СС вплинув і такий принцип, як *тип уживання слова*.

• Якщо зіставити з попередніми словниками семантичну структуру СС у двотомному синонімічному словнику за ред. А.А. Бурячка та ін., то в 4-му значенні з'явилися нові відтінки, які виокремлюють підзначення 'дошкульність' щодо вчинку, вартото осуду; 'демонстративність', 'підкресленість' — коли на вчинкові спеціально наголошують:

ССУМ-1999: 4. навмисний (який роблять з наміром, свідомо), умісний (вмісний), зумісний рідше, нарочітий, свідомий (звичайно щодо вартото осуду вчинку);

• С. Караванський у «Практичному словникові синонімів української мови» запропонував таке:

ПСС-2012: коли до значень 1, 2 слова *свідомий* пасує: (життя) усвідомлений, розумний; (атеїст) переконаний; до 3-го значення: (чого) хто усвідомлює що; (себе) притомний, сповна розуму, при повному розумі, у повній свідомості; 4. (програш) навмисний.

Пор. із СУМ-1980: немає значення 1 'який має свідомість' і значення 5 'знайомий, відомий'.

Отже, семантична структура СС слова *свідомий* в аналізованих працях залежить від типу словника й часу його створення відповідно до мовної ситуації та призначення праці. Зауважимо, що істотно відрізняється послідовність і наповнення значень у двох перекладних словниках того самого періоду — СлГр-1909 та РУСУС-1898. Можливо, поясненням є те, що первісно верхню часову межу друкованих видань СлГр-1909 визначено 1870 роком, тому цитати (окрім основної джерельної бази — етнографічних матеріалів, польових записів з живих уст) брали: «б) ізь напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; в) ізь работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 г., хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени» (СлГр-1909, Передмова). РУСУС-1898 не мав таких обмежень, і одну із цитат до першого значення взято з Л. Н. В. — «Літературно-науковий вістник» за 1898 рік. Словник М. Уманця і А. Спілки більше ґрунтований на актуальній мовній картині (і книжної сфери

також), аніж *народний словник живої мови*, започаткований «Київською старовиною» і призначений відбити мовну картину на умовний 1870 р.

Простежимо динаміку семантичної структури СС лексеми *свідомий*. Складніше або неможливо з'ясувати її семантичне наповнення без додаткової інформації (напр., у РУСВТ-1928, ПСГ-1930). Відчутною є динаміка такої структури від словника *живої мови (активного)* за ред. Б.Д. Грінченка до СУМа-1980, УТСа-2016, СУМа-2010, тобто словників кінця ХХ — поч. ХХІ ст., принцип подання значень у яких радше *логічний, узагальнений*.

Про зміну семантичних акцентів слова *свідомий* на межі ХІХ і ХХ ст. (у книжній сфері, до прикладу) свідчить і мовотворчість самого Б.Д. Грінченка. Цікаво, що ілюстративний матеріал з АК, призначений для створення РУСа-1933, містить цитати з доробку письменника, які фіксують цю зміну: переважають значення слова *свідомий* (та похідних), що у СлГр-1909 були тільки на третій позиції в семантичній структурі СС і почасти на другій, а РУСУС-1898 уже почав фіксувати їх як основні. Якби укласти тлумачну СС тільки на основі цитат Б.Д. Грінченка, мали б таке:

СВІДОМИЙ, -а, -е. 1. Який правильно, адекватно розуміє й оцінює навколишню дійсність. *Свідома українка... щира запевне* (Грінч. *На роспущ.* 9 7); *...свідомий українець мусить запротестувати проти цього..* (Грінч. *Лис. з Укр.* 73); *Та що більше здобуватиме він [пролетарь] духовної культури, то свідоміший національно ставатиме* (Грінч. *Нац. ідея*, 42); // *кого, чого. Який розуміє, усвідомлює що-небудь. Вже й тепер пролетарь має національність. Але вона йому без вартости, коли він її несвідомий [не свідомий]* (Грінч. *Нац. ідея*, 42); *Сознаючий самого себе — Свідомий самого себе. Нам [німцям] треба бути свідомими самих себе так саме, як інші народи* (Грінч. *Нац. ідея*, 34) (пор. з вужчим пізнішим тлумаченням цього словосполучення в СУМі-1980: Свідомий себе, рідко — при повній пам'яті, свідомості). 2. Пов'язаний з розвитком свідомості, розуму; усвідомлений, розумний. *Погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини* (Грінч. *Чуд. Дів.* 154. *Пан Коцький*).

Принагідно наводимо ілюстрації до лексеми *свідомість*, представлені здебільшого значенням, що в сучасних словниках наведено трітій: 'ясне розуміння, усвідомлення чого-небудь': *Ні, свідомість такої «нравственной необхідности» зовсім не вимагала ні ідолопоклонства, ні гидкого ворогування до ляхів....* (Грінч. *Лис. з Укр. над.* 40); *Що йому тоді зостанеться? Нічого, oprіч страшної, пекельної свідомости, що він пішов Юдиним шляхом* (Грінч. *Листи з Укр. Над.* 9); *Втупивши в темряву очі, сиділа нерухомо без думки, і тільки свідомість, що сталося величезне нещастя, була в неї на душі* (Грінч. *Сон. пром.* 181—182); а також відтінком цього значення: 'думка про що-небудь, відчуття чогось': *Але тепер, серед цієї природи повіяло на його впокоєм, повіяло свідомістю, що далеко, далеко не все скінчилося* (Грінч. *На роспущті* 84).

Без сумніву, динаміку семантичної структури слова має бути відбито в семантичній структурі СС відповідно до типу й призначення

лексикографійної праці. Особливість словника активного типу полягає в тому, що він містить модель мовного знака в дії, а не в системі: на перше місце може пересунутися значення, яке не є історично першим, основним, прямим, вихідним, узагальненим.

Орієнтуючись на структурний підхід, спрямований на вивчення внутрішньої організації мови через відношення між її елементами, використовуючи методику компонентного аналізу — розщеплення семантичної структури слова на певні складники, застосовуючи діахронічний аналіз лексикографійного відбиття значення того самого слова у словниках різних типів, спираючись на прагматичний бік оперування мовними одиницями в певних контекстах, доходимо висновку: створення сучасного словника *активного типу* потребує ретельного аналізу актуальної наївної (побутової) мовної картини світу й формування такої семантичної структури СС, яка б на наукових засадах відбивала пріоритети та потреби мовців у вживанні слова в тому чи тому значенні або підзначенні залежно від сфери вживання. Із цією метою доцільно застосувати як широку верифікаційну джерельну базу (із залученням корпусних даних), так і методи асоціативного експерименту — експертного опитування для з'ясування визначальних уявлень мовців. Це дасть матеріал для встановлення місця певного значення слова в наївній мовній картині світу, а отже — моделювання відповідної семантичної структури СС.

Надбання української лексикографії щораз є джерелом не лише практичних, а й теоретичних знадобів для розв'язання сучасних нагальних потреб. Спадщина Б.Д. Грінченка, як свого часу й сам автор, водночас і ставить питання, і пропонує розв'язки, що збагачують наше уявлення про минувшину й живлять спроможності долати актуальні проблеми словникарства на верифікованій джерельній основі й працювати над моделлю, зокрема активною, сучасної української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АК — *Архівна картотека*. (2018). <https://ak.iul-nasu.org.ua> (дата звернення: 20.03.2023).

ЕтСл-2012 — Півторак Г.П., Пономарів О.Д., Стоянов І.А., Ткаченко О.Б., Шамота А.М. (уклад.). (2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (т. 6: У—Я, с. 194). Київ: Наукова думка.

Музейний простір, 11.12.2009 — *Музейний простір*. (2009). Як створювався «Словарь української мови». До 100-річчя з дня виходу у світ. <http://prostir.museum.ua/post/28543> (дата звернення: 10.05.2023).

ПСГ-1930 — Голоскевич Г. (уклад.). (1930). *Правописний словник*. Харків — Київ: Книгоспілка.

ПСС-2012 — Караванський С. (уклад.). (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. Львів: БАК.

РУС-1933 — Кримський А.Ю., Єфремов С.О. (1924—1933). *Російсько-український словник: у 4 т.* (т. 1—3). Київ: Червоний шлях.

РУСВТ-1928 — Якубські С. та О. (уклад.). (1928). *Російсько-український словник військової термінології*. Харків: [б. в.].

- РУСДМ-1930** — Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. (уклад.). (1930). *Російсько-український словник ділової мови*. Харків — Київ: ДВУ.
- РУСІ-1930** — Ізюмов О. (уклад.). (1930). *Російсько-український словник*. Харків — Київ: [б. в.].
- РУССВ-1959** — Вирган І.О., Пилинська М.М. (уклад.). (1959). *Російсько-український словник сталих виразів*. [б.м., б. в.].
- РУСУС-1898** — Уманець М., Спілка А. (уклад.). (1893—1898). *Словарь російсько-український*. Львів: НТШ.
- СлГр-1909** — Грінченко Б. (уклад.). (1907—1909). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ: [б. в.].
- Слівце, 1961** — Слівце від редакції «Правди». (1961). П.Д. Тимошенко (уклад.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: у 2 ч.* (ч. II, с. 127). Київ: Радянська школа.
- СлСт-1978** — Гумецька Л.Л., Гринчишин Д.Г., Керницький І.М. (1978). *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.* (т. 2, с. 325). Київ: Наукова думка.
- ССУМ-1999** — Бурячок А.А. та ін. (ред.). (1999). *Словник синонімів української мови: у 2 т.* Київ: Наукова думка.
- СУМ-1980** — Білодід І.К., Горецький П.І., Бурячок А.А. та ін. (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.
- СУМ-2010** — Русанівський В.М., Тараненко О.О., Єрмоленко С.Я. та ін. (2010—). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка.
- УЛ-2017** — *Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3 т.* (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- УРСН-1926** — Ніковський А.В. (уклад.). (1926). *Словник українсько-російський (А—Ж)*. Київ: Горно.
- УТС-2016** — Бусел В. (уклад.). (2016). *Український тлумачний словник*. Київ — Ірпінь: Перун.

ЛІТЕРАТУРА

- Кримський А.Ю. (1922). Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася? А. Кримський, О. Шахматов, *Нариси з історії української мови та хрестоматія* (с. 115). Київ: Друкар.
- Лосун (Верхратський І.). (1961). У справі мовної і декотрі замітки про книжки для українського люду. П.Д. Тимошенко (уклад.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: у 2 ч.* (ч. II, с. 157). Київ: Держ. учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа».
- Мовчун Л.В. (2023). Розвиток української лексикографічної традиції: від словника живої мови до тлумачного словника активного типу. *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 423—437). Київ.
- Ніковський А.В. (2017). Вступне слово. *Словник української мови: у 3 т.* (т. 1: А—Г). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1927 р.
- Поздрань Ю.В. (2013). Лексикографічні традиції Б.Д. Грінченка в «Російсько-українському словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. *Лексикографічний бюлетень*, 22, 37—45. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Поздрань Ю.В. (2017). Спадкоємність лексикографічних традицій (на матеріалі «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка і «Російсько-українського словника» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова). *Борис*

- Грінченко — відомий і невідомий: матер. Всеукр. наук. конференції (IX щорічні Грінченківські читання) (с. 128—136). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.
- Самойлова І.А. (2021). Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент. *Українська мова*, 3(79), 77—96. <https://doi.org/10.15407/ukrmo2021.03.077>
- Статєєва В. (1997). Місце Б. Грінченка в дискусії про українську мову 1891—1892 років. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX — поч. XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін. (с. 286—344). *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/57726> (дата звернення 10.05.2023).
- Тищенко О.М. (2015). «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка у зведеному реєстрі української лексики: формування словотвірних гнізд. *Українська мова*, 1, 103—109.
- Тищенко О.М. (2017). Грінченко та «Словарь української мови» в архівній картотеці та «Російсько-українському словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. *Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер. Всеукр. наук. конференції (IX щорічні Грінченківські читання)* (с. 84—93). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.
- Тищенко О.М. (2020). Архівна картотека української мови в цифровому форматі: від пам'ятки мови до сучасного лексикографічного інструментарію. *Rocznik Slawistyczny*, LXIX, 185—197.
- Шевельов Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус* (с. 27—28). Нью-Йорк: Сучасність.
- Шумейкіна А. (2009). Сучасний підхід до аналізу семантичної структури багатозначного слова. *Рідний край*, 1, 62—68.
- Cruse D. (1986). *The Lexical Semantics* (p. 246). Cambridge: Cambridge University Press.

Статтю отримано 22.05.2023

LEGEND

АК — *Archival card index*. (2018). <https://ak.iul-nasu.org.ua> (in Ukrainian).

ЕтСл-2012 — Pivtorak, H.P., Ponomariv, O.D., Stoianov, I.A., Tkachenko, O.B., & Shamota, A.M. (Eds.). (2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vol. 6: У—Я, p. 194). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Музейний простір, 11.12.2009 — *Prostir Museum*. (2009). How the “Dictionary of the Ukrainian Language” was created. To the 100th anniversary of publication (11.12.2009). Retrieved May 10, 2023 from <http://prostir.museum.ua/post/28543> (in Ukrainian).

ПСГ-1930 — Holoskevych, H. (Ed.). (1930). *Orthography Dictionary*. Harkiv — Kyiv: Knyhospilka (in Ukrainian).

ПСС-2012 — Karavanskyi, S. (Ed.). (2012). *A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language*. Lviv: BaK (in Ukrainian).

РУС-1933 — Krymskyi, A.Yu., & Yefremov, S.O. (1924—1933). *Russian-Ukrainian Dictionary: in 2 vols.* (Vols. 1—3). Kyiv: Chervonyi shliakh (in Russian and Ukrainian).

РУСВТ-1928 — Yakubski, S. and O. (Eds.). (1928). *Russian-Ukrainian dictionary of military terminology*. Harkiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

РУСДМ-1930 — Doroshenko, M., Stanislavskyi, M., & Strashkevych, V. (Eds.). (1930). *Russian-Ukrainian dictionary of business language*. Harkiv — Kyiv: DVU (in Russian and Ukrainian).

РУСИ-1930 — Izumov, O. (Ed.). (1930). *Russian-Ukrainian Dictionary*. Harkiv — Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

- РУССБ-1959** — Vyrgan, I.O., & Pylynska, M.M. (Eds.). (1959). *Russian-Ukrainian dictionary of idioms*. [b. m., b. v.] (in Russian and Ukrainian).
- РУСУС-1898** — Umanets, M., & Spilka, A. (Eds.). (1893—1899). *Russian-Ukrainian Dictionary*. Lviv: NTSh (in Russian and Ukrainian).
- СлГр-1909** — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols*. Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).
- Слівце, 1961** — Word from the editorial office “Pravda”. (1961). P.D., Tymoshenko (Ed.), *Textbook of materials on the history of the Ukrainian literary language: in 2 vols*. (Vol. II, p. 127). Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- СлСт-1978** — Humetska, L.L. Hrynchyshyn, D.H., & Kernytskyi, I.M. (1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV—XV centuries*. Vol. 2, p. 325. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ССУМ-1999** — Buriachok, A.A. & etc. (Eds.). (1999). *Dictionary of synonyms of the Ukrainian language: in 2 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ-1980** — Bilodid, I.K., Horetskyi, P.I., Buriachok, A.A. & etc. (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ-2010** — Rusanivskiy, V.M. (Ed.), Taranenکو, O.O., Yermolenko, S.Ya. & etc. (2010—). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УЛ-2017** — *Ukrainian lexicon of the end of the 18th — beginning of the 21st century: glossary-index: in 3 vols*. (2017). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- УРСН-1926** — Nikovskyi, A. (Ed.). (1927). *Ukrainian-Russian Dictionary (A—J)*. Kyiv: Horno (in Ukrainian and Russian).
- УТС-2016** — Busel, V. (2016). *Ukrainian dictionary*. Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

REFERENCES

- Cruse, D. (1986). *The Lexical Semantics* (p. 246). Cambridge: Cambridge University Press.
- Krymskyi, A.Yu. (1922). The Ukrainian language, where did it come from and how did it develop? A. Krymskyi, O. Shakhmatov, *Essays on the history of the Ukrainian language and the textbook* (p. 115). Kyiv: Drukar (in Ukrainian).
- Losun (Verkhratskyi I.). (1961). In the case of the language and some notes on books for the Ukrainian people. P.D. Tymoshenko (Ed.). *Textbook of materials on the history of the Ukrainian literary language: in 2 vols*. (Vol II, p. 157). Kyiv: Derzh. uchbovo-pedahohichne vyd-vo “Radianska shkola” (in Ukrainian).
- Movchun, L.V. (2023). The development of the Ukrainian lexicographic tradition: from the dictionary of the living language to the explanatory dictionary of the active type. *Lexicographic paradigm of the 21st century: theory and methodology. To the 100th anniversary of the birth of Leonid Sydorovych Palamarchuk* (pp. 423—437). Kyiv (in Ukrainian).
- Nikovskiy, A.V. (2017). An introductory word. *Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vols*. (Vol. 1: A—Г). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. Reprint from the 1927 edition (in Ukrainian).
- Pozdran, Yu.V. (2013). Lexicographical traditions of B.D. Hrinchenko in the “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. *Lexicographic bulletin*, 22, 37—45. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Pozdran, Yu.V. (2017). Inheritance of lexicographical traditions (on the basis of the “Dictionary of the Ukrainian Language” edited by B.D. Hrinchenko and “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov). *Borys Hrinchenko — known and unknown: mater* (pp. 128—136). Kyiv: un-t im. B. Hrinchenka (in Ukrainian).

- Samoilova, I.A. (2021). Description of nouns with parametric semantics in the active explanatory dictionary: lexicographical experiment. *Ukrainian language*, 3(79), 77–96. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.077> (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (1987). *Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941). Condition and status* (pp. 27–28). Niu-York: Suchasnist (in Ukrainian).
- Shumeikina, A. (2009). A modern approach to the analysis of the semantic structure of a polysemous word. *Ridnyi krai*, 1, 62–68 (in Ukrainian).
- Statieieva, V. (1997). The place of B. Hrinchenko in the discussion on the Ukrainian language in 1891–1892. Ukrainian writers about the problems of literary language and linguistics of the late XIX — beg. XX century (pp. 286–344). *Zbruch*. Retrieved May 10, 2023 from <https://zbruch.eu/node/57726> (in Ukrainian).
- Tyshchenko, O.M. (2015). “Dictionary of the Ukrainian Language” ed. B.D. Hrinchenko in the consolidated register of Ukrainian vocabulary: formation of derivative nests. *Ukrainian language*, 1, 103–109 (in Ukrainian).
- Tyshchenko, O.M. (2017). Hrinchenko and “Dictionary of the Ukrainian Language” in the archival card index and “Russian-Ukrainian dictionary” edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. *Borys Hrinchenko — known and unknown: mater* (pp. 84–93). Kyiv: Un-t im. B. Hrinchenka (in Ukrainian).
- Tyshchenko, O.M. (2020). Archival card index of the Ukrainian language in digital format: from a monument of the language to modern lexicographic tools. *Rocznik Slawistyczny*, LXIX, 185–197 (in Ukrainian).

Received 22.05.2023

Oksana Tyshchenko, Candidate of Philology,
Senior Researcher of the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

THE DYNAMICS OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE ARTICLE:
A DICTIONARY OF LIVING LANGUAGE EDITED BY B.D. HRINCHENKO
AND A MODERN DICTIONARY OF THE ACTIVE TYPE

The article actualizes the role of the heritage of B.D. Hrinchenko in the Ukrainian dictionary process of the 20th–21st centuries, in particular: the place of his literary creativity, ethnographic and lexicographic activity in the creation of dictionaries active type; influence on the formation of the literary standard of the Ukrainian language through the compilation of a living (active) dictionary. A fragment of the lexical-illustrative material of the “Russian-Ukrainian Dictionary” ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Yefremov based on the works of B.D. Hrinchenko — probable materials of an unpublished volume of the dictionary of living speech. The main attention is paid to the concept of the semantic structure of a dictionary article, its modeling according to the principle of the type of use of register units, as well as the dynamics using the example of the lexeme conscious (based on the materials of dictionaries of the 20th–21st centuries and card index based on the works of B.D. Hrinchenko). The semantic structure of the dictionary article of the word conscious in the analyzed works depends on the type of dictionary and the time of its creation in accordance with the language situation and purpose of the work. The creation of a modern dictionary of the active type requires a thorough analysis of the current naive (domestic) language picture of the world and the formation of such a semantic structure, which would reflect the priorities and needs of speakers in the use of a word in this or that sense or sub-sign depending on the field of use.

Keywords: *B.D. Hrinchenko, active dictionary, semantic structure of a dictionary article, dynamics.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.040>
УДК 811.161.2'367.635'37

Ф.С. БАЦЕВИЧ, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри загального мовознавства
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 29000
E-mail: floriy.batsevych@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-002-6141-8318>

НАРАТИВНІ КОНТЕКСТИ ТА СЕМАНТИКА ДИСКУРСИВНИХ СЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСЕМИ *ЗРЕШТОЮ*)

У статті з опертям на прозові твори Валерія Шевчука з'ясовано, що лексема *зрештою* як дискурсивне слово формує цілісність оповідної історії, поєднуючи осмислення фрагментів раніше представленої (ретроспективної) та поточної інформації. Як елемент наративної ретроспекції ця лексема має зв'язки з різними типами наративних контекстів: початкового в Абстракті й Орієнтації, залежних від авторського задуму; поточного в Оцінці й Ускладненні, залежних від семантики речень; підсумкового в Розв'язанні й Коді, що часто стосується загального авторського оповідного задуму, усієї поданої наративної інформації, тобто може формувати практично всі структурні елементи наративу. Семантичне наповнення лексеми *зрештою* значною мірою зумовлене контекстом, який синтезує когнітивні ознаки підсумку, навіть вичерпаності представленої в наративній історії інформації, сумнівів у ній, допустовості нового осмислення і прийняття чи неприйняття цього осмислення. У досліджених контекстах реалізації це дискурсивне слово виформовує специфічну мовленнєву синонімію, іноді антонімію з низкою дискурсивних слів і дискурсивних зворотів, частовживаними серед яких є *відтак*, *втім (утім)*, *нарешити*, *однак*, *отож*, *проте*, *хоч (2) (хоча)*. Констатовано, що лексема *зрештою* є носієм комунікативних смислів 'когнітивного переходу' у формуванні змістового складника наративу, засобом когезії та когерентності різних контекстів втілення оповіді.

Ключові слова: наратив, дискурсивне слово, дискурсивний зворот, контекст, комунікативний смисл, контекстна, ситуативна синонімія, антонімія.

Цитування: Бацевич Ф.С. (2023). Наративні контексти та семантика дискурсивних слів (на матеріалі лексеми *зрештою*). *Українська мова*, 4(88), 40—48. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.040>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

У сучасній лінгвістиці активізувалися дослідження семантико-прагматичних виявів і комунікативних функцій дискурсивних слів (далі — ДС), дискурсивних зворотів (далі — ДЗ) у різних наративах, текстах, дискурсах (див.: Бацевич, 2014). ДС і ДЗ — мовні засоби (лексеми і словосполучення), що поєднують зміст висловлюваного (зображувану ситуацію) з комунікативною ситуацією дискурсу; це метамовні та категорійні компоненти наративу (дискурсу загалом). На противагу повнозначним словам, що їх у тлумачних словниках подають декларативно, за допомогою пропозицій, семантико-прагматичне наповнення ДС і ДЗ можна встановити процедурно, тобто як комплекс операцій (процедур) над планом змісту висловлення (дискурсу, наративу, тексту) (див.: Бацевич, 2010, с. 101—115). Попри загальне текстово-дискурсивне й комунікативне спрямування сучасних лінгвістичних досліджень, усе ж помітно, що семантику та прагматику ДС різних мов за незначними винятками продовжують вивчати в межах найближчих контекстів, передусім семантичного наповнення речень (висловлень, мовленнєвих актів). Спостереження засвідчують, що в розлогих наративах семантичне наповнення низки ДС і ДЗ виходить за межі найближчого реченнєвого контексту, сягаючи різних глибин ретроспективного і проспективного змісту оповідей, імплікатур дискурсу. Напр.: *Отже тут була таємниця, тобто те, чого знати не мав* (ДЖ 1, с. 11) — слова *отже* і *тут* відсилають до ширшого попереднього контексту (ретроспективної інформації); *Нарешті я почав здогадуватися, що він [Іван] мав на увазі* (Сфера, с. 47) — слово *нарешті* імплікує інформацію ‘раніше наратор не здогадувався, що ж Іван мав на увазі’. Нижче подано спробу визначити найзагальніші контексти, які, з одного боку, виявляються, так би мовити «висвітлюються», унаслідок реалізації комунікативних смислів лексеми *зрештою*, що має виразний характер ДС, а з іншого, — формують ці смисли¹.

ЗАГАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ НАРАТИВНИХ КОНТЕКСТІВ

Типологія контекстів, у межах яких функціонує наратив та його елементи, може бути представлена так: 1) найзагальніший контекст епохи й культури; 2) контекст функційного стилю та жанру оповіді (художньо-белетристичний, науковий, публіцистичний і т. ін.; роман, есе тощо); 3) контексти структури наративу (Абстракт, Орієнтація, Оцінка, Ускладнення, Розв’язання, Кода) (детальніше про структуру наративу див.: Labov, 1972, с. 354—396; Labov & Waletzky, 1967, с. 12—44); 4) контексти напряму розгортання оповіді (ретроспективний, поточний, проспективний); 5) змістові контексти наративу: а) які належать історії оповіді (час, простір, учасники, об’єкти, зв’язки і т. ін.); б) які належать дискурсу оповіді: спосіб викладу (монологічний, діалогічний, суміщений), мане-

¹ Окремі зауваги щодо семантико-прагматичного наповнення цієї лексеми див.: Бацевич, 2010, с. 107—112.

ра представлення подій (стильовий, тональнісний, реєстровий та ін.); в) які належать особі оповідача: його типи (дієгетичний, недієгетичний, усезнаючий, обмежений у знаннях та ін. (див.: Шмид, 2008, с. 80), моду-си сприйняття світу (ментальний, зоровий, слуховий тощо).

НАЙЗАГАЛЬНІШІ КОНТЕКСТИ ВЖИВАННЯ ЛЕКСЕМИ *ЗРЕШТОЮ*

Без урахування першого з названих контекстів (оскільки аналізуємо сучасні художні тексти) лексема *зрештою* постає як міжстильова; така, що наявна в усіх структурних складниках наративу; чітко ретроспективно зорієнтована; належить дискурсу наративу; виразно діалогічна; її можуть уживати різні типи нараторів; ментально зорієнтована щодо модусів сприйняття світу оповідачем.

У «Словнику української мови» (далі — СУМ) лексему *зрештою* за частиномовною належністю кваліфіковано як прислівник, а функційно — як протиставний сполучник і вставне слово². Значення лексеми представлене в межах чотирьох лексико-семантичних варіантів, зафіксованих з орієнтацією на змістове наповнення речень, у яких її вживають: 1) зі значенням ‘*після всього, нарешті*’; 2) зі сполучником *а* у значенні, що відповідає словам *утім, проте*; 3) як підсумок, завершення, закінчення чогось, висловленого раніше; 4) на означення крайнього ступеня незадоволення (СУМ III, с. 701). Спостереження за контекстами вживання лексеми *зрештою* в художніх наративах дають змогу виявити низку її актуалізованих комунікативних смислів, не представлених у словнику передусім через недостатність (або відсутність) у той час способів виявлення, а також засобів експлікації смислів прагматичного характеру. Щоб виявити і представити найчастотніші комунікативні смисли досліджуваної лексеми, а також її мовленнєву системну організацію та функційно-категорійну належність звернімося до вживання її в художніх наративах, зокрема в повістях Валерія Шевчука *Декоративна жінка* і *Сфера*.

КОНТЕКСТИ ВЖИВАННЯ ДС *ЗРЕШТОЮ* В ХУДОЖНЬОМУ НАРАТИВІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Художній наратив Валерія Шевчука наповнений зовнішніми та внутрішніми діалогами наратора й героїв, їхніми діалогізованими монологами, насичений різноманітними ДС і ДЗ. Помітно, що одним із найуживаніших засобів діалогізації художньої оповіді у творах В. Шевчука є лексема *зрештою* у функції ДС, утілюючи, як було зазначено, ширший

² За традицією, що панувала на час створення словника, не розрізняли поняття ‘значення’ і ‘функція’, а тому вживали конструкції «у значенні протиставного сполучника», «у значенні вставного слова» та под., хоч насправді йдеться про функційні вияви, у межах яких формуються конкретні типи значень лексичних одиниць. Крім того, у словнику комунікативним смислам лексем у функції ДС часто приписувано семантику ширшого контекстного оточення (див.: Бацевич, 2014, с. 24–29).

діапазон виразно контекстуально залежних семантико-прагматичних смислів порівняно з поданими в СУМі. Дослідники організації текстів і дискурсів такі комунікативні смисли часто називають контекстуальними гранями та варіаціями ДС і ДЗ (див.: Бацевич, 2010, с. 110). Найуживаніші семантико-прагматичні грані лексеми *зрештою* такі:

1. *Ментальний підсумок, вичерпаність, завершеність* того, що було, про що йшлося в оповіді наратора, реалізується в таких семантико-прагматичних варіаціях:

А. Повне й достатньо рішуче ментальне *сприйняття* вичерпаності, завершеності ситуації (у широкому значенні слова), про яку йшлося в попередньому широкому чи/та аналізованому контекстах: *...красуні, й меншою мірою красунчики, стають рабами власної вроди, яка, зрештою, з'їдає їхні душі...* (ДЖ 1, с. 10); *Зрештою, все минає* (ДЖ 2, с. 45); *Зрештою, та підслухана розмова, хай яка недостатня, це підтверджувала* (ДЖ 1, с. 22); *Зрештою, про що тут було говорити?* (ДЖ 1, с. 58); *...[дід] зрештою, якихось емоцій від зустрічі зі мною не виявив* (ДЖ 2, с. 63); *Ні, рішення втекти варто визнати за безумне; зрештою, нічого ж страшного не сталося!* (Сфера, с. 47); *Зрештою, він своє зло викладає на матері* (Сфера, с. 61); *Потім та сумрявість заморозилась, й зрештою вкрилась білим настом* (Сфера, с. 69).

У подібних контекстах можна говорити про формування мовленнєвої синонімії лексеми *зрештою* з ДС і ДЗ: *врешті, врешті-решт, у кінцевому підсумку, кінець кінцем*. У цьому синонімічному ряду на противагу названим ДС і ДЗ, що мають виразну семантику підсумковості, незворотності, лексема *зрештою* утримує у своїй семантичній пам'яті елемент відчутного неповного сприйняття мовцем нового стану речей (у широкому сенсі): *...зрештою і до цього доведеться звикати* (ДЖ 2, с. 50).

В аспекті втілення семантики завершеності того, про що йшлося в попередньому контексті, важливо уточнити змістове співвідношення лексем *врешті* та *нареши́ті*, з одного боку, і *зрештою* — з іншого. Лексеми *врешті* й *нареши́ті* — носії семантики 'очікуваної, сприйманої завершеності', тоді як *зрештою* — завершеності, що її сприймають після ментальних сумнівів із певною настороженістю, «озиранням» на минулий стан речей. Це потенційна можливість формування мовленнєвої антонімії в межах загального семантичного функційного стрижня 'завершеність'.

Б. Завершеність попередньої наративної ситуації, поєднана з певним розумінням, очікуваннями або, навпаки, *раптовістю, несподіваністю, складністю усвідомлення* наратором того, що повинно було статися чи вже сталося: *Зрештою, автобус загув мотором, схитнувся і рушив...* (ДЖ 2, с. 67); *...близнюки були й справді напрочуд подібні, зрештою, вперше бачив їх разом...* (ДЖ 1, с. 52); *Зрештою, в це було важко повірити...* (Сфера, с. 51).

Як і в попередній варіації, у низці контекстів можливе формування мовленнєвої синонімії з ДС *врешті* і ДЗ *врешті-решт*.

В. Конечність, завершеність попередньої наративної ситуації, поєднана з певною ментальною *допустовістю* стосовно того, що могло відбутися,

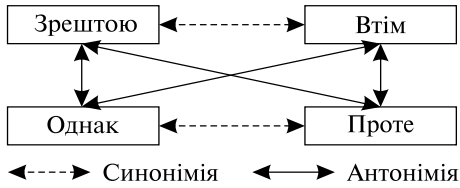

Схема співвідношення лексем

однак не відбулося, або має місце в ситуації, що сформувалася: *...і хоч які гіркі та прикрі наші зусилля, але завдяки цьому видобувається жива вода, бо тільки вона в цьому світі істинна, все інше — її творення чи викиди, зрештою, немає жодного творення без викидів* (ДЖ 1, с. 58); *...я навіть пі-*

дозрював, що [мати] прикладалася до пляшки, призначеної тітоньці; зрештою, цього разу їй вибачив би... (ДЖ 1, с. 32); *...зрештою, цю історію можна назвати герметичною, бо насправді така вона, хоча йдеться про речі далеко негерметичні* (ДЖ 1, с. 45); *Зрештою, це не мало жодного значення* (ДЖ 2, с. 47).

У таких контекстах виформовується мовленнєва синонімія з ДС *однак*, *проте*, *утім*. Водночас ці лексеми — носії семантики 'рішучої допустовості на межі повного відкидання' попереднього; лексема ж *зрештою* утримує у своїй семантичній пам'яті ретроспективний контекст і не заперечує його, допускаючи нові «повороти» в когнітивній сфері сприйняття та оцінки. У низці прикладів лексему *зрештою* можна сприймати і як протиставлену (антонімічну) ДС *однак* і *проте* саме з огляду на наявність комунікативної варіації 'рішучість у сприйнятті вичерпаності попередньої ситуації' VS 'допустовість нового стану речей'. Порівняймо висловлення:

- (1) *Однак (проте) сталося не так, як ми планували*³;
- (2) *Зрештою, сталося не так, як ми планували.*

Висловлення (1) — носій категоричності неповернення до попередньої ситуації (у широкому сенсі слова), її фактичного «перекреслення»; у висловленні ж (2) ментальне, оцінне повернення до попередньої ситуації можливе через некатегоричність твердження наратора. Інакше кажучи, парадигмальні співвідношення аналізованих лексем у межах грані 'підсумковість, завершеність того, що було, про що йшлося в оповіді наратора' можуть бути представлені так (див. схему).

Г. Підсумковість щодо нової ситуації, поєднана з граневою варіацією *нетерпіння, незадоволення* поточним станом речей і *очікування* нового стану, нової ситуації: *Коли це закінчиться, зрештою* (ДЖ 2, с. 57); *Та що це за неподобство, зрештою! Ні працювати, ні відпочивати...* (СУМ III, с. 701).

У таких контекстах формуються мовленнєві синонімічні зв'язки лексем *зрештою* і *нарешиті*.

Важливо зазначити, що семантико-прагматична грань завершеності, конечності й ментального сприйняття попередньої інформації, що міститься в ретроспективному контексті, стає тлом вияву інших комунікативних смислів лексеми *зрештою*.

2. Ментальна *допустовість* як вияв 'упередженого прийняття' того, про що йдеться в аналізованому контексті. До семантико-прагматичних варіацій (комунікативних смислів) цієї грані вияву допустовості належать:

³ Приклади без покликань автор змодельював самостійно.

А. Власне допустовість, або повна допустовість: *Зрештою, нехай так і буде; Можливо, він [батько] любив компанії з випивками й гульбищами; можливо, стрибнув у гречку; можливо, надто гостро почав реагувати на диктат своєї половини — це, зрештою, великого значення не має, тобто, що саме стало приводом до війни* (ДЖ 1, с. 25); *...мати, очевидно, була бабусиною улюбленицею; зрештою, вона могла спілкуватися з нею і не на зафіксованому мною рівні* (ДЖ 2, с. 54); *Зрештою, виділяти улюбленця серед дітей властиво людській породі* (ДЖ 2, с. 59); *...зрештою, сфери бувають більші й менші...* (Сфера, с. 32); *Зрештою, коли йому той портрет не дошиги, то Федько його забере* (Сфера, с. 34).

На тлі семантичної грані 'ментальне усвідомлення конечности, підсумковости того, що мислилось раніше' спостерігаємо формування мовленнєвої синонімії досліджуваної лексеми з ДС *утім, однак, проте* з більшою мірою прийняття нової ситуації (у широкому сенсі слова), тобто допустовости, наявної в семантиці слова *зрештою*.

Б. «М'яка» допустовість: *...тітка не могла витримати шепоту і заговорила голосно, мати її обривала — можливо тоді йшлося про їхніх чоловіків; зрештою, я не дуже прислухався* (ДЖ 1, с. 12); *Про цей сон я не розповів нікому, зрештою, він стосувався мене самого...* (ДЖ 1, с. 55); *Зрештою, так чинять і сучасні коти: мишей ловлять, але не їдять...* (Сфера, с. 42); *І тільки тоді Василевський почув дощ. Зрештою, той лопотів продовж усієї розмови...* (Сфера, с. 57); *...з ним раптом сталося щось несподіване, зрештою, і сподіване, бо в ньому пробудився звір* (Сфера, с. 66).

У цих та подібних контекстах лексема *зрештою* виформовує мовленнєві синонімічні зв'язки з ДС *утім* і *хоча* (2). Наприклад, у висловленні *Зрештою, все могло бути інакше* лексему *зрештою* можна замінити на ДС *втім* і *хоча* (2).

В. Допустовість-уточнення: *[Мати] перестала приховувати переді мною те, що відбувалося, а отже, ніби приймала в число оборонців; зрештою на той час я був уже дорослий* (ДЖ 1, с. 31); *Зрештою, історія, яка тут оповідається, дат не має, а просто розтягнена в часі* (ДЖ 1, с. 28); *Зрештою, коли повірити, що маємо біля себе янгола-охоронця, то його недаремно до нас приставлено, він має службу уговкувати вибрики отого розбишаки, який часом у нас і спить, але не завжди, бо йому... й прокинутися треба, а відтак чинити, що належить за природою* (ДЖ 1, с. 50); *...для помсти, якої вимагали в мене покійні батько з дядьком у тому сні, підстав не здобув жодних, зрештою, і головний обвинувач на цьому процесі повівся подібним до мого чином* (ДЖ 2, с. 68).

З огляду на цю граневу модифікацію комунікативного смислу можна говорити про формування дискурсивно синонімічних зв'язків із лексемами *втім* і *оскільки*.

Г. Допустовість з елементами *жально* наратора стосовно того, що сталося не так (чи не зовсім так), як йому хотілося або ж склалися передумови; це вияв семантики суперечности оцінки ретроспективних і проспективних ситуацій: *Склася якнайкраще; зрештою, було трішки шкода*

втраченої нагоди показати себе у складній, заплутаній ситуації; Зрештою, все могло скластися дещо інакше, краще для нас усіх; Зрештою, жаль, що все так склалося.

У таких контекстах досить помітним є семантичне тло ‘завершеність, вичерпаність попереднього’, на якому виявляється допустовість-жаль. Можемо говорити про формування мовленнєвих синонімічних зв’язків лексеми *зрештою* з ДС *однак, проте, щоправда*.

Г. Допустовість щодо нової ситуації із семантико-прагматичними варіаціями *самозаспокоєння, самовиправдання* того, що змінило попередню ситуацію: *Зрештою, все буде добре; [Мати:] — Щоб більше туди не ходив! Зрештою, я й сам так вирішив* (ДЖ 1, с. 19); *...рішення втекти варто визнати за безумне; зрештою, нічого ж страшного не сталося!* (Сфера, с. 47); *Андрій Пастух умів переконати й застрашити. Зрештою, хіба цього не помічав і сам?* (Сфера, с. 51); *Тоді йому ставало радісно, хоч трохи й сумно, зрештою, справжня радість має бути з печальною поволокою* (Сфера, с. 64).

У таких контекстах формуються синонімічні зв’язки з ДС *проте, однак, хоча* (2), *втім* (*утім*).

Д. Допустовість щодо нової (поточної) ситуації із семантико-прагматичними варіаціями *сумніву* стосовно того, що змінило попередню ситуацію. Наявне контекстне поєднання семантики сумніву щодо нового осмислення і часткового або повного його сприйняття: *Зрештою, чи була овечкою моя мати? Очевидно, ні, але й хижаком її назвати важко...* (ДЖ 1, с. 27); *...гіркий це був виграш; зрештою кожен виграш тільки спочатку солодкий, потім же — гіркий* (ДЖ 1, с. 29); *Зрештою, коли б у цьому було усе чисто, то навіщо Людмила малювала Аркадієвого портрета, який потім був пожбурений під ліжку, а не повішений з пошаною десь у вітальні...* (Сфера, с. 46); *Однак, поки їхав, ця думка зблідла, покволішала, бо, зрештою, при чому тут Федьо Сало...* (Сфера, с. 52).

В аналізованих та подібних контекстах формується мовленнєва синонімія з ДС *зрештою, однак, втім, усе ж, хоча* (2).

Отже, лексема *зрештою* — дискурсивне слово, одиниця, функційно скерована на зовнішній або внутрішній діалог автора (наратора) або героїв оповіді; складник наративного дискурсу, який поряд з іншими лінгвальними чинниками формує цілісність оповідної історії, поєднуючи осмислення фрагментів раніше представленої (ретроспективної) та поточної інформації. Як елемент наративної ретроспекції, введення інформації в поточний контекст оповіді ця лексема трапляється в різних типах структурних контекстів авторського викладу: початкового в Абстракті, Орієнтації, залежних від авторського задуму; поточного в Оцінці й Ускладненні, залежних від семантики висловлень; підсумкового в Розв’язанні, Коді, що часто стосуються загального авторського оповідного задуму, усієї поданої наративної інформації, тобто може формуватися і вживатися практично в усіх структурних елементах наративу. Семантичне наповнення лексеми *зрештою* значною мірою зумовлене контекстом, а почасти і формує його, синтезуючи когнітивні ознаки підсумку, вичерпності представленої в на-

ративній історії інформації, сумнівів у ній, допустовості нового осмислення і прийняття чи неприйняття цього осмислення. Із функційних позицій її можна кваліфікувати як один з елементів формування категорії допустовості в конкретних типах наративів («некатегорична компенсаторна допустовість», іноді «вимушена згода»). У конкретних контекстах реалізації ця лексема виформовує специфічну мовленнєву синонімію, іноді антонімію, частовживаними серед яких є *відтак*, *втім (утім)*, *нареши-ті, однак, отож, проте, хоч (2) (хоча)*. Загалом лексема *зрештою* постає носієм комунікативних смислів 'когнітивного переходу' у формуванні змістового складника наративу, когезії та когерентності різних контекстів утілення оповіді.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДЖ 1 — Шевчук В. (2003). Декоративна жінка. *Сучасність*, 3, 9—58.

ДЖ 2 — Шевчук В. (2003). Декоративна жінка. Закінчення. *Сучасність*, 4, 54—69.

СУМ III — Білодід І.К., Гнатюк Г.М., Черторизька Т.К. (ред.). (1972). *Словник української мови* (т. 3). Київ: Наукова думка.

Сфера — Шевчук В. (2005). Сфера. *Дзвін*, 1, 30—73.

ЛІТЕРАТУРА

Бацевич Ф. (2010). *Нариси з лінгвістичної прагматики*. Львів: ПАІС.

Бацевич Ф. (2014). *Частки української мови як дискурсивні слова*. Львів: ПАІС.

Шмид В. (2008). *Нарратологія*. Москва: Языки славянской культуры.

Labov W., Waletzky J. (1967). Narrative analysis: oral versions of personal experience. *Essays on the Verbal and Visual Arts* (pp. 12—44). Seattle: University of Washington Press.

Labov W. (1972). The transformation of experience in narrative syntax. J. Helm (Ed.), *Language in the inner city: Studies in the Black English Vernacular* (pp. 354—396). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Статтю отримано 12.09.2022

LEGEND

ДЖ 1 — Shevchuk, V. (2003). Decorative woman. *Suchasnist*, 3, 9—58 (in Ukrainian).

ДЖ 2 — Shevchuk, V. (2003). Decorative woman. End. *Suchasnist*, 4, 54—69 (in Ukrainian).

СУМ III — Bilodid, I.K., Hnatiuk, H.M., & Chertoryzka, T.K. (Eds.). (1972). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Сфера — Shevchuk, V. (2005). Sphere. *Dzvin*, 1, 30—73 (in Ukrainian).

REFERENCES

Batsevych, F. (2010). *Essays on linguistic pragmatics*. Lviv: PAIS (in Ukrainian).

Batsevych, F. (2014). *Particles of the Ukrainian language as discursive words*. Lviv: PAIS (in Ukrainian).

Labov, W., & Waletzky, J. (1967). Narrative analysis: oral versions of personal experience. *Essays on the Verbal and Visual Arts* (pp. 12—44). Seattle: University of Washington Press.

Labov, W. (1972). The transformation of experience in narrative syntax. J. Helm (Ed.), *Language in the inner city: Studies in the Black English Vernacular* (pp. 354–396). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Shmid, V. (2008). *Narratology*. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury (in Russian).

Received 12.09.2022

Florii Batsevych, Doctor of Philology, Professor,
Head of the Department of General Linguistics
Ivan Franko Lviv National University
1 Universytetska St., Lviv 29000, Ukraine
E-mail: floriy.batsevych@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-002-6141-8318>

NARRATIVE CONTEXTS AND SEMANTICS OF DISCURSIVE WORDS (AS EVIDENCED BY THE LEXEME *ZRESHTOIU*)

The article proves that the lexeme *zreshtoi* as a discursive word models the integrity of a narrative, joining the comprehension of the fragments of the previously described (retrospective) and current information. The material of the research is V. Shevchuk's prose. As an element of retrospection, the lexeme refers to different types of narrative contexts: the primary one in Abstract and Orientation that depend upon the author's intention; the current one in Estimation and Complication that depend upon the semantics of sentences; the final one in Solution and Coda that often reflects the author's narrative aim; all the present narrative information — that is it can model all the structural elements of the narrative. The semantic content of the lexeme *zreshtoi* is highly influenced by the context, synthesizing the cognitive features of conclusiveness or even exhaustion of the information given in the narrative, doubts in it, supposition and possibility of a new understanding and acceptance or rejection of this understanding. In some contexts, the analyzed discursive word molds a specific speech synonymy or sometimes antonymy with a set of discursive words and discursive phrases, the most frequent of which are *vidtak*, *vtim (utim)*, *nareshiti*, *odnak*, *otozh*, *prote*, *hoch (2) (hoch)*. In general, the lexeme *zreshtoi* appears to be the bearer of the communicative senses of 'cognitive transmission' in the process of modelling the content side of the narrative, the means of cohesion and coherence of various contexts of the story manifestation.

Keywords: *narrative, discursive word, discursive phrase, context, communicative sense, speech synonymy, speech antonymy.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>
УДК 811.161.2'272:112

О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

МОВНА БІОГРАФІЯ ВЧИТЕЛЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ДИНАМІКИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ

У статті окреслено тенденції, що свідчать про динаміку мовної ситуації в Україні в умовах російсько-української війни, з'ясовано їхній вплив на сферу шкільної освіти. Обґрунтовано ефективність методу мовних біографій для дослідження соціально детермінованих зв'язків між компонентами мовної ситуації в освітній галузі посттоталітарного суспільства. Мовні біографії вчителів проаналізовано в контексті постколоніальних деформацій мовної ситуації у шкільній освіті.

Ключові слова: мовна біографія, мовна ситуація, мовна політика, мовна особистість, мовна поведінка.

Серед багатьох явищ суспільного життя в Україні, що в умовах російсько-української війни зазнають відчутних трансформацій, увагу соціолінгвістів закономірно привертає мовна ситуація, оскільки вона як «причотаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов» (Брицин, 2004, с. 361) є динамічною сутністю, конфігурація якої завжди детермінована сумою багатьох неоднорідних, проте взаємозалежних параметрів. За півтора року широкомасштабної російської агресії відношення в системі «мова — суспільство» і справді змінилися — причому ця еволюція відбувається за участі мільйонів людей — тому вже нікому не спадає на думку говорити про те, що мовне питання в Україні є конструктором, підтримуваним

Цитування: Данилевська О.М. (2023). Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. *Українська мова*, 4(88), 49—69. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

лише політиками різних таборів, аби розігравати «мовну карту» в період виборчих кампаній¹. Та чи достатньо цих змін, щоб сучасний стан мовної взаємодії в Україні визначати як «мовний ренесанс»? Відповідь на це запитання залежатиме від розвитку тих тенденцій, які сьогодні свідчать про динаміку мовної ситуації в Україні, а саме:

1) комунікативне впотужнення української мови в неофіційній та напівофіційній сферах, масовий перехід на українську в щоденній комунікації, залучення громадянського суспільства до регулятивних заходів у царині мововжитку, вплив на мовну ситуацію «із середини» — активна мовна поведінка громадян і зміни настанов щодо мови в мовній свідомості соціуму (*комунікативне впотужнення*);

2) зміни кількісних параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі у зв'язку з масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями (*локальні зсуви*);

3) розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала неформальним засобом спілкування у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в публічній комунікації (*комунікативне розширення*);

4) зміни у статусі мов, фактичне перетворення української мови на мову міжнародного спілкування в Україні, втрата престижу російської мови, переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову (*зміна фактичних статусів*);

5) утвердження в соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості; зміни уявлень про причини і характер мовної взаємодії в Україні в історичній ретроспективі, осмислення в нових реаліях ролі деструктивних дій проросійських сил щодо заходів з удержавлення української мови, у поглибленні мовного конфлікту в період незалежності (*функційне розширення*);

¹ Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій в українському політичному дискурсі початку ХХІ ст. у зв'язку з мовною ситуацією в державі було предметом дослідження в монографії О.Г. Рудої (Руда, 2012). Як свідчать соціологічні студії, українці впродовж десятиліть уважали мовні проблеми малозначущими, надуманими (Вишняк, 2009, с. 105), проте саме мовне питання було використано як формальний привід для виправдання широкомасштабної воєнної агресії проти України. З огляду на тенденції, що визначали мовне життя в країні від проголошення незалежності, соціолінгвісти застерігали про неефективність державної мовної політики (Ткаченко, 2014, с. 501). Її невизначеність пояснювали тим, що стратегічну мету державного розвитку олігархійно-владна верхівка завжди приховувала від суспільства, що з усією очевидністю відкрилося у 2013—2014 рр. у зв'язку з російським вторгненням (Данилевська, 2019, с. 51), а в умовах повномасштабної війни стало незаперечним. Трагічні наслідки маніпуляцій суспільною свідомістю щодо геополітичного вибору та цивілізаційного розвитку — сьогодні предмет широких дискусій, квінтесенцією яких є думка про відповідальність владних еліт за ту біду, яку вони принесли в Україну, пор.: «Я вважаю, що люди, які своєю політичною позицією збивали українців з пантелику, морально відповідальні за загибель і нещастя своїх виборців, які їм довіряли» (Портников В., Главком, <http://surl.li/lscrh>, дата звернення: 10.07.2023).

б) посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища; залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики в освіті (*мовний активізм*);

7) трансформація уявлень про суржик у масовій свідомості на позитивно конотовані (*нова аксіологічна якість мовних ідіомів*);

8) розширення активної мовної взаємодії в нових лінгвогеографічних ареалах (масові мовні контакти українців із представниками багатьох європейських народів, активне залучення до вивчення європейських мов, виникнення українськомовних громад у різномовних спільнотах) (*розширення географії мовних контактів*).

ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ МОВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ І МОВНА СИТУАЦІЯ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ

Хоч окреслені тенденції виходять за межі шкільної освіти, мовна взаємодія в якій є об'єктом дослідження пропонованої статті, проте вони безпосередньо впливають на ті процеси, що визначають становище і стан мов у конкретних навчальних закладах та й у системі освіти загалом, адже мовна ситуація в українській шкільній освіті зумовлена конфігурацією мовної ситуації в державі. В умовах війни відбуваються зміни й у застосуванні методів дослідження явищ і процесів, пов'язаних із мововжитком. Пріоритетного значення набувають ті, що дають змогу фіксувати особистісний досвід трансформації настанов, поглядів, поведінкових моделей, пов'язаних із мовою. Усі ці тенденції визначають нові аспекти аналізу явищ, характерних для мовної ситуації в освіті, оскільки увиразнюють масштаби і глибину постколоніальних деформацій, через які шкільна освіта в незалежній Україні була інструментом поширення білінгвальних мовних практик, зокрема диглосії, сприяла консервації успадкованих від часів СРСР мовних звичок, що, зрештою, забезпечувало стійкість білінгвальних мовних середовищ шкіл на більшій частині території держави всупереч деклараціям про утвердження державної української мови як мови освіти. У контексті динамічних процесів мовної взаємодії актуальним є перегляд місця мовної біографії серед методів дослідження мовної ситуації. Саме тому доречно коротко прокоментувати кожен з тенденцій, перелік яких не претендує на вичерпність і є наслідком спостережень та суб'єктивних рефлексій. Матеріалом для статті слугували оприлюднені результати кількох соціологічних опитувань, проведених упродовж 2022—2023 рр. різними соціологічними службами (докладніше — див. у відповідних частинах статті), які порівнювали з давнішими, зокрема і з масовим статистично достовірним опитуванням у межах Проєкту № 62700395 Фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (2—10 лютого 2017 р.), аудіозаписи мовних біографій, зібрані та розшифровані авторкою під час роботи в Проєкті № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested

language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» (2020—2023 pp.), публікації у відкритих джерелах.

Тенденцію, виявом якої є *комунікативне впоутуження* української мови, на сьогодні підтверджено кількома соціологічними дослідженнями. Зокрема, за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 до 21 грудня 2022 р., в Україні зросла частка громадян, які розмовляють українською мовою в повсякденному житті: якщо у 2021 р. цей показник становив 64 %, то у 2022 р. він зріс до 71 % (Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни, <http://surl.li/inezc>, дата звернення: 18.08.2023). За рік на 10 % збільшилася кількість тих, хто вважає українську мову рідною, — цей показник у 2022 р. становив 87 % проти 77 % у 2021 р. Упродовж 2022—2023 рр. виникло багато громадських організацій, які опікуються розбудовою мережі розмовних клубів та курсів вивчення української мови, поповненням фондів бібліотек книжками українською мовою тощо. Назвемо деякі з них: громадські організації «Моя мовна стійкість» (див. за посиланням: <https://www.facebook.com/mmstiykist/>, дата звернення: 19.08.2023), «Спільномова» (<https://www.spilnomova.org>, дата звернення: 19.08.2023), освітня платформа «Є-мова» як напрям діяльності громадської організації «Український світ» (<https://www.emova.org.ua/about>, дата звернення 19.08.2023) тощо.

Зміни параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі (*локальні зсуви*) у зв'язку з масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями, найнаочніше демонструють кількісні показники, зібрані за результатами масових репрезентативних досліджень, проведення яких, щоправда, ускладнене через війну. Саме тому достовірних даних, на підставі яких можна робити висновок про локальні зсуви і їхній вплив на конфігурацію мовної ситуації в державі, поки що обмаль. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» зафіксувало, хай і незначне, проте зменшення ваги російської мови як чинника мовної ситуації на Півдні та Сході країни: 54,8 % та 47,4 % відповідно обрали цю мову як домінуючу в родинному спілкуванні (Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни, <http://surl.li/inezc>, дата звернення: 18.08.2023). Для порівняння наводимо дані опитування в межах проєкту INTAS (2006 р.): тоді в родинному спілкуванні використовували винятково або переважно російську мову на Півдні 63 % респондентів, на Сході — майже 70 % (Масенко, 2008, с. 106).

Комунікативні позиції російської мови найпомітніше послабшали в Центрі — за даними опитування її використовують 16,7 % респондентів (цей показник за результатами опитування INTAS становив 11 %, щоправда, значна кількість була тих, хто обрав варіант «Однаковою мірою українською і російською» — майже 20 %).

Від початку повномасштабної війни спостерігаємо розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала

неформальним комунікативним засобом у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в усіх сферах публічної комунікації (*комунікативне розширення*). За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, виконаного на замовлення В.М. Кулика у 2022 р., 80 % опитаних вважають, що українська має бути основою в усіх сферах, і лише 9 % переконані, що російська мова важлива для України (Кулик, 2023). Спостереженнями про зміцнення комунікативної потужності української мови після початку повномасштабного вторгнення діляться мовці під час запису їхніх мовних біографій²: *М.: Сейчас / абсолютно нет // Шчас / щас четкая / очень мощная волна украинизации / и / я думаю / што буквально через год-через два русскоговорящих людей / ну / тут не будет // (Київ, 2023 р.)*. Помітно змінилися показники мови користування інтернетом: тільки українською мовою послуговується 26 % респондентів, і ще 26 % — переважно українською (для порівняння, у 2017 р. таких було 11 % та 12 % відповідно). Двома мовами в мережі пишуть 38 %, переважно російською — 4 %, а лише нею — 3 % (Детектормедіа, <http://surl.li/lsgre>, дата звернення: 17.08.2023). Промовистою ілюстрацією до висновків соціологів, з якої стають зрозумілими мотиваційні механізми зміни робочої мови в мережевому спілкуванні, є уривок з мовної біографії, пор.: *І.: А ти обмовилась / що в тебе один акаунт пов'язаний з виробами з полімерної глини // А це що таке? Це твоє хобі? У цій мініспільноті яка мова переважає? Л.: Українська // Там прям дуже модно переходити на українську і вести акаунти українською // По-перше / нас завжди напружував трохи російський ринок / бо він був більший / і там теж багато було... // Тож російський ринок часто заважав українському розвиватися спокійно і набирати підписників / набирати лайки і загалом завжди зацьмарював // Зараз у нас така можливість // Ну / просто це цей хайп на прапорах всіх / на кольорах / всі почали робити все відповідно у жовто-блакитних і червоно-чорних кольорах / нам ...ну / нам-ім це допомогло / знову ж таки / заробити гроші і розвинути наші акаунти // І.: Зрозуміло / і тому те товариство та спільнота ... вони ... перейшли на українську / так? У відсотках скільки було раніше тих / хто користувався українською? Половина? Л.: Менше // Двадцять відсотків // Завжди було не вигідно вести акаунти українською мовою // Можливо / навіть п'ятнадцять відсотків // І.: А тепер? Л.: Тепер дев'яносто напевно // І.: А ти кажеш / що не змінилась мовна ситуація у нашій країні (сміється). Л.: Змінилася / я ж кажу / якраз у медійних сферах // вони / в їхньому житті / серед друзів спілкуються російською // І.: Ага // Л.: От що я можу сказати // Але в них не будуть купляти / якщо є два акаунти од-*

² У межах роботи в Проєкті № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» впродовж 2023 р. записано дві мовні біографії, фрагменти з яких використано в цій статті як ілюстративний матеріал. Докладніший аналіз саме цих біографій запропонуємо в подальших дослідженнях.

накових / є російськомовний український / є україномовний український // Будуть купляти в україномовному // І.: Зрозуміло // Тобто можна сказати / що економічно вигідно перейти на українську? Л.: Так / це переважно просто вигода / набір підписників / лайків / популярність / гроші // (Київ, 2023 р.).

Спостереженнями про зміцнення позицій української мови в лавах Збройних сил України діляться, зокрема, волонтери, які постійно неформально спілкуються з військовими, пор.: *М.: Я по своєму собственому опыту могу сказать / што действительно вначале было достаточно много военных / которые говорили на русском // Ну / ясно / што им никто ничего не говорил / но я замечаю / што большинство из них уже говорят на украинском // Абсолютно // То есть они даже не имея там никаких условий для этого / они это сделали // (Київ, 2023 р.).*

Зміни у статусі мов, що демонструють фактичне перетворення української мови на мову міжнаціонального спілкування в Україні, втрату престижу російської мови, переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову (*зміна фактичних статусів*), простежуємо під час порівняння результатів масових опитувань упродовж року повномасштабної війни з довоєнним періодом. За даними масового опитування, проведеного в межах проекту Фонду Фольксваген (лютий 2017 р.), кількість прихильників обов'язкового вивчення російської мови в українських школах скоротилася (порівняно з опитуванням 2006 р.) більше як на третину (майже 90 % — у 2006 р. і тільки 56,5 % — у 2017 р.), проте була досить високою. В умовах війни думки українців щодо цього питання змінилися майже дзеркально: за даними опитування КМІСу від 14—22 лютого 2023 р., 52 % українців вважають, що у школах узагалі не варто вивчати російську мову (Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах: результати телефонного опитування, <http://surl.li/lsdth>, дата звернення: 20.08.2023). Проаналізувавши результати соціологічного опитування, проведеного КМІСом на кілька місяців раніше (4—27 грудня 2022 р.), В.М. Кулик наголосив на найважливішій, на його думку, зміні, що відбулася в масовій свідомості від 2014 р.: «Головне, що змінилося за ці вісім років (і особливо за останні десять місяців) — це різке збільшення частки людей, які вважають російську мову взагалі неважливою: нині їх аж 58 %, тоді як 2014 було 9 %. Прикметно, що так вважають навіть 46 % мешканців півдня та сходу й 35 % людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу» (Кулик, 2023). Серед тих, хто вважає російську в Україні важливою, змінилася мотивація: найбільше респондентів наголосили на її ролі як мови, яку в Україні майже всі розуміють, та мови більшості людей у східних областях України. Такі відповіді обрали по 14 % респондентів. Дослідник спостеріг зміни й за іншими варіантами пояснення. Якщо у 2014 р. 59 % прихильників думки про важливість російської мови в Україні пояснювали свою позицію тим, що російська мова є мовою знайомства з творами світової науки

й культури (9 %), видатних творів літератури та мистецтва (16 %), бізнесу та науково-технічної галузі (10 %) — загалом 35 % обстоювали культуротвірний потенціал російської мови в Україні, то сьогодні таких лишилося 10 % навіть серед прихильників. Загалом українці, які ще у 2017 р. активно підтримували обов'язкове вивчення російської (поряд з українською та англійською) — таких було, як зазначено вище, понад половина опитаних, сьогодні наполягають на вилученні зі шкільних програм російських митців. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», беззастережно підтримують такий захід 38 % опитаних, обравши варіант, що російських авторів узагалі не варто вивчати в українських школах. Прихильниками того, аби продовжувати вивчати творчість російських письменників, як це було до великої війни, є лише близько 7 % громадян. Цю тенденцію відбиває і динаміка нормативної бази, що регулює сферу шкільної освіти, зокрема зміни в навчальних програмах із зарубіжної літератури та вилучення російської мови з навчальних планів шкіл за рішенням місцевих органів влади (див. за посиланням: <http://surl.li/lshdj>, дата звернення: 20.08.2023).

У зв'язку з утвердженням у соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості доречно говорити про розширення функцій мови та посилення мовного чинника в системі «мова — суспільство» (*функційне розширення*). За проміжними результатами (на 1 липня 2023 р.) онлайн-опитування³, що його проводить серед працівників закладів освіти відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну майже 64 % респондентів змінили ставлення до мовного питання. Серед тих, хто переосмислив питання мови, 64 % обрали варіант відповіді *Схиляюся до думки, що питання мови належить до питань національної безпеки*.

Тенденцію посилення мовного активізму засвідчують громадські ініціативи руху «Спільномова» (<https://www.spilnomova.org>, дата звернення: 19.08.2023), які мають неабиякий розголос та отримали підтримку Київської міської ради в «Концепції з утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023—2025 роки» (https://kmr.gov.ua/sites/default/files/do_datok_do_pk_kmr.docx, дата звернення: 10.08.2023).

В умовах війни спостережено трансформацію уявлень про суржик у масовій свідомості: якщо раніше панівним було негативне ставлення до мішаних форм розмовного мовлення, то сьогодні виразною є позитивна оцінка (*нова аксіологічна якість мовних ідіомів*). Ілюстрацією цієї тенденції слугує, приміром, думка Р.А. Семківа: *«Його [суржик] перестали сприймати як мову хворого мозку, що не може вивчити літературну українську мову. У суржикі все частіше бачать регіональну мову, як воно насправді і є, що тільки підтверджує силу узусу, літературної мовної норми. Нарешті мова Слобожанщини чи Полтавщини зрівнялася в правах з*

³ Перейти до опитування: <http://surl.li/lshhe>

іншими говірками, зокрема галицизмами. І це також позитивний процес» (Хейтспіч, суржик та мовна толерантність, <http://surl.li/lseadb>, дата звернення: 13.06.2023). Доречно навести й уривки з мовних біографій, записаних у межах проекту Фонду Фольксваген, пор.: 1) Л.: Я дуже не любила суржик // Або російська / або українська // Ну / я тоді ще не розуміла повністю ситуації / в чому проблема з російською / і мені от було / дві мови / вони звучать нормально / чисто / навіть існує суржик // Зараз насправді мені суржик подобається // (Київ, 2023 р.); 2) І.: Ми говорили кілька разів про суржик // Що це таке за Вашим уявленням? Як Ви ставилися до нього раніше / ми трошки про це говорили // Що зараз? М.: А / ну / сейчас я стал к нему относиться спокойнее гораздо // Спокойнее / но все равно / мне кажется / што .../ мне кажется / што его слишком много в нашей жизни и его не должно быть [так много] // (Київ, 2023 р.).

Комплекс проблем, зумовлених розширенням географії мовних контекстів, розробляє О.В. Шевчук-Клюжева, про що регулярно звітує в мережових засобах комунікації (<https://osvita.ua/blogs/89645/>, дата звернення: 03.08.2023).

На тлі динамічних процесів, що визначають взаємодію мов в Україні в умовах війни, впадає в око помітна невідповідність між масштабами змін мовного буття та ступенем їх наукового осмислення. Глибину трансформацій мовної ситуації в Україні, що відбуваються тепер, подекуди важко проілюструвати кількісними показниками. По-перше, тому що всіх відповідних підрахунків поки що не зроблено — соціологічні служби не встигають (з об'єктивних та суб'єктивних причин) за тими зрушеннями, які відбуваються фактично щокілька місяців. По-друге, якісні зміни, зумовлені метаморфозами настанов, оцінок, ставлень у суспільній свідомості і їх проявами в мовній поведінці, істотно «випереджають» коливання кількісних параметрів, бо часто є результатом т. зв. символічної відмови. Цей дослідницький парадокс лише підтверджує обґрунтованість однієї з концептуальних засад суспільствознавчих студій: будь-яке явище соціального життя передбачає дослідження з комплексним застосуванням кількісних, якісних та оцінних параметрів. Мовна ситуація, безперечно, є саме таким багаторівневим і різноаспектним соціальним явищем. Та попри усталеність загальної методології і досі, як слушно зауважує П.Ю. Гриценко, «спостерігаємо випадки, коли, фіксуючи зміни за окремими параметрами чи описуючи факти динаміки розрізнених елементів структури чи функцій мови, дослідники вдаються до таких узагальнених оцінок та моделювання перспектив розвитку, на які не уповноважують спостереження; така невідповідність між емпіричною базою свідчень і висновками провокує непорозуміння, підважує довіру до висновків» (Гриценко, 2003, с. 17). Це застереження особливо слушне для сьогодення, коли факти мовної дійсності оцінюють емоційно.

Використання мов у шкільній освіті як один з компонентів мовної ситуації в державі загалом — царина мовного життя, що нерідко ставала об'єктом суб'єктивних, а часом тенденційних оцінок, бо попри «ви-

димість» цієї суспільної сфери можливості для її неупередженого дослідження часто є досить обмеженими через інституційну закритість системи освіти. Аналізуючи особливості використання мов в українських школах на початку ХХІ століття, послуговувалися поняттям «мовна ситуація в українській шкільній освіті», яке визначали як умови і стан функціонування державної української мови та мов національних меншин для задоволення комунікативних потреб в освітньому процесі (Данилевська, 2020, с. 10). На підставі спостережень за неформальними виявами мовної ситуації в освіті обґрунтовано методику аналізу за комплексом параметрів. Адже кількісні показники не враховують фактів використання мови / мов поза уроками (на перервах, у позаурочних заходах, міжособистісному спілкуванні вчителів і учнів, учителів та батьків, учнів поміж собою), а також того, якою є мовна поведінка вчителів на уроках і яка якість їхнього мовлення. Крім того, не раз мали змогу переконатися, що кількісні показники зовсім не враховують думок звичайних мовців із приводу функціонування мов у школі, а також того, якою мірою ці думки впливають на мовну ситуацію у сфері освіти.

Потребу застосування комплексного підходу в дослідженнях мовної ситуації в освіті обґрунтовує незбіжність офіційної статистики в Україні про кількісні показники темпів і масштабів українізації національної школи та якісні характеристики мовного середовища шкіл. Хоч формальне переведення українських шкіл на українську мову навчання після 1991 р. відбувалося досить швидко (якщо в рік проголошення незалежності кількість учнів в Україні, які навчалися українською, становила 49,3 %, на початку 2000 р. — понад 70 %, а нині цей показник сягає 100 %), проте синхронної українізації мовного середовища навчальних закладів не відбулося. Ба більше, формальна зміна статусу шкіл не стала ефективним заходом із протидії масштабним деформаціям мовної ситуації в державі. Цим можна пояснити істотну розбіжність між статистичними даними про кількість учнів, які навчаються українською мовою, і реальними фактами використання мов у сфері шкільної освіти⁴. Щось подібне спостерігаємо й нині: з одного боку, соціологічні опитування свідчать про зміну статусу російської мови як навчальної дисципліни та мови неформальної комунікації в навчальних закладах, а з іншого, — спостереження за реальним мовним середовищем українських шкіл дає підстави сумніватися, що мовна ситуація у школах аж так змінилася,

⁴ Мовою цифр цю розбіжність ілюструють оцінки якості мовного середовища шкіл респондентами масового опитування і статистичні дані про статус шкіл за мовою навчання: якщо на Заході України, відповідаючи на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?», варіанти «Майже всі» і «Набагато більше половини» у 2017 р. обрали 96 % опитаних (відповідь «Майже всі» — 87 %), то в Центрі за такої самої кількості учнів, які здобувають середню освіту українською, — тільки 60 %, а на Півдні, де українською мовою до 2017 р. навчалося 82,2 % школярів, чули українську в школах «Набагато більше половини» 49 % («Майже всі» — тільки 14 %) (Данилевська, 2019, с. 96—98).

порівнюючи з «довоєнним» періодом. Підтвердженням може слугувати свідчення школярки-випускниці в її мовній біографії, пор.: *Л.: Спостерігаючи навіть за школою / я бачу / що взагалі / як мінімум / я не бачу більше дітей / які б перейшли на українську в цій школі // Багато хто продовжує слухати російську музику // Багато хто сприймає цей конфлікт переважно теж у межах більше / і для них немає... ну... Можливо / ще впливає / що я учениця одинадцятого класу / і вони всі молодші / і можливо / вони ще менше і в історії пройшли по програмі / і по літературі українській / наприклад / менше пройшли // Але в школі ситуація практично не змінилася //* (Київ, 2023 р.). Поки тривала робота над статтею, суспільство збурила ситуація із цькуванням українськомовної дитини в київській школі саме за мовною ознакою («Не здатні скинути клеймо колонії», <http://surl.li/lshiu>, дата звернення: 18.09.2023).

Отже, одним з методів, що дає змогу виявити незбіжність результатів формальної (декларативної) мовної політики та реальної мовної ситуації в освіті, є метод мовних біографій.

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «МОВНА БІОГРАФІЯ»

Викладаючи методологію дослідження, потрібно насамперед уточнити вживання терміносполуки *мовна біографія*.

З'ясовуючи особливості мови та мовної поведінки окремої особистості чи певної соціальної групи, дослідники визначають предмет своїх студій низкою близьких, а в деяких контекстах тотожних понять, а саме: «мовна біографія», «мовний портрет», «мовний / комунікативний паспорт людини», «мовна поведінка», «ідіолект», «стиль спілкування» тощо. Про їхню термінологійну близькість можна говорити, коли йдеться про опис / характеристику індивідуального мовлення чи набору мовних маркерів, які роблять представників певної суспільної групи впізнаваними на тлі загалу. Коли ж ці терміни стосуються дослідницького інструментарію, то зазвичай мають різний зміст. Зокрема, терміносполуку «мовний / мовленнєвий портрет» уживають для фіксації рівня мовної компетенції особистості; поняттям «мовна / мовленнєва біографія» називають процес мовного розвитку. Із цим значенням поняття «мовна біографія» набуло поширення і в лінгводидактичній літературі у зв'язку з обґрунтуванням одного з популярних нині інструментів навчання мов, відомого як «мовне портфоліо». Крім того, це семантично цілісний термін. Власне, мовна біографія є одним із трьох структурних елементів мовного портфоліо (поряд з мовним паспортом та мовним дос'є) (Карп'юк, 2008, с. 23). Щоправда, у нормативних матеріалах, присвячених інструментам мовної політики Ради Європи зі збереження мовного розмаїття та заохочення учнів і студентів до вивчення мов, поняття «мовна біографія» стосується не так реальної мовної компетенції особистості, що передбачає фіксацію рівня володіння мовою, як уміння планувати свої кроки з вивчення тієї чи тієї мови (стратегічна мета, тактичні завдання)⁵, тобто йдеться про терміни-омоніми.

В україністиці усталеним є вживання терміносполуки *мовна біографія* для позначення методу соціолінгвістичних досліджень, спрямованих на «опис мовного життя окремої людини з урахуванням її мовної поведінки, мовних потреб і преференцій» (Брага, 2019, с. 7). Реконструюючи мовну біографію К. Малевича, І.І. Брага подала, відповідно до обраного підходу у витлумаченні поняття «мовна біографія», еволюцію мовної свідомості та мовної поведінки художника, реконструйованих на підставі автобіографій, приватних листів, спогадів членів родини, друзів та учнів. Отже, мовна біографія для дослідниці є методом інтерпретації та аналізу біографічних відомостей про особу, що дає підстави пов'язувати таке витлумачення терміна з дослідженнями в парадигмі мікросоціолінгвістики. Інший підхід до застосування методу мовної біографії репрезентують праці І.М. Цар, яка за допомогою мовних біографій збирає емпіричний матеріал для аналізу мовної ситуації в Україні (Цар, 2022), тобто застосовує його в макросоціолінгвістичних студіях. За такого підходу метод мовних біографій близький до методу глибинних інтерв'ю, широко використовуваних у сучасній соціології. Власне, мовна біографія і передбачає запис розгорнутого інтерв'ю за питаннями, спрямованими на з'ясування особливостей засвоєння мови / мов, визначення особою ієрархії мов, які вона так чи так використовує в житті або про статус яких замислюється, особливостей мовної поведінки особи в різних ситуаціях реального життя, оцінювання мовного середовища, у якому вона перебуває чи якого прагне, ставлення до мови / мов і регулятивних заходів держави, можливостей у реалізації своїх мовних прав, шаблї мовної освіти тощо. Оскільки формою збирання свідчень є жива розмова, мовні біографії містять також емпіричний матеріал для характеристики рівня володіння мовою респондентом, дають змогу простежити вплив екстралінгвальних чинників на його мовну компетенцію. З огляду на це мовні біографії слугують матеріалом для аналізу соціолінгвістичних аспектів мовного буття конкретної мовної особистості і її мови та вможливають створення мовного портрета особи в координатах певного історичного періоду. Ураховуючи цей аспект мовних біографій, можемо говорити про їхню спорідненість із методами усної історії⁶.

⁵ Мовна біографія як структурний елемент європейського мовного портфоліо (ЄМП) передбачає, що учень / студент інформує про свій шкільний / позашкільний досвід використання мов, що спонукає його визначати мету з удосконалення рівня володіння мовою / мовами, заохочує складати план конкретних заходів щодо цього. Автор методичного посібника з популяризації прийому у практиці навчання мов робить висновок, що «з педагогічної точки зору Мовній Біографії належить провідна роль у Європейському Портфоліо, оскільки цей компонент підкреслює взаємозв'язок між Мовним Паспортом і Досьє на основі взаємовідображення» (Карп'юк, 2008, с. 25). У контексті нашого дослідження ця цитата виконує роль ілюстрації, що доводить інше термінне значення словосполучення *мовна біографія*.

⁶ Метод дослідження усної історії — глибинні інтерв'ю біографічного характеру (зазвичай із застосуванням аудіо- та відеотехніки), за допомогою яких фіксують суб'єктивні знання окремої людської особистості про епоху, у якій вона жила.

АНАЛІЗ МОВНИХ БІОГРАФІЙ УЧИТЕЛІВ У КОНТЕКСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ДЕФОРМАЦІЙ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ОСВІТІ

Для дослідження мовної ситуації у шкільній освіті особливу цінність мають мовні біографії вчителів, оскільки вони дають змогу простежити процес мовного розвитку представників професійної спільноти, що визначає комунікативні контури мовного середовища конкретних навчальних закладів.

Наголошуючи на важливій ролі вчительства в реалізації мовної політики, О.Б. Ткаченко зазначав, «що серед лав національно свідомої інтелігенції [...] є дві категорії, які стоять близько до народу і якоюсь мірою можуть здійснювати зв'язок між ним і його найвищою, так би мовити, елітною частиною. Це учителі і священники» (Ткаченко, 2014, с. 112). Він відзначав роль цих професійних спільнот у контексті колоніального та постколоніального розвитку України, зауважуючи, що «цей зв'язок вони (учителі і священники) можуть реалізовувати лише тоді, коли всупереч покладеним на них владою завданням бути асиміляторами, унаслідок розвитку в них національної свідомості такими не стають, а, навпаки, намагаються пробуджувати національно свій народ» (Ткаченко, 2014, с. 112). Чи були українські вчителі впродовж років незалежності і чи є сьогодні «будителями національної свідомості»? Чи, навпаки, були і досі є асиміляторами? Відповідь на ці запитання якраз і дають мовні біографії вчителів, корпус суб'єктивних свідчень з яких уможливорює аналіз мовної поведінки та комунікативних практик у всьому розмаїтті ситуацій та зв'язків із соціумом, що, зрештою, і дає підстави для висновку про причини формування мовного середовища в конкретних школах тієї або тієї якості.

У статті проаналізовано мовні біографії двох учителів: учителя німецької мови (1959 р. н., місце народження — село Стара Буда (колись Бородянський район) Київської області, тепер — мешканець Києва) — далі Інформант 1, репліки позначено літерою А; учительки математики (1954 р. н., місце народження — місто Любар (Житомирська обл.), тепер — мешканка Київської обл., яка працює в київській школі та приватно з учнями в Києві) — далі Інформант 2, репліки позначено літерою Б.

Вибір респондентів старшої вікової групи був свідомим, адже цим людям випало жити в різних політичних системах, і їхні мовні біографії відбивають як явища радянської мовної політики, що й визначила напрям деформацій мовної ситуації у сфері шкільної освіти в незалежній Україні, так і реалії сьогодення. Крім того, це дало змогу проаналізувати мотивацію змін мовної поведінки і у приватному житті, і у професійній діяльності (якщо такі зміни відбувалися).

Обидві біографії записані у вересні 2021 р. в Києві, що зафіксовано в паспорті до поданих уривків. Тривалість обох інтерв'ю — година, проведено їх за узгодженими в межах проекту⁷ запитаннями, які охоплювали

⁷ Проєкт № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» (2020—2023 pp.).

такі тематичні блоки: 1) дитинство (під час розмови з'ясовували місце народження; час, який інформанти там проживали; яку мову вважають рідною, як витлумачують поняття «рідна мова»; яким було найближче мовне оточення (мова спілкування в родині, рідна мова найближчих родичів) та мовне середовище ширшого комунікативного кола (у населеному пункті, де пройшло дитинство); дитячі спогади, пов'язані з мовою; міркування про те, як оточення в дитинстві вплинуло на мовні практики в подальшому житті); 2) освіта, військова служба, кар'єра (мова навчання у школі та мова неформального спілкування між учнями, учителями на уроках та перервах; мова в закладі освіти; шаблі вивчення державної української мови і ставлення до державної мови; обсяг спілкування державною мовою у професійній діяльності; зв'язок між мовною компетенцією та кар'єрою); 3) родина, друзі, дозвілля (мова спілкування в родині та в неофіційній приватній комунікації тепер; чинники, що впливають на вибір мови); 4) ставлення до мов (оцінка власної мовної компетенції щодо мов, які використовує в житті; частотність практик перемикавання мовних кодів; у яких ситуаціях розмовляє державною мовою, як оцінює свій рівень володіння нею; зміни мовної поведінки впродовж життя; ставлення оточення до мовної поведінки інформанта; ставлення до мішаного українсько-російського розмовного мовного коду); 5) мовна політика (приклади мовних конфліктів, свідками яких доводилося бути, та міркування про те, як розв'язувати їх чи запобігати їм; ставлення до заходів мовної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях та пропозиції щодо поліпшення мовної ситуації).

Проаналізовані мовні біографії вчителів містять чимало фактів, які ілюструють обставини, що визначили конфігурацію мовної ситуації в царині освіти в незалежній Україні. З розповіді Інформанта 1 довідуємося, наприклад, коли й за яких обставин в українському Поліссі на Київщині російська мова стала чинником мовної ситуації і яка роль у з'яві цього чинника належала школі, пор.: *І.: Розкажіть / будь ласка / коли у вас у селі / от я так розумію / що всі говорять українською / навколо / тільки українська мова / але ж / напевно / колись з'явилася перша людина з іншою мовою? Ну / я маю на увазі / російською / тому що в Радянському Союзі / зрозуміло / що російська мова була титульною // А: Ну / в нашому селі такого практично не було / а от в сусідньому / де була школа / там же був склозавод / про який я трошечки згадував / ну і от / звісно / на склозавод приїжджали часто там спеціалісти різні // В цьому селі / в Мірчі / були люди / які говорили російською // Там дуже довгий час жив до смерті колишній секретар парторганізації заводу / він так і залишився тут / то він говорив тільки російською // До заїжджих люди ставилися абсолютно нормально / я не пам'ятаю / щоб до них були якісь ці / але дуже не любили / коли хлопці після армії (сміється) // Оце я чітко пам'ятаю // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

У рідному селі Інформанта 1, де не було господарських чи адміністративних установ республіканського (союзного) значення, джерелом

російської мови ставали демобілізовані з лав радянської армії юнаки, набуту російськомовність яких мешканці села не сприймали, школа була українськомовною, хоч там і викладали російську як предмет, пор.: *І.: До речі, викладання ж у школі було українською / і всі вчителі говорили українською? А.: Так // Не було нікого з приїжджених / були місцеві / навіть російську викладала моя двоюрідна тітка / то вона в житті говорила українською //* (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Аналогічна ситуація з поширенням російської мови склалася і на Житомирщині. Інформант 2, яка народилася в Любарі, також згадує про те, що школа в її рідному містечку була українськомовна: усі вчителі й діти говорили українською — з діалектними вкрапленнями (*любарська*, як зауважує Інформант 2). Її стосунки з російськомовними вчителями у шкільні роки мали характер мовного конфлікту: *Б.: Такий був предмет (російська мова і література — О.Д.), і його в нас читала вчителька Зінаїда Абрамовна / вона була єдина російськомовна людина в школі // Єдина // Ось // Ну і... / коли в мене з нею появився конфлікт / то я на її уроках відповідала тільки українською мовою / хоча вона мені казала / що говори...// Ну от конфлікт був такий // В неї чоловік працював у райкомі партії / і коли вона приходила в клас / вона на нас дивилася настільки зверхньо / ми ж селюки / а вона міська пані / ось // Але так цікаво предмет свій викладала (сміється)... От брала критику / треба було якийсь твір характеризувати / вона брала критику і читала / ставала посеред класу / тримала книжку перед очима і читала // Робила інколи / коли загубить слідує речення / робила паузу / і я не витримала коліс і продовжила за неї // Зінаїда Абрамовна зробилася червоного кольору / ніжною затупала і сказала: «Вон из класса!» // Ну я й пішла // Вона сказала: «Без мами ти в школу не приходиш» / ясне діло / я мамі нічого не сказала / прогуляла урок // На слідує урок я не прийшла, а через урок / прийшла до неї на урок / і вона мене на щось там визиває // Я відповідаю українською мовою // Вона мені робить зауваження // Я кажу «Вибачте / наша школа українська / і на уроці англійської мови ми не на англійській відповідаємо / ми говоримо українською / і вчитель пояснює українською / а там уже якимось реченням чи щось говорим англійською / то так само я буду на ваших уроках // Ну / бачачи її реакцію / я запитала «Мені що / вон вийти?» // Пару раз так було / і вона мене перестала зачіпати / просто перестала зачіпати // ну і так ото //* (Київ, 2021 р., Інформант 2).

З мовної біографії Інформанта 2 довідуємося, що українська мова була мовою навчання і в республіканській фізико-математичній школі, куди відбирали обдарованих дітей із різних регіонів України: *Б.: У десятому класі я вчилася у Феофанії в республіканській фізико-математичній школі // Я там рік вчилася // То / можливо / з-за того, / що там діти були з усієї України / і з сіл / була школа україномовна // Викладачами були викладачі університету Шевченка / професор / доцент / просто викладача не було / вони мали якимсь звання // І вони всі були україномовні // І.: Які це роки? Б.: Почекайте / сімдесят...шістдесят дев'ятий / сімдесятий / я*

в сімдесят першому закінчила школу // Вони були всі україномовні / і ніде моя мова не ділася // В нас / наприклад / у класі був один хлопчина / десь його з-під Києва влаштували по блату / то він один був російськомовний / ми навіть уваги на нього не звертали / собі говорить так / ну й говорить // Наприклад / геометрію читав професор математики Макар Антонович // Ми його називали Макарон // Він був великих розмірів / приходив / грубий / Боже / яка в нього була мова // І коли він піднімав того учня / і той щось починав «штокать» / він йому таке робив / не то що зауваження / він так його поправляв / що він / бідненький / сідав і мовчав / і на слідуєчий урок дуже старався українською відповідать // Він не просто йому казав «Говори українською» / а він якогось його так підколював / що він... ось // А потім я ж у Житомирі вчилась / в Житомирі в нас викладання... всі викладачі україномовні були / і були ж житомирські діти // А житомирський педінститут / хто туди поступає? З сіл діти / / обласний же центр // А на другий курс я перейшла до Києва // А тут... Один викладач на рік говорить українською мовою! (Київ, 2021 р., Інформант 2).

Наскільки чужомовним видавався тогочасним випускникам із сіл та містечок столичний Київ, дає уявлення такий спогад: Коли ми, сільські діти / ми жили не так далеко / уже ж сімдесяті роки / ми часто їздили до Києва / і ти приїжджаєш в Київ / і все // Практично / чуже мовне середовище // І мені здавалося / що в Києві не можна говорити українською мовою // Це було таке перше враження для сільського хлопця / який потрапив в місто // Коли мені там в транспорті щось казали «Передайте талончик» / я жахався / тому що я не знав / як відповісти // (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Про силу пропагандистського впливу, який був одним з механізмів втілення політики зросійщення в СРСР і який зрештою «змушував» прийняти російську мову, свідчить зізнання Інформанта 1 про те, що хоч сам він ретельно оберігав своє родинне українськомовне середовище впродовж життя, проте почав погано ставитися до російської тільки після чотирнадцятого року. Це пояснює, зокрема, чому питання про вилучення з навчальних програм творів російських авторів та про долю російської мови як шкільного предмета стало своєрідним маркером змін мовної ситуації в Україні після 24 лютого 2022 р.

Чимало фактів у мовних біографіях учителів привертають увагу до проблеми конфліктогенності мовної ситуації в Києві у 80-ті рр. минулого століття: 1) От вперше я це відчув у вісімдесят сьомому році / коли після армії я приїхав і я не міг влаштуватися вчителем / і мене по знайомству взяли працювати інспектором у райвно Дарницького району // І тоді я вперше з цим стикнувся // А як стикнувся? Колись там малу не було з ким залишити / і вона прийшла зі мною на роботу // Я її посадив за мій стіл / вона розмальовує / це ж тоді їй було / вона вісімдесят п'ятого / два з половиною-три роки / такого віку / от // І вона до мене звертається «Тату! Тату! Подай мені олівець» // А потім в коридорі мене зустрічає одна моя колега і каже: «...у вас же інтелігентная семья! Как вы могли допустить / чтобы ваш ребенок называл вас татом?» // (Київ, 2021 р.);

2) *А живу я / тоді на Бульварі ще Давидова // І я вийшов / сів у трамвай / щоб проїхати / і подивився / я забув гаманець на роботі // І тут іде перевірка // І я... стою там ...костюм / краватка / ну це ж з роботи їду // І я от такий розгублений / що... / коли я розгублювався / я забував / що треба відповідать російською / і до мене підходить і каже: «Ваш білетик», а я кажу: «Ви знаєте / чесне слово / я забув на роботі гаманець // Мені тільки до бульвару Давидова» // А вона мені каже: «Понаезжало... / господи /... бандеровцев в Києв» // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

Про масштаб таких конфліктних ситуацій довідуємося лише зі свідчень, оскільки офіційна соціологія їх не вимірювала — ні в часи СРСР, ні в перше десятиліття незалежної України⁸.

Мовні біографії вчителів дають змогу пояснити незбіжність кількісних показників динаміки мовної ситуації у сфері освіти в незалежній Україні і якісних показників мовної ситуації в ній. Як відомо, статистичні показники мовної ситуації в освіті передусім ґрунтуються на кількості учнів, охоплених тією чи тією мовою навчання. Зміни в українській освіті розпочалися із проголошенням незалежності України, проте істотно не вплинули на конфігурацію мовної ситуації в цій царині, оскільки виявлялися вони здебільшого у формальній зміні статусу школи за мовою викладання. Промовистим у зв'язку із цим є наказ міністра освіти від 1993 р. «Про подолання у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах», поява якого спричинена численними фактами саботажу на рівні органів управління освіти розпоряджень про переведення шкіл на українську мову викладання. З мовних біографій учителів, яким випало працювати за тих років, довідуємося, що слугувало інструментом нівеляції задекларованих рішень з утвердження української мови в галузі освіти, пор.: *І.: Як там відбувалося спілкування між співробітниками в Дарницькому райвно / де Ви тоді працювали? А.: Тільки російською // І було дві людини / які говорили українською / це я і методист з іноземних мов // Цю жінку я до сих пір зустрічаю / Лілія Білас // Це / я знаю / що вона львів'я... / батьки її львів'яни / вона вже киянка / ми до сих пір з нею (нерозбірливо) зустрічаємося тут / на Лівобережній / от // Оце двоє / дві людини / які говорили українською мовою // Вона взагалі / в неї така була вишукана / красива / я не міг так красиво говорити / як вона / але от ми два / двоє / хто говорили // Ну в бухгалтерії там жінки говорили / а от серед апарату цього / так? / ніхто більше не говорив // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

⁸ Питання мовного конфлікту в Україні лише нещодавно потрапило до кола наукових зацікавлень українських соціолінгвістів. Причина цього, як можна припустити, — у тому, що дані соціології постійно фіксували безконфліктність мовної ситуації в Україні. Л.Т. Масенко так пояснювала цю суперечність: «Мовно-культурна асиміляція стерла у свідомості багатьох українців сприйняття двох мов у протиставних категоріях «свого» і «чужого». Російська мова втратила ідентифікаційний маркер «іншої» мови, відтак значна частина українців позиціонує її як «свою» поряд із українською. Зникнення опозиції між «своєю» та «чужою» мовами спричинило ідеалізацію білінгвальної ситуації країни, продиктовану недооцінкою конфліктного характеру співіснування двох мов на території України» (Масенко, 2018, с. 26).

Ці свідчення дають відповідь на запитання, чому мовна політика в освітній сфері попри переконливі статистичні звіти не зміцнила позиції української мови як державної в освітньому середовищі і не справила очікуваного впливу на мовну ситуацію в державі загалом. Спираючись на дані багатьох досліджень, соціологи на кінець першого десятиліття ХХІ ст. констатували, що «Процеси деукраїнізації і русифікації мовних практик не змогли зупинити ані проголошення української мови єдиною державною в «Законі про мову» Української РСР та Конституції України, ані українізація освітньої й телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови» (Вишняк, 2009, с. 61).

Мовні біографії підтверджують, що не було передбачено ніяких практичних кроків з іспитування працівників освіти на рівень володіння державною мовою, не випрацьовано механізму контролю за дотриманням мовного законодавства в закладах освіти. Та й самого законодавства не було, аж поки 2019 р. не ухвалено закон про функціонування української мови як державної, що має окрему статтю (21), цілком присвячену використанню державної української мови у сфері освіти.

Мовні біографії вчителів містять приклади фактів, які розкривають визначальний вплив особистих мовних преференцій учасників освітнього процесу, але аж ніяк не приписів-інструкцій із дотримання вимог освітнього законодавства. Прикладом може слугувати такий фрагмент: *Коли я йду / я заходжу в учительську / стоять колеги говорять російською / я зайшов в учительську / і зразу перейшли на українську // Вони знають / що я можу зробити [зауваження] // В їдальню заходжу / всі колеги перейшли на українську // Це дуже неприємно* (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Через відсутність чітких приписів до використання мов у школі більшість педагогів, спілкуючись із батьками, віддає перевагу тій мові, якою говорять батьки: якщо батьки російськомовні, учителі для спілкування з ними обирають російську мову, натомість з українськомовними батьками вчителі здебільшого говорять українською мовою, що, однак, не означає стабільного українськомовного режиму в закладі загалом.

З біографій отримуємо фактичний матеріал для типології моделей поведінки, що ґрунтуються на мовній стійкості. В умовах школи, де вчитель має і навчити предмета, і уникати конфліктів з учнями, більшість із яких російськомовні, можна говорити саме про варіанти моделей поведінки. Інформанти вибудовують її по-різному, проте їхній досвід переконує, що це вимагає від них неабиякої наполегливості. У зв'язку з цим доречно говорити про лідерський тип мовної поведінки тих учителів, які демонструють мовну стійкість, пор.: 1) *І.: Розкажіть про те / як Ви сприймаєте спілкування з російськомовними переважно дітьми / на уроках, у школі // А.: Ніхто зі мною [не говорить російською]... от тільки перший клас // Вони за пів року вже можуть перейти // Їм дуже важко // Але... // От діти / якраз в мене з дітьми / в мене нема тієї відрази до дітей // Я абсолютно нормально сприймаю це // Зі мною ніхто із середньої і старшої школи не говорить російською // Вони звертаються до мене тільки україн-*

ською // (Київ, 2021 р., Інформант 1); 2) Б.: в Києві / ось тут / я працюю / в мене в десятому класі є така дівчинка Віталіна // Я кожен день / разів чотири або й п'ять кажу: «Віталіно, я тебе не розумію» // «А чому?» // Я кажу: «Переходь на українську мову» // Тепер вона вже не питає мене «А чому?» / вона зразу переходить на... / вона постійно говорить російською мовою // Я роблю зауваження // Була в нас якась дівчинка Аліса / ду-у-уже російськомовна // Я їй теж казала: «Я не можу зрозуміти, про що ти говориш» // «Я не могу розговоривать українским языком // Я его ненави-джу!» // «Ну / кажу / вибач / шановна / ти вчишся в україномовній школі / і тобі не повезло з вчителькою // Я не розмовляю російською мовою // Я ще й не розумію російської мови // Тобі ж оцінку треба?» // Вона важко зітхала — й переходила на українську // Я знаю / чи я правильно роблю / чи... // Якось делікатніше / видно / сказати я не можу // Але я всім роблю зауваження // (Київ, 2021 р., Інформант 2).

Мовні біографії вчителів дають багатий матеріал для аналізу якості мовного середовища шкіл. На них можна простежити історію інституційного дискурсу, зокрема педагогічного, виявити слабкі ланки в мовному підготуванні працівників освіти. Аналізовані мовні біографії вчителів, які є українськомовними і мовно стійкими, демонструють наявність у їхньому мовленні форм, що розвинулися внаслідок домінування російської мови в професійних середовищах або виникли під впливом діалектів та ненормативного розмовного мовлення, пор.:

- 1) *хотя, канешно, вопшем, на отшибе, виямка, двойняшкі, слідуочий, куратора, відмітити, заглядити конфлікт, виясняли, із-за* (лексичний рівень);
- 2) *ідем, працювать, не можна передать* (морфологічний рівень);
- 3) *нОвеньке, двенадцять, одИнадцять, кнИжечки* (фонетичний рівень).

Саме тому мовні біографії можуть слугувати підґрунтям для випрацювання рекомендацій з удосконалення мовної компетентності українських учителів. Очевидно, що кваліфікаційні рівні мають урахувувати й мовну підготовку педагогічних працівників.

Отже, мовна ситуація у шкільній освіті України в контексті сучасних суспільно-політичних подій, з одного боку, є динамічним складником загальної мовної ситуації, що яскраво відображає її реальні обриси, а з іншого, — переконливо оприявнює ті тенденції та процеси, які визначають вектор розвитку мовної взаємодії в державі. Постійний моніторинг ступеня залежності оцінки мовної ситуації у шкільній освіті від мови повсякдення і мовних преференцій носіїв мови дає змогу розширити набір критеріїв для аналізу реального функціонування мов у системі освіти й поглибити уявлення про зв'язки в системі «мова — суспільство» для виформування науково обґрунтованих механізмів із забезпечення сталого розвитку національної системи освіти, оскільки мовне середовище є тим простором, у якому вона функціює. Усвідомлення на загальному рівні мовної освіти як одного з інструментів мовної політики в українському соціумі відбувалося дуже повільно, свідченням чого є зафіксоване в багатьох дослідженнях амбівалентне ставлення суспільства до мовних

реалій. Хоч українці на загал ніколи не заперечували потреби розвитку українськомовної освіти (навіть ті, які орієнтувалися на проросійські політичні сили), високу підтримку в Україні впродовж усього періоду незалежності мала й двомовна освіта та вивчення російської мови. Істотні зміни у ставленні українців до використання мов у шкільній освіті сталися лише на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Змінилися передусім уявлення про освітній стандарт: тепер українці висловлюють бажання відмовитися від вивчення не тільки російської мови, а й творів російських письменників у курсі зарубіжної літератури. Помітно активнішою стала позиція батьків, які прагнуть впливати на формування мовного середовища конкретних навчальних закладів, про що свідчить кілька масштабних громадських проєктів, ініційованих мовними активістами в Києві. З огляду на це актуальним завданням української соціолінгвістики є моніторингові дослідження мовної взаємодії у школах України, адже тільки на цій підставі можливі оптимальні організаційні заходи задля неформального комунікаційного впотужнення державної української мови у шкільній освіті, подолання в ній посттоталітарних деформацій та запобігання можливим мовним конфліктам. Важливим інструментом дослідження мовної ситуації в освіті є метод мовних біографій, який дає змогу комплексно залучити до соціолінгвістичного аналізу кількісні, якісні та оцінні параметри. Він незамінний під час війни й активізацій міграційних процесів, що обмежують застосування стандартних кількісних методів.

ЛІТЕРАТУРА

- Брага І.І. (2019). Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). *Закарпатські філологічні студії* (вип. 8, т. 1, с. 7—12).
- Брицин В.М. (2004). Мовна ситуація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Грищенко П. (2003). Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття. *Język ukraiński: współczesność — historia* (s. 15—23). F. Czyżewski, P. Hrycenko (Red.). Lublin: [б. в.].
- Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Данилевська О.М. (2020). *Мовна ситуація в українській шкільній освіті на початку ХХІ століття* [автореф. на здобуття наук. ступ. док. філол. наук]. Київ.
- Карп'юк О. (уклад.). (2008). *Європейське Мовне Портфоліо: Методичне видання*. Тернопіль: Лібра Терра.
- Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 15.08.2023).
- Масенко Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 96—131). Юліане Бестерс-Дільгер (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2, 20—35.

- Руда О.Г. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія*. Київ.
- Ткаченко О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.
- Цар І. (2022). Мовна біографія езидки-киянки як приклад мовної адаптації полілінгва в Україні. *Мова і міжкультурна комунікація: теорія та практика: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 25 травня 2022 р.)* (с. 178—182). Полтава: ПДАУ.

Статтю отримано 23.08.2023

REFERENCES

- Braha, I.I. (2019). Language Biography of a Bilingual (Reconstruction Attempt). *Zakarpattia Philological Studies* (Is. 8, Vol. 1, pp. 7—12) (in Ukrainian).
- Brytsyn, V.M. (2004). Language Situation. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Danylevska, O.M. (2019). *Ukrainian Language in Ukrainian Schools at the Beginning of the 21st Century: Sociolinguistic Essays*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Danylevska, O.M. (2020). *Language Situation in Ukrainian School Education at the Beginning of the 21st Century* [Doctoral Dissertation Abstract in Philological Sciences, Specialty]. Kyiv (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. (2003). The Problem of Criteria for Assessing the Language Situation in Ukraine in the Last Decades of the 20th Century. *Ukrainian Language: Contemporary Aspects and History* (pp. 15—23). F. Czyzewski, P. Hrytsenko (Eds.). Lublin: [b. v.] (in Ukrainian).
- Karpiuk, O. (Ed.). (2008). *European Language Portfolio: Methodological Publication*. Ternopil: Libra Terra (in Ukrainian).
- Kulyk, V. (2023). Language and Identity in Ukraine by the End of 2022. *Zbruch*. Retrieved August 15, 2023 from <https://zbruc.eu/node/114247> (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2008). Language Situation in Ukraine: Sociolinguistic Analysis. *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations* (pp. 96—131). Juliane Besters-Dilger (Ed.). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2018). Language Conflict in Ukraine: Paths to Resolution. *Ukrainian language*, 2, 20—35 (in Ukrainian).
- Ruda, O.H. (2012). *Language Issue as an Object of Manipulative Strategies in Modern Ukrainian Political Discourse: Monograph*. Kyiv (in Ukrainian).
- Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainian Language: Present and Historical Perspective*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Tsar, I. (2022). Language Biography of a Yezidi-Kiyan Woman as an Example of Multilingual Language Adaptation in Ukraine. *Language and Intercultural Communication: Theory and Practice. Proceedings of the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Poltava, May 25, 2022)* (pp. 178—182). Poltava: PDAU (in Ukrainian).
- Vyshniak, O. (2009). *Language Situation and Language Status in Ukraine: Dynamics, Issues, Prospects (Sociological Analysis)*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Received 23.08.2023

Oksana Danylevska, Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher at the Department of Stylistics,
Language Culture, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

LANGUAGE BIOGRAPHY OF A TEACHER
IN THE STUDY OF THE DYNAMICS OF THE LANGUAGE
SITUATION IN SCHOOL EDUCATION IN UKRAINE

The article outlines trends that indicate the dynamics of the language situation in Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian conflict and their manifestation in school education. It is noted that the most significant impact on the field of school education is exerted by the following dynamic processes in language interaction:

1. Communicative strengthening of the Ukrainian language in unofficial and semi-official domains, a widespread transition to Ukrainian in daily communication, and civil society's involvement in language usage regulatory measures.

2. Changes in the status of languages, the factual transformation of the Ukrainian language into a language of interethnic communication in Ukraine, the decline in the prestige of the Russian language, a reassessment of the roles of languages in the educational ideals of Ukrainians who no longer want their children to learn the Russian language, strengthening of civic initiatives aimed at creating a Ukrainian-language educational environment.

3. Involvement of civil society in choosing language policy instruments in the field of education.

4. Expansion of active language interaction in new linguogeographic areas.

The effectiveness of the method of language biographies is substantiated by investigating socially determined relationships between components of the language situation in the educational sector of a linguistically heterogeneous post-totalitarian society. The language biographies of teachers are analyzed in the context of post-colonial deformations of the language situation in school education, which represents an attempt to apply this research method within the macrosociolinguistic paradigm. The conclusion is drawn regarding the prospects of studying the state and conditions of language functioning in the field of education based on language biographies, to develop effective mechanisms for strengthening the communicative position of the state Ukrainian language in the sphere of school education and providing recommendations for enhancing the language competence of educational professionals as a fundamental condition for the sustainable development of the education system in Ukraine.

Keywords: *language biography, language situation, language policy, language personality, language behavior.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.070>
УДК 811.161.2'373.611"200"

Т.Л. ХОМИЧ, кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови і літератури
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013
E-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

АВТОРСЬКЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ПРОЗОВОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

У статті обґрунтовано домінуючий спосіб складання в індивідуально-авторському словотворенні української художньої прози початку ХХІ ст., проаналізовано типи оказіональних юкстапозитів. У межах словоскладання виокремлено прикладкоутворення, з'ясовано параметри його використання. Окреслено різновиди основокладання, зрощення та аббревіації. Простежено особливості вживання оказіоналізмів, утворених за цими способами. Відзначено тенденцію до утворення оказіональних телескопізмів.

Ключові слова: складання, складні слова, словоскладання, основокладання, аббревіація, телескопія, оказіоналізм.

В українській лінгвістиці теорію складного слова, його морфемну структуру, семантичні властивості, дериваційні особливості, уживання композитів та юкстапозитів у різних функційно-стильових дискурсах досліджували І.І. Ковалик (Ковалик, 1979), Г.Ю. Касім (Касім, 1977), Н.Ф. Клименко (Клименко, 1984), О.А. Стишов (Стишов, 1999), А.М. Нелюба (Нелюба, 2007), Є.А. Карпіловська (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, 2008), І.Я. Мислива-Бунько (Мислива-Бунько, 2013), Л.Є. Азарова (Азарова, 2016), Л.П. Кислюк (Кислюк, 2017) та інші мовознавці.

Функціонуванню складних слів у художньому стилі присвячені праці В.П. Ковальова (Ковальов, 1983), Г.М. Віняр (Віняр, 1995), Ж.В. Колоїз (Колоїз, 2007), Г.М. Вокальчук (Вокальчук, 2008) та інших дослідників.

Цитування: Хомич Т.Л. (2023). Авторське словотворення в українському художньому прозовому дискурсі початку ХХІ сторіччя. *Українська мова*, 4(88), 70–82. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.070>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

У різних стилях української літературної мови, зокрема в публіцистичному, художньому та розмовному, помітне широке використання okazіональних складних слів. Із 90-х років ХХ ст. потенціал складання розширився під впливом екстра- та інтралінгвальних чинників, серед яких — поповнення українського лексику іншомовними елементами, що слугують базою для утворення складних слів, дія закону економії мовних засобів, пошук нових експресивних форм, інформатизація і комп'ютеризація тощо.

Наукових праць, присвячених комплексному вивченню okazіонального словотворення в художніх тестах, у сучасній лінгвоукраїністиці небагато. Утворення складних слів аналізують здебільшого під час дослідження мовотворчості конкретного автора чи принагідно, коли з'ясовують певні лінгвістичні проблеми. Проте okazіональне утворення складних слів, ухвалення їх до узусу, відповідність / невідповідність цих слів словотвірним нормам — це те коло проблем, яке потребує уваги українських мовознавців. Пропонована стаття є спробою окреслити різновиди індивідуально-авторського словотворення в українському художньому прозовому дискурсі початку ХХІ ст., чільне місце в якому посіли okazіональні деривати складної будови.

Складне слово, утворене одним із різновидів складання (словоскладанням, основоскладанням, аббревіацією), у художньому тексті є цілісно оформленою лексичною одиницею. Воно репрезентує у граматичному й семантичному планах потрібне для художнього контексту нове значення, а не просто відображає зміст його твірних компонентів: «композиції і складені назви здатні передавати багатшу семантику, ніж прості найменування» (Касім, 1977, с. 79). Прозові українські художні тексти початку ХХІ ст. багаті на авторське творення складних слів, причому воно оперте здебільшого на словотвірні зразки української літературної мови, напр.: *Одним пальчиком до намистинки дотягнулася, торкнулася і вреті всіміхнулася, на маму зиркнула — мовляв, не зникли, справжні-справжнісінькі!* (Дашвар 1, с. 15); *А якось-то вівчарі з Трав'яного в жидовій корчмі розказали диво-дивенне* (Матіос 3, с. 10); *...їй хотілося чогось такого-претаккого, що рознесло б голову на друзки від здивування й зачарування* (Дереш 1, с. 20); *У вітальні-кухні-передпокої висять ностальгічно гарні, дуже якісні фотокартки* (Кононенко, с. 7); *Нас позбавляли сну настільки безжально-безглуздо, що наша сонливість рибилася хронічно* (Андрухович Ю. 2, с. 170).

Словоскладання традиційно визначають як спосіб словотворення дво- або кількакореневих похідних — юкстапозитів поєднанням окремих слів чи словоформ (Клименко, 2007б, с. 639). У новітніх дослідженнях зі словотвору цей спосіб називають юкстапозицією, а його деривати — юкстапозитами (Віняр, 1995, с. 15; Мислива-Бунько, 2013, с. 114).

У межах юкстапозиції, як засвідчують тексти української художньої прози, широко використане прикладкоутворення. Помітне переважання іменникових okazіональних юкстапозитів, що спричинено функційними

потребами художнього стилю. Метафора, побудована на основі юкстапозита-субстантива, влучно характеризує образи певного твору, формально стисло й семантично розлого презентує риси героїв, напр.: *...багатьом і двадцяти п'яти ще не було, феномени, вундеркінди, діти-квіти і всяке таке* (Андрухович Ю. 2, с. 231); *Господи, якби той франт-писака міг бачити її* (Роздобудько 2, с. 6); *...стрибун-невдаха, що свого часу посів чи не сімдесят дев'яте місце на обласній спартакіаді* (Андрухович Ю. 1, с. 49).

Стилістично яскравішими, такими, що активізують увагу реципієнта, видаються складні лексичні одиниці, утворені на основі наявних в українській мові кодифікованих слів, напр.: *...мине тиждень-другий, і люди-юди позаздрять навіть теперішньому Северениному життю* (Матіос 1, с. 21); *...і увійти до цього двору таким собі вісімнадцятилітнім принцом-зайдою* (Андрухович Ю. 2, с. 109); *А так, чого доброго, був би нині якимось хронічним депутатом чи ще гірше — політиком-невдахою* (Андрухович Ю. 2, с. 304); *...говорять про якогось викладача-ідіота, що звіріє і принижує студентів* (Дністровий, с. 25); *Сідай, Сіярику-Телесіку, за парту. Ні, ти не на парту, а за парту сідай. Сміхота! ...Я Сіяр-завойовник!* (Андрусяк, с. 29). Такі складні слова сформовані внаслідок поєднання прикладкового й означуваного слова. Прикладку вжито переважно в постпозиції до означуваної лексеми, і вона виконує роль засобу характеристики того денотата, який виявляє себе в ядерному компоненті лексичного значення, що є в першій частині утвореного складного слова. Друга частина складної лексеми формалізує конотативний макрокомпонент, що містить емотивно-оцінні, а іноді й образні складники, напр.: *...зобразити з себе, приміром, геть непрактичну розтелепу, якій усе валиться з рук, яка нездатна навіть на стіл до ладу накрити й перед приходом гостей раденько обертається мужеві-всезнайкові на дрібного попихача* (Забужко 1, с. 162); *Розважаються і посміхаються над нареченим-лопухом* (Хомин, с. 171); *...вона напише в якій-небудь жовтій газетці-клозетці, що Гоцинська ненавидить жінок* (Забужко 3, с. 259); *...кажуть, під Києвом усі пансіонати вже забиті московськими варягами-бابلорубами* (Дашвар 2, с. 390).

Іноді прикладка стоїть у препозиції до означуваного слова, і тоді конотативну семантику зосереджено в першій частині складної лексеми, напр.: *Звідси, згори, видно було безліч кубиків-будинків* (Воронина, с. 62); *Піраміда зла вивершувалась яким-небудь товаришем Андроповим у захмареному Кремлі. Якимось таким злим чаклуном-гебістом* (Андрухович Ю. 2, с. 169); *...перетворився в моїй уяві на справжнього Мальборо-мена, жорсткого, сухого, мужнього, засмаглого* (Андрухович С. 2, с. 214); *Неначе велетенська риба ковтнула тих людей, а тоді голосно клацнула пащекою-дверима, вдоволено зітхнула і рвонула вперед, у морок тунелю* (Воронина, с. 63).

Дехто з письменників утворює нову форму слова, укладаючи в неї свій індивідуальний зміст. Так, Марія Матіос використала оказіоналізм *відсиденту-дисиденту*, що має потужний експресивний потенціал і яскраво відображає нюанси її творчої думки, напр.: *...якби оці малопритомні і добре-продажні відсиденту-дисиденту з усієї сили не намагались*

втовкмачити (Матіос 1, с. 71). Прозове мовлення Ліни Костенко також вирізняється оказіональністю, пор.: *Оскільки для не-громадян найріднішою є не-мова, тобто не українська і не російська, гібрид-ерзац-мішанка, то може б, саме їй надати статус державної?* (Костенко, с. 268).

В українському художньому дискурсі багато оказіональних прикметникових юкстапозитів, які поза контекстом є ефемеризмами, словами-одноденками, напр.: *...у наших розмовах обов'язково виникне чимало **болісно-солодких** тем* (Андрухович Ю. 2, с. 5); *...ось старий місцевий дід затягується місцевою **вбивче-міцною** сигаретою* (Карпа 1, с. 92); *...з відходом **ковбасно-совкової** парадигми об'єктам нападів і зазіхань справді є що втрачати* (Іздрик 2, с. 109); *...тільки коло якась надто вже **доскоцька-допитацька** молодичка й далі солодко сокотала* (Забужко 2, с. 9).

Серед складних оказіональних прикметників та прислівників переважають ті, що утворені повторенням однакових чи подібних (синонімних) за значенням прикметників або прислівників, тобто редуплікацією, напр.: *Російські переклади були потрібні для того, щоб **таємно-таємниче** жури в Москві мене оцінило* (Андрухович Ю. 2, с. 293); *...час тягнеться **поволі-поволі*** (Ульяненко, с. 12).

Юкстапозитні ад'єктиви у своїй морфемній структурі часто мають словотворчий формант — префікс або суфікс, який експресивізує певний художній засіб автора, здебільшого епітет, напр.: ***Густа-густюща** темрява горища* (Хомин, с. 23); *Курсант у тих ділах **грицианий-перегрицианий*** (Дереш 1, с. 20).

У художніх прозових текстах початку ХХІ ст. використано також дієслівні юкстапозити, утворені редуплікацією, напр.: *Того дня надворі шуміла злива — і вітер, здавалося, от-от відірве від землі їхній будинок і **закрутить-понесе** світ за очі* (Воронина, с. 62); *Думки-сумніви **верещали-боролися** за право диктувати їй настрої і вчинки* (Дашвар 2, с. 136); *Чи то ліхтарі, чи тисячі котячих очей **видивляються-пильнують** за ним із темряви* (Воронина, с. 64); *Ішла тільки тоді, коли відчувала, що сили мої відновилися, що я знову готова **мити-прати-прибирати**, тягати сумки й керувати великим відділом* (Роздобудько 1, с. 70).

Нерідко прозаїки вдаються до багаторазового повторення тієї самої лексики або її частини, щоб передати експресивну семантику, зокрема високу міру вияву певної ознаки, украй інтенсифіковану дію, тяжкий фізичний чи психо-емоційний стан людини тощо, напр.: *Ворони **влітають на дах — і перед очима стає **чорно, чорно-чорно, чорно-чорно-пречорно**** від чорного вороння...* (Дереш 1, с. 229); *Ноги **тупо-тупо-тупо-тупо-тупотіли*** (Дереш 1, с. 231).

Автори українських прозових текстів зрідка послуговуються зрощенням, яке в українському мовознавстві вважають діахронним лексико-синтаксичним способом словотворення, що відрізняється від чистого словоскладання «тим, що слова, утворені зрощенням, в усіх формах повністю тотожні за морфемним складом еквівалентному словосполученню», у цих словах збережено також синтаксичний зв'язок компонентів

цього словосполучення та їхню послідовність (Клименко, 2007а, с. 219). За цими ознаками лексикалізовані складні слова, утворені способом зрощення, відрізняються від графічного поєднання кількох слів в одну лексему (одного з прийомів мовної гри!), що його письменники тепер нерідко вживають із винятково художньою метою — привернути увагу читача до зображуваного за допомогою експресивних мовних форм, пор.: *Вона не хотіла їхати до Парижу **нап'ятнадцятьднівобожякещастя*** (Карпа 1, с. 15); *Світу не потрібна свобода, тому що вона осердя **тутізараз*** (Дереш 1, с. 210); — *Не буде, — твердо пообіцяла собі пані Рома **Міждвохчоловіків*** (Андрухович Ю. 1, с. 148); *Бриніло в мізках: **нехайвонадастьменіспокійбільшенеможунехайвонадастьменіспокійянеможубільше*** (Меднікова, с. 139); *Все було гаразд, поки Мілена працювала в службі новин — двічі на день з'являлася перед камерою з увімкненим ув очах вологим слявом **«о-якарадість-знову-вас-бачити»*** (Забужко 1, с. 125); *Батьки не схвалювали мого **читання-всього-підряд*** (Мензатюк, с. 106).

Зрощенням унаслідок компресії фразеологізму *шматувати серце* та використання словотворчого префікса і суфікса утворено складний оказіональний іменник *серцепошматовувач*, напр.: *А як називається той, хто безкорисливо відриває від себе шматок серця? **Серцепошматовувач?*** (Матіос 1, с. 94).

Основоскладання кваліфікують як «найпродуктивніший спосіб творення складних слів у сучасній українській мові, що полягає у поєднанні основ за допомогою сполучних голосних **о** (*тонкошкірий*), **е** (*буревій*), **и** (*прудивус, чотириповерховий*) та деяких інтерфіксальних морфем: **-ох** (*двохатомний*), **-ою** (*троюрідний*)» (Клименко, 2007в, с. 466). Цей різновид складання називають композицією, а його деривати — композитами.

Дослідники констатують, що композиція на сучасному етапі розвитку мови є одним із найактивніших способів словотворення (Стишов, 1999, с. 9).

В українській художній прозі ХХІ ст. безліч оказіональних складних лексем, утворених основоскладанням: чистим (*болиголова*), основоскладанням і суфіксацією (*ложкомийка*), основоскладанням і нульовою суфіксацією (*дуболом, бабодур*), основоскладанням і конфіксацією (*селопристоличене*), напр.: *Якби щось добре ... а то ж одна **болиголова*** (Матіос 2, с. 116); *...ця **ложкомийка** зустріла його як рідного* (Меднікова, с. 56); *...той біленький малюк із перетягненими ниточкою пухкими ручками на старому фото та нинішній **дуболом, метр-вісімдесят-вісім-вісімдесят-два-кіло, — таки одна й та сама особа*** (Забужко 3, с. 380); *Не люблю **бабодурів**, а ти не такий, за тобою жінка* (Меднікова, с. 103); *А Євка так мріяла хоч із місяць не чути цього дикого юкрейніан рашена в **селопристоличеному** виконанні* (Карпа 1, с. 14).

Автори художніх творів ввели до мовної канви творів композитні оказіоналізми, що позначають якесь нове поняття чи новий образ, про які йдеться, напр.: — *Панове студенти! — сказав він. — Ви починаєте вивчати науку **рукавицезнавство**. — А чому не **шапкознавство?** Або **чере-***

викоплавство? — спитали студенти (Мензатюк, с. 108); *Тим часом до класу зайшла мудра сова і почала урок лісознавства* (Матюша, с. 37); — *Питання рукавицевиростання треба без зволікання ставити на голосування!* — загаласували вони, почавши своє засідання. — *Ні, питання рукавицеzbирання вимагає доопрацювання!* — загаласували інші. *І так вони галасували й голосували, голосували й галасували...* (Матюша, с. 110); *...але я не уявляла, як він їде містом — і лишає очі на отих молодюсінських голопупницях* (Матіос 1, с. 94); *На одного директора в середньому припадало по півтора-два бармена. Якщо брати в динаміці — 1,3 барменолюдини на місяць* (Даниленко, с. 111); *Це трапляється навіть із такими порцеляносередними дівчатами, як я* (Денисенко, с. 35).

Складниками цих okazіональних композитів, як бачимо, є також іншомовні основи, що свідчить про їх словотвірне освоєння в українській мові (Азарова, 2016, с. 229).

Абревіація в українській художній прозі початку ХХІ ст., на відміну від інших функційних стилів, не має тенденції до широкого застосування. Г.М. Вокальчук зазначає, що абревіатура, незалежно від різновиду, слугує економією мовних засобів, виконує роль однослівних заміників описових назв. Позначуване отримує два імені (повне й скорочене), які, маючи спільний денотат, тотожні (Вокальчук, 2008, с. 267). Поодинокі стилістичне вживання абревіатур у художньому тексті формує конотативний зміст лексеми, здебільшого є експресивним засобом мови твору, поживляє динаміку читання, посилює його вплив на читача.

Літерні й звукові абревіатури представлені обмежено в художніх текстах цього періоду, проте й вони слугують потужним експресивним засобом впливу на реципієнта, виражають комічність, іронічність, саркастичність, напр.: *...переходити на протилежний від Маріци бік вулиці жителі Мишина почали відтоді, як місцеве радіо ОБС (“одна баба сказала”) повідомило останні вісті загубленого між землею й небом містечка* (Матіос 3, с. 41); *Перше, що запитала моя колишня-перша-й-остання дружина (в подальшому „к^д”), де я збираюся ночувати* (Іздрик 1, с. 7); *Саморозпечені своєю ж пропагандою сепаратисти закликають до створення Південно-Східної Української Автономної республіки (коротко — ПІСУАР)* (Костенко, с. 396).

Для художнього дискурсу характерний прийом «озвучення» певного скорочення, суть якого полягає у фонетичному відображенні його «нелітературної» вимови, часто російської, напр.: *Уяви собі: такий примерхлий листопадовий ліс, 12 кеме від містечка* (Андрухович Ю. 2, с. 176); *...приїхав московський власник з дружиною, з’явився голова російського культурного центру, прийшли російськомовні поети і тедє* (Дереш 2, с. 108); *У вересні нас повезли на т.зв. сеге-роботи* (Андрухович Ю. 2, с. 119); *Цей лабіринт і є наша доля, проста, як вхід-вихід, лоно-нулик, ротик-хрестик, вкл-викл* (Іздрик 2, с. 230); *...після виходу в тзв «вільний світ», вождь продовжив практику неучасті* (Іздрик 1, с. 265). Незвична графічна форма таких одиниць привертає увагу читача, від них утворюють складні

похідні, мотивовані їхньою внутрішньою формою, напр.: *Павільйон, де зазвичай продавали беушні ровери* (Андрухович С. 1, с. 6); *...біля апаратури вовтузилися пацанчата петеушного віку* (Кокотюха, с. 105); *Це ж був сервєрівський метод, совєти купували революцію на корню* (Покальчук, с. 109).

Автори художніх текстів удаються до послуговування абрєвіатурами, що властиві розмовному стилєві, часто це лексеми жаргонно-слєнгової субмови, напр.: *Довбєш тї білєти, ходиш на консультації після уроків, з керою* [класний керівник] *“по душах” розмовляєш* (Дерєш 2, с. 16); *Якби знайшлося місце, кєра наставила би сто таких знаків оклику* (Дерєш 3, с. 11); *Ми не писали диктант, як це робилося попередніми шєстикласниками, а вчили білєти з укрмови* (Дерєш 2, с. 15).

Найрозлогішу конотативну семантику майстри слова передають за допомогою оказіональних лексем, утворєних способом складової й мішаної абрєвіації [(напр.: *...її фєміністки тимчасово перебазувалися в нашу квартиру. У нас тепєр дома цілий бабком* (Костєнко, с. 144); *...з Дєнєцька прибувають частини бандформувань* (Костєнко, с. 399); *Ярчик Волшєбник недарємно два місяці лазив інтєрнєтрянми* (Андрухович Ю. 1, с. 165)]; до якої в ролі неформального додаткового засобу можуть додавати прийом мовної гри [(напр.: *Політика, строго з грєцької, це мистєцтво керувати державою. Натомість тільки й чуєш: «політика — це мистєцтво компромісів», «політика — це брудна справа», «бардак», «дєрибан» і т. д. По-моєму, тут ужє потрібні не політологи, а політпатологи* (Костєнко, с. 37)].

На противагу абрєвіації ширше використовуваним стає спосіб телєскопії для утворєння складних оказіональних лексем у художньому прозовому дискурсі. Його вважають автономним новітнім способом словотвору, хоч деякі дослідники відводять йому проміжне місце між словоскладанням та абрєвіацією (Жлуктєнко, 1981, с. 47). Телєскопію звичайно визначають як спосіб словотворєння, за якого «склеюються початковий елємент одного слова з кінцевим другого» (Клименко, 2007г, с. 705). Відомі й ширші тлумачєння цього способу словотворєння, які передбачають інші види утинання базових слів (Тимошенко, 1975, с. 76—84; Галишин, 2011, с. 82—87), що свідчить про відсутність усталєного визначєння цього способу творєння оказіональних дериватів — телєскопізмів. Принциповим є те, що абрєвіація спираєтьє на словосполучєння, тоді як телєскопія зорієнтована на розрізнєні слова, які поєднані відношеннями сурядности і не є синтагматично пов'язаними (Клименко, 2007г, с. 705).

Телєскопізми наповнені переважно виразною конотативною (негативною, навть вульгарною) семантикою, яку розкриває контекст, пор.: *До пам'ятника прошкує урядова делегація на чолі з президентом. Попереду, за ритуалом, гопакєдія в шароварах, у віночках і плахтах, несє кошики з квітами* (Костєнко, с. 92); *Збаналізований образ України. У людєй Сирєнка, у людєй Русалонька, а в нас українська Барбі. Хтось її називає Хрєстя, а дєхто й Дівка на фалосі, і навть — Тріумфалос, бо тут на свята споруджуєтьєся трибуна і марширують паради* (Костєнко, с. 255); *Так закін-*

чився **февруарій** (Костенко, с. 270); *Геть Кучму! Будемо стояти на смерть. Цей день увійде в нашу історію як 9 **мартобря*** (Костенко, с. 92); ...кроки з відкриттям **LJ** дозволили знову насолодитися всіма аспектами народного менталітету. Чи то пак **віртуалітету** (Денисенко, с. 97); *Так, це було передусім поступове згасання його сексуальності, хоч іноді принагідно завважене миготіння всіляких вуличних стегон і сідниць ще могло розворушити в ньому колишнього **сперматозавра*** (Андрухович Ю. 1, с. 65).

Отже, для індивідуально-авторського словотворення в українській художній прозі початку ХХІ ст. характерні такі особливості:

1) найпродуктивнішим способом творення okazіоналізмів є складання, що спричинено впливом екстра- та інтрамовних чинників; помітно домінують okazіональні юкстапозити з першим або другим прикладковим компонентом;

2) широко вживані okazіоналізми різної частиномовної належності, утворені повторенням однакових чи подібних слів, тобто редуплікацією;

3) зрощення як спосіб творення складних слів представлене утворенням поодиноких okazіоналізмів лише на основі фразеологізму;

4) активно вживані okazіональні лексеми, утворені основоскладанням — чистим і поєднаним з афіксальними словотворчими засобами;

5) абрєвіацію як спосіб творення okazіональних дериватів використано порівняно обмежено; переважають абрєвіатури жаргонно-слєнгового дискурсу, марковані чужомовним впливом;

6) виразною є тенденція до утворення телєскопізмів із пейоративною семантикою.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Андрусяк — Андрусяк І. (2016). *Стефа і Чакалка*. Київ: Фонтан казок.

Андрухович С. 1 — Андрухович С. (2005). *Жінки їхніх чоловіків*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Андрухович С. 2 — Андрухович С. (2007). *Сьомга*. Київ: Нора-Друк.

Андрухович Ю. 1 — Андрухович Ю. (2007). *Дванадцять обручів*. Київ: Критика.

Андрухович Ю. 2 — Андрухович Ю. (2007). *Таємниця*. Харків: Фоліо.

Воронина — Воронина Л. (2008). *Хлюсь та інші*. Київ: Грані-Т.

Даниленко — Даниленко В. (2008). Свято гарбузової княгині. *Новочасна література. Тексти. Тримісячник*, 2(6), 132—143. Київ: Вид-во «Дивослово».

Дашвар 1 — Дашвар Люко. (2008). *Молоко з кров'ю*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Дашвар 2 — Дашвар Люко. (2009). *РАЙ.центр*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Денисенко — Денисенко Л. (2006). *Танці в масках*. Київ: Нора-Друк.

Дереш 1 — Дереш Л. (2007). *Архе: Монолог, який усе ще триває*. Харків: Фоліо.

Дереш 2 — Дереш Л. (2008). *Намір!* Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Дереш 3 — Дереш Л. (2008). *Поклоніння ящірці: Як нищити ангелів*. Харків: Фоліо.

- Дністровий** — Дністровий Анатолій. (2005). *Патетичний блуд*. Харків: Фоліо.
- Забужко 1** — Забужко О. (2004). *Сестро, сестро*. Київ: Факт.
- Забужко 2** — Забужко О. (2008). Казка про калинову сопілку. *Новочасна література. Тексти. Тримісячник*, 4(8), 5—81.
- Забужко 3** — Забужко О. (2009). *Музей покинутих секретів*. Київ: Факт.
- Іздрик 1** — Іздрик Ю. (2006). *Флешка*. Івано-Франківськ: Лілея — НВ.
- Іздрик 2** — Іздрик Ю. (2009). *Таке*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Карпа 1** — Карпа І.І. (2007). *50 хвилин трави (Коли помре твоя краса)*. Харків: Фоліо.
- Карпа 2** — Карпа І.І. (2008). *Фройд би плавав*. Харків: Фоліо.
- Кокотюха** — Кокотюха А. (2007). *Легенда про безголового*. Київ: Нора-Друк.
- Кононенко** — Кононенко Є. (2006). *Повії теж виходять заміж*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Костенко** — Костенко Л. (2011). *Записки українського самашедшого*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА.
- Матюша** — Матюша П. (2022). *Вічка: казки*. Гайсин: «ТУТ».
- Матіос 1** — Матіос Марія. (2005). *Щоденник страченої*. Львів: ЛА «ПІРАМІДА».
- Матіос 2** — Матіос М. (2007). *Солодка Даруся*. Львів: ЛА «ПІРАМІДА».
- Матіос 3** — Матіос М. (2008). *Москалиця; Мама Маріца — дружина Христовора Колумба*. Львів: ЛА «ПІРАМІДА».
- Меднікова** — Меднікова М. (2006). *Зірка*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Мензатюк** — Мензатюк З. (2006). *Київські казки*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Покальчук** — Покальчук Ю. (2005). *Паморочливий запах джунглів*. Харків: Фоліо.
- Роздобудько 1** — Роздобудько І. (2006). *Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, не придатних до життя*. Харків: Фоліо.
- Роздобудько 2** — Роздобудько І. (2007). *Останній діамант міледі*. Харків: Фоліо.
- Ульяненко** — Ульяненко Олесь (2009). *Жінка його мрії*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Хомин** — Хомин І. (2006). *Сакрал*. Харків: Фоліо.

ЛІТЕРАТУРА

- Азарова Л. (2016). Закономірності структурної організації багатокомпонентних складних слів у концепції «золотої» пропорції. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*, 38, 225—235.
- Віняр Г.М. (1995). Особливості оформлення новотворів способом телескопії. *Українська мова: питання системи і функціонування* (с. 17—19). Кривий ріг: Криворізький національний університет.
- Вокальчук Г. (2008). *Словотворчість українських поетів ХХ століття*: монографія. Острого: Нац. ун-т «Острозька академія».
- Галишин І.М. (2011). Телескопія як один із новітніх способів словотвору в англійській мові. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*, 3(2), 82—87.
- Жлуктенко Ю.А. (1981). *Неологизмы — телескопные слова. Английские неологизмы*. Київ: Наук. думка.

- Касім Г.Ю. (1977). Про причини появи топонімічних композитів. *Мовознавство*, 4, 76—80.
- Кислюк Л.П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Клименко Н.Ф. (1984). *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.
- Клименко Н.Ф. (2007а). Зрощення. «Українська мова». *Енциклопедія* (с. 211). Київ: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.
- Клименко Н.Ф. (2007б). Словоскладання. «Українська мова». *Енциклопедія* (с. 616—617). Київ: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.
- Клименко Н.Ф. (2007в). Основоскладання. «Українська мова». *Енциклопедія* (с. 447). Київ: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.
- Клименко Н.Ф. (2007г). Телескопія. «Українська мова». *Енциклопедія* (с. 705). Київ: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.
- Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). *Динамічні процеси в лексиконі сучасної української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Ковалик І.І. (1999). Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову. *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 5—56). Київ: Наук. думка.
- Ковальов В.П. (1983). Словотвір художніх неологізмів. *Українська мова і література в школі*, 6, 24—27.
- Колоїз Ж.В. (2007). *Українська оказіональна деривація*: Монографія. Київ: Акцент.
- Мислива-Бунько І.Я. (2013). Юкстапозитні назви осіб у сучасній українській пресі. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*, 8(5), 114—119.
- Нелюба А. (2007). *Явища економії в словотвірній номінації української мови*. Харків: «Сучасний друк».
- Стишов О.А. (1999). Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ століття. *Мовознавство*, 1, 7—21.
- Тимошенко Т.Р. (1975). *Телескопія в словообразовательной системе современного английского языка* [дисс. ... канд. філол. наук]. Київ.

Статтю отримано 21.07.2023

LEGEND

- Андрусяк** — Andrusiak, I. (2016). *Stefa and Chakalka*. Kyiv: Fontan kazok (in Ukrainian).
- Андрухович С. 1** — Andrukhovych, S. (2005). *Wives of their husbands*. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV (in Ukrainian).
- Андрухович С. 2** — Andrukhovych, S. (2007). *Salmon*. Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).
- Андрухович Ю. 1** — Andrukhovych, Yu. (2007). *Twelve hoops*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).
- Андрухович Ю. 2** — Andrukhovych, Yu. (2007). *Mystery*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Воронина** — Voronyna, L. (2008). *Khlius and others*. Kyiv: Hrani-T (in Ukrainian).
- Даниленко** — Danylenko, V. (2008). Holiday of the pumpkin princess. *Modern Literature Texts. Three-monthly*, 2(6), 132—143. Kyiv: Dyvoslovo (in Ukrainian).
- Дашвар 1** — Dashvar, Liuko. (2008). *Milk with blood*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Дашвар 2** — Dashvar, Liuko. (2009). *Paradise. center*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Денисенко** — Denysenko, L. (2006). *Dancing in masks*. Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).
- Дереш 1** — Deresh, L. (2007). *Arche: A monologue that is still going on*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Дереш 2** — Deresh, L. (2008). *Intent!* Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).

- Дереш 3** — Deresh, L. (2008). *Warship of the lizard: How to destroy angels*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Дністровий** — Dnistrovyi, A. (2005). *Pathetic Fornication*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Забужко 1** — Zabuzhko, O. (2004). *Sister, sister*. Kyiv: Fact (in Ukrainian).
- Забужко 2** — Zabuzhko, O. (2008). Tale of the viburnum pipe. *Modern Literature. Texts. Three-monthly*, 4(8), 5—81 (in Ukrainian).
- Забужко 3** — Zabuzhko, O. (2009). *Museum of abandoned secrets*. Kyiv: Fact (in Ukrainian).
- Іздрік 1** — Izdryk, Yu. (2006). *Fleshka*. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV (in Ukrainian).
- Іздрік 2** — Izdryk, Yu. (2009). *Take*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Карпа 1** — Karpa, I.I. (2007). *50 minutes of grass (When your beauty dies)*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Карпа 2** — Karpa, I.I. (2008). *Freud would cry*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Кокотюха** — Kokotiukha, A. (2007). *Legend about the headless*. Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).
- Кононенко** — Kononenko, E. (2006). *Prostitutes also get married*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Костенко** — Kostenko, L. (2011). *Notes of Ukrainian madman*. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA (in Ukrainian).
- Матюша** — Matiusha, P. (2022). *Viiechka: tales*. Haisyn: “TUT” (in Ukrainian).
- Матіос 1** — Matios, M. (2005). *Dairy of aeheaded*. Lviv: LA “PIRAMIDA” (in Ukrainian).
- Матіос 2** — Matios, M. (2007). *Sweet Darusya*. Lviv: LA “PIRAMIDA” (in Ukrainian).
- Матіос 3** — Matios, M. (2008). *Moskalytsia; Mother Marica, the Wife of Chrystofor Columbus*. Lviv: LA “PIRAMIDA” (in Ukrainian).
- Меднікова** — Mednikova, M. (2006). *Star*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Мензатюк** — Menzatiuk, Z. (2006). *Kyiv stories*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).
- Покальчук** — Pokalchuk, Yu. (2005). *Giddy smell jangle*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Роздобудько 1** — Rozdobudko, I. (2006). *Twelve, or Raising a woman in conditions unfit for life*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Роздобудько 2** — Rozdobudko, I. (2007). *Last diamond of milady*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Ульяненко** — Ulianenکو, O. (2009). *Woman of his dreams*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia” (in Ukrainian).
- Хомин** — Khomyn, I. (2006). *Sakral*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

REFERENCES

- Azarova, L.Ye. (2016). Laws of structural organization of multicomponent complex words in the concept of the “golden” proportion. *Problems of humanitarian sciences. Series “Philology”*, 38, 225—235 (in Ukrainian).
- Halyshyn, I.M. (2011). Telescopy as one of the new ways of English language derivation. *Scientific bulletin of the Lesya Ukrainka Volyn National University*, 3(2), 82—87 (in Ukrainian).

- Kasim, H.Yu. (1977). Reasons for the appearance of toponymic composites. *Movoznavstvo*, 4, 76—80 (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F. (1984). *Word-forming structure and semantics of complex words in the modern Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F. (2007a). Fusing. “*Ukrainian language*”. *Encyclopedia* (p. 211). Kyiv: “Ukr. entsykl.” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F. (2007b). Word formation. “*Ukrainian language*”. *Encyclopedia* (pp. 616—617). Kyiv: “Ukr. entsykl.” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F. (2007c). Word formation. “*Ukrainian language*”. *Encyclopedia* (p. 447). Kyiv: “Ukr. entsykl.” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F. (2007d). *Telescoping*. “*Ukrainian language*”. *Encyclopedia* (p. 680). Kyiv: “Ukr. entsykl.” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., & Kysliuk, L.P. (2008). *Dynamic processes in the lexicon of the modern Ukrainian language*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Koloiz, Z.V. (2007). *Ukrainian occasional derivation: Monograph*. Kyiv: Aktsent (in Ukrainian).
- Kovalov, V.P. (1983). A vocabulary of artistic neologisms. *Ukrainian language and literature at school*, 6, 24—27 (in Ukrainian).
- Kovalyk, I.I. (1979). Derivatology (word formation) as an independent linguistic discipline and its place in the system of language science. *Word formation of modern Ukrainian literary language* (pp. 5—56). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kysliuk, L.P. (2017). *Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends*. Monograph. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Myslyva-Bunko, I.Ya. (2013). Juxtaposition names of persons in the modern Ukrainian press. *Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University*, 8(5), 114—119 (in Ukrainian).
- Neliuba, A. (2007). *Phenomena of economy in the word-forming nomination of the Ukrainian language*. Kharkiv: Suchasnyi druk (in Ukrainian).
- Styshov, O.A. (1999). Features of the development of the lexical composition of the Ukrainian language at the end of the XX century. *Movoznavstvo*, 1, 7—21 (in Ukrainian).
- Tymoshenko, T.R. (1975). *Telescoping in the word-formation system of the modern English language* [Dis. ... Doctor of Philological Sciences]. Kyiv (in Russian).
- Viniar, H.M. (1995). Features of design of novelties by the method of telescoping. *Ukrainian language: issues of system and functioning* (pp. 17—19). Kryvyi rih: Kryvorizkyi natsionalnyi universytet (in Ukrainian).
- Vokalchuk, H.M. (2008). *Word creation of Ukrainian poets of the 20th century: monograph*. Ostroh: Nats. un-t “Ostrozka akademiia” (in Ukrainian).
- Zhluktenko, Yu.A. (1981). *Neologisms are telescopic words. English neologisms*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

Received 21.07.2023

Tetiana Khomych, Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Docent,
Head of the Department of Ukrainian language and literature
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv colehium”
53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv 14013, Ukraine
E-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

AUTHOR WORD FORMATION IN THE UKRAINIAN ARTISTIC PROSE DISCOURSE OF THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The language of Ukrainian fiction of the beginning of the 21st century is analyzed in the article, particularly the vocabulary formed by the ways of compounding: word-composition, stem-composition and abbreviations. Attention is drawn to occasional novelties.

It has been established that compounding is a productive way of derivation in the modern Ukrainian language. In the artistic style, it activated its potential under the influence of external and intra-linguistic factors, such as: accession of the lexicon with foreign language elements, the effect of the law due to economy of linguistic means, the tendency to complicate the language structure, the search for new expressive forms, informatization and computerization, etc.

It is determined that a compound word in an artistic text is a coherently designed lexical unit. The author's novelty in grammatical and semantic aspects presents a new meaning which is necessary for the context and does not simply reflect the content of its formative components.

It is substantiated that the use of apposition, as one of the types of juxtapositions, is a productive way of forming complex neolexemes in artistic Ukrainian prose; repetition of the same or similar in meaning antonymous or synonymous nominative words forms a type of word formation — reduplication; splicing is also used by Ukrainian novelist, but the authors go beyond the boundaries of “traditional” word formation, using the technique of graphic combination of several words, the technique of multiple repetition of one lexeme or its part; in the context of splicing, its variation is singled out, when a syntactic construction that undergoes compression becomes the formative base.

It has been clarified that in Ukrainian fiction there are many lexemes formed by varieties of word formation (pure, compound-suffix, compound-zero, compound-inflectional, prefix-compound-suffix). Authors often introduce occasionalisms into the linguistic canvas of works, which denote a certain new concept, the image that are talked about.

It has been established that the abbreviation in Ukrainian fiction has no tendency to intensive use.

Keywords: *compounding, compounds, word formation, stem formation, abbreviation, telescoping, occasionalism.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.083>
УДК 811.161.2'38

А.О. ПАЛАШ, аспірантка відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: palash706@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5283-9906>

МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗНАК КУЛЬТУРИ «МУЗА» В МОВОТВОРЧОСТІ НЕОКЛАСИКІВ

У статті комплексно проаналізовано мовно-естетичний знак культури «муза» в поетичній мовотворчості авторів-неокласиків. Наголошено, що образно-виражальну специфіку неокласичного віршування визначає закоріненість естетичного кредо в античній культурі. З'ясовано, що мовно-естетичний знак культури «муза» конкретизують образи богиня, творчість / поезія, натхнення, жінка / дівчина, Україна. Відзначено ідеологічну маркованість цього мовно-естетичного знака. Визначено новітні семантичні прирощення, яких набуває образ муза в поетичній практиці неокласиків.

Ключові слова: ідіостиль, мовотворчість, мовно-естетичний знак культури, образ, метафора.

Творчість неокласиків стала одним із чинників інтелектуально-естетичного відродження України у 20—30-ті роки ХХ століття. Творча, наукова і публіцистична спадщина письменників, що належали до цього умовного гурту, донедавна не мала належного й повноаспектного лінгвістичного осмислення. Основна причина — ідеологічно мотивована елімінація їхніх творів (за винятком поезії М. Рильського) із національно-культурного процесу, унаслідок чого вони стали об'єктом повноцінного вивчення наприкінці ХХ ст.

Зауважимо, що в більшості наявних на сьогодні досліджень поетичної мовотворчості неокласиків домінує рівневий підхід, який передбачає пізнання знакових для їхніх ідіостилів фонетичних, словотвірних, лексико-фразеологічних, синтаксичних, стилістичних одиниць та явищ.

Цитування: Палаш А.О. (2023). Мовно-естетичний знак культури «муза» в мовотворчості неокласиків. *Українська мова*, 4(88), 83—95. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.083>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Зазвичай такі одиниці аналізують зважаючи на їх співвіднесення (ступінь наближеності / віддаленості) з літературною нормою. Цей підхід максимально виправданий щодо типу індивідуальної практики письменників, який у сучасній лінгвостилістиці визначають як *огранювальний* (спрямований на естетизацію актуальних для конкретно-історичного часу мовних засобів, огранювання, удосконалення чинних літературних і стильових художніх норм). Натомість на оновлення різнорівневих мовних ресурсів, на формування нового мовно-естетичного канону орієнтований *концептуально-розширювальний* тип мовотворчості, для якого характерна настанова «формування нове бачення мовно-естетичного канону в ракурсі індивідуальних уподобань, а також залежно від тих завдань, які ставить перед собою і сам автор, і стильовий напрямок, течія, до якої він належить» (Сюта, 2017, с. 18). Власне, до цього типу уналежнюємо поетичну мовотворчість неокласиків.

Із сьогоденними запитами стилістики тексту корелюють дослідження мовотворчості неокласиків, у яких запропоновано новітнє осмислення способів і прийомів структурно-семантичної організації, текстострої й образотвірних засобів неокласичної поезії, визначено джерела її інтелектуалізації, простежено особливості рецепції цих творів представниками різних поколінь українців. Такі студії поки що розрізнені, несистемні, однак уже й сьогодні вони дають підстави констатувати: мовотворчість неокласиків — це самодостатній і впізнаваний, зафіксований у культурній свідомості фрагмент національної словесності. Серед знакових, диференційних рис неокласичної поезії лінгвісти визначають: okazionale словотворення (Г.М. Вокальчук, Н.В. Гаврилюк, А.А. Калетнік, Л.І. Лонська), структурно-семантичну організацію тексту (С.Я. Єрмоленко, Л.В. Кравець, О.В. Коваль, М.В. Кудряшова, Н.І. Заверталюк, В.Д. Нарівська, Л.В. Зіневич), експресивно-синтаксичну організацію текстів (Г.М. Білик, Н.М. Цівун), інтертекстуальність (О.О. Маленко, Г.М. Сюта). Проектування застосованих у цих працях теоретичних положень та принципів практичного аналізу на концепцію мовно-естетичних знаків культури дає змогу вибудувати інтегративну методіку аналізу цих одиниць у дискурсі неокласиків, проаналізувати їх у кореляції індивідуального й колективного інтелектуально-культурного досвіду автора / читача. Такий підхід створює надійний ґрунт для «голографічного» опису неокласичної мовно-художньої картини світу, яка «видозмінюючись відповідно до часових вимірів літературно-писемної практики, виявляє найвиразніші ознаки національного мовомислення» (Єрмоленко, 1999, с. 4).

Термін *мовно-естетичний знак культури* (далі — МЕЗК) теоретично оформлений та обґрунтований у монографії С.Я. Єрмоленко «Нариси з української словесності». Методологічно засадничим для стилістики тексту, лінгвокультурології, лінгвоукраїнознавства стало запропоноване в цій праці визначення базових ознак МЕЗК: 1) наявність компонента етномаркованого культурного знання; 2) наповнення символічним зміс-

том; 3) герменевтичність (його розуміння і сприймання потребує співвіднесеності з іншими текстами); 4) дидактична природа знака (оволодіти ним можна у процесі здобування освіти і входження в національну культуру) (Єрмоленко, 1999).

Про актуальність уведення поняття МЕЗК до наукового лінгвістичного обігу додатково свідчить його суголосність з іншими оформленими наприкінці ХХ століття поняттями лінгвоконцептології та лінгвокультурології: *концепт культури, культурний / лінгвокультурний концепт, культурно маркована одиниця, знак [української] культури* (Жайворонок, 2006), *лінгвокультурема* (Мацько, 2011). Їх об'єднує наявність у семантичній структурі базової архісеми 'культура', що акцентує на вагомості, а іноді й домінантності культурної конотації мовних одиниць. Природно, що декодування таких мовних знаків, розуміння їхньої текстової прагматики потребує від реципієнта належного культурно-лінгвального рівня.

У сучасних студіях творчості неокласиків МЕЗК поки що відрефлексовані тільки фрагментарно (Єрмоленко, 2015; Костянтинова, 1996). Зрозуміло, що ця фрагментарність не задовольняє потреб системного опису неокласичної мовної естетики, обмежуючись фактично констатацією її окремішності на тлі національної словесності чи ступеня «розчинення» в ній. До корпусу тих принципово важливих образів, які на сьогодні ще не слугували об'єктом поглибленого лінгвоаналізу, належить МЕЗК *муза*.

Чому концепцію МЕЗК і методику пізнання їхньої ментально-текстової природи вважаємо релевантною для дослідження мовотворчості неокласиків? У мотивації такого вибору послідовно спираємося на викладені вище ознаки МЕЗК.

По-перше, обов'язкова наявність у структурі МЕЗК компонента культурного знання дає підстави кваліфікувати їхню природу як носіїв культурної семантики та конотації. Наявність таких одиниць у тексті засвідчує зануреність, інтегрованість мовця / автора в певний тип культури, уписаність його ідіолекту в ту чи ту культурну парадигму. Тому для дослідження мовотворчості неокласиків як носіїв і творців культури водночас методологічна значущість пізнання природи МЕЗК є незаперечною.

По-друге, неокласики — це поети *культури*, яка для них є і джерелом, і ґрунтом, і матеріалом, і середовищем творення. До того ж, у неокласичній естетиці найпотужніше виявляється струмінь античної культури. На рівні текстів цей «код античності» простежуємо в емоційних тональностях (настрої героїчного, романтичного чи високого), а також у системі вербальних і вербалізованих мовних знаків античності (міфологічні символи, міфоніми, грецько- та латинськомовні лексеми, фразеологізми, крилаті вислови античної культури, цитати тощо) (Костянтинова, 1996).

По-третє, методика дослідження МЕЗК добре корелює з герменевтичністю глибоко інтелектуальної поезії неокласиків: її розуміння й інтерпретація потребує багатовекторного ментально-емоційного співвідне-

сення з іншими текстами, а також із креативним закоріненням в естетиці класицизму, що постулював культ розуму в художній творчості¹.

Домінування «коду античності», взорування на характерні для нього способи вербалізації думки та художнього мовоопису дійсності простежуємо насамперед на рівні словника мовних знаків культури. Один із найбільш репрезентативних із-поміж них — МЕЗК *муза*.

В академічному «Словнику української мови» кодифіковано кілька значень лексеми *муза*: «1. у грецькій міфології — одна з дев'яти богинь поезії, мистецтва та науки. 2. *перен.* Творче натхнення, його джерело, що втілюється звичайно в образі такої богині. 3. *перен.* Творчість поета, його мистецтво» (СУМ, т. IV, с. 822). В інших словниках подано розгорнутіші тлумачення: «у давньогрецькій міфології Муза, власна назва *Мельпомена* — одна з дев'яти муз, яка опікала й надихала творців трагедії та виконавців її ролей. Мельпомена зображувалась у вигляді високої жінки з пов'язкою на голові, у вінку з виноградного листа, в театральній мантії, на котурнах, з трагічною маскою в одній руці і з мечем або палицею в другій» (<https://slovnuk.me>); «У давньогрецькій міфології кожна з дев'яти богинь — покровительок поезії, мистецтва і наук (Клію, Евтерпа, Таля, Мельпомена, Терпсіхора, Ерато, Полігімнія, Уранія та Калліопа — дочки Зевса і Мнемосини, за іншими варіантами — Урана і Геї). <...> Вважалося, що Музи володіють талантом передбачення, люблять і надихають співців і поетів. 2. *перен.* Джерело поетичного натхнення; творчість поета з його індивідуальними особливостями» (<http://surl.li/kxaeq>).

Зауважимо, що в жодному з наведених тлумачень не враховано новітні семантичні відтінки, властиві МЕЗК *муза* в поезії неокласиків.

Поетичну реалізацію ЛСВ «одна з дев'яти богинь поезії, мистецтва та науки» показово засвідчує текст «Епіграми» М. Зерова: *Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера; / З нею — її Купідон; слово зухвале в устах...* (М. Зеров, Епіграма, с. 390).

Реалізація конкретизованого ЛСВ «богиня поезії» пов'язана з текстотвірною активністю номінацій поетичних жанрів, віршових форм (*епос, елегія, сатира, епіграма, дистих*) та дієслівних характеристик творчого процесу (*віршувати, писати поеми, писати вірші, складати епос, складати епіграми*). Пор.: *Що за вином ти волієш частенько висиджувать ночі, / Гавре, то ще не біда: грішний тим був і Катон. / Що ти складаєш поеми на зло Аполлонові й Музам, / Те навіть гідне хвали: так віршував Цицерон* (М. Зеров, На Луперка, с. 364); *Тільки ж писання мов*

¹ Щодо інтелектуальності, то варто наголосити, що поезія неокласиків була й досі є одним із чинників інтелектуалізації української літературної мови та національної культури. Ця ж інтелектуальність іноді стає відчутною перепоною для сприймання в широкому колі читачів. Через насиченість текстів міфологічними, фольклорними, біблійними, історичними, літературними символами, образами, алюзіями, мотивами твори залишаються герметичними, непрочитуваними або ж не до кінця прочитуваними для «непідготовленого читача», мовно-інтелектуальний досвід якого не сумірний із мовно-інтелектуальними досвідами поетів-неокласиків.

самохіть окрилялося ритмом, / Що б не почав я **писать**, **вірші** згладилися самі (М. Зеров, Життя поетове, с. 55); **Епос складав я**, і ти вже над епосом сохнеш. Я кинув, / Щоби натхненням своїм в тебе хвали не відбить (М. Зеров, До Тукки, с. 60); **Сатири** спробував я, і ти вже сатириком, Тукко, / **Дистихів** спробував я, ти вже й елегіком став. / Що є найменшого, взяв я, — почав **епіграми складати**, / Але і тут мій почин дихать тобі не дає. / Зрештою, Тукко, скажи, чого ти не хочеш **писати**, / І, що немиле тобі, те хоч для мене зостав (там само).

Показово естетизовані в поезії неокласиків зовнішні атрибути музи — *ліра* (як символ поезії), *струна*, *плектр*², *котурни*³: *Лірну струну* колихнув я, **каменам** Апулії люблю — / Знову хвилюєшся ти, **плектр** перехоплюєш мій... (там само); *От на котурні трагічним* моя показалася **муза**, / Але... в трагічній плащі вже походжаєш і ти (там само). *О музо!* Не зважай на дурнів, / Скакала довго ти по корчаках, — / Тож не цурайсь тепер **котурнів** (О. Бургардт (Юрій Клен), Попіл імперії, с. 176). Спостережене в останній ілюстрації авторське обниження образу музи, засвідчене в предикативній метафорі *скакала довго ти по корчаках*, помітно контрастує з високою тональністю описів музи в античній традиції. Цю колоквалізацію підтримує звернений до музи розмовний вислів *не зважай на дурнів*.

Уживання в текстах М. Зерова та М. Рильського сприяло популяризації в українському поетичному словнику першої третини ХХ століття маловживаної лексеми *камена* — «богині — покровительки мистецтв і наук у давньоримських міфах, що відповідали давньогрецьким музам» (ЛЕ, т. 1, с. 457). У передмові до приміток перекладної частини однойменної збірки М. Зеров писав: «З поезією Рима ми знайомі взагалі мало, і це значна прогалина в нашій перекладній літературі. Правда, римська «Камена» ніколи не досягла верховин елінської «Музи»: їй завжди бракувало безпосередності й самородної оригінальності останньої, і багацько тонких цінителів уважало її твори занадто штучними й холодними» (Зеров, с. 68). Однак у віршовій мові номінація *камена* (зафіксована у формах однини та множини) демонструє цілковиту семантичну сумірність із МЕЗК *муза* (зокрема й у названому вище ЛСВ «одна з дев'ятох») та високу конотацію: *Пора: спокою серце просить; / Дев'яту пісню я кінчив; / Дев'ятий вал мене виносить / До пожаданих берегів — / Хвала вам, дев'ятьом Каменам...* (М. Рильський, Уривки з подорожі Онегіна, с. 276); *Швидше порадься з Каменою, / Розбуди Аполлона: / Темпи шалені — / Наш закон! / Що? Камена мовчить? / Аполлон і не знав? / Дивне на світі / Буває!* (М. Рильський, Знак терезів, с. 7).

Міфологічні уявлення про музу відображені у словниковій дефініції міфонуіма *Мельпомена* [грец. «співаюча» — муза трагедії; спочатку

² Тонка пластинка із загостреним різком, якою зачіпають струни деяких щипкових музичних інструментів під час гри (СУМ, т. VI, с. 574).

³ Взуття типу сандалій з високими дерев'яними підставками під підшвами, яке взували давньогрецькі й давньоримські актори для збільшення зросту, надання величі постаті (СУМ, т. IV, с. 312).

вважалась музою пісні взагалі, потім пісні сумної (<http://surl.li/kxafx>]). У поемі О. Бургардта «Прокляті роки» цей образ є компонентом генітивної метафори *жрець Мельпомени*, у якій імпліковано семантику *Мельпомена — богиня*, пор.: *Спитав я: “Хто ти?”. Й відказав він глухо: / Був з мене Мельпомени вірний жрець, / що не достежив, звідки вітер дмуха, / тому чекає тут на свій кінець. / Тобі відоме це ім'я: Лесь Курбас. / Сам Аполлон надяг вінець / бо я втіляв і радощі, і журби / у постатях мінливих на кону* (О. Бургардт (Юрій Клен), *Прокляті роки*, с. 210). Позитивну оцінність цього образу формує епітетна характеристика *вірний*.

Семантико-стилістична розбудова МЕЗК муза в поетичних текстах неокласиків також тісно пов'язана з вербалізацією художнього мотиву «мистецтво і реальність», ролі натхнення у творенні естетичної реальності. Власне, його лексикографічно фіксує ЛСВ2 словникового тлумачення — «Творче натхнення, його джерело, що втілюється звичайно в образі такої богині» (СУМ, т. IV, с. 822). У поетичній практиці неокласиків (як і у світовій та національній поетичній традиції загалом) він реалізований в образно-асоціативному зв'язку муза — *натхнення*, пор.: *Епос складав я, і ти вже над епосом сохнеш. Я кинув, / Щоби натхненням своїм в тебе хвали не відбить* (М. Зеров, *До Тукки*, с. 60); *Натхнення, втіху чую я тоді, / Коли учусь у давнього митця* (П. Филипович, *Не хижі заклики пожеж*, с. 60); *Він воїн був, лицар він був і поет. / Уславив він, як у давнину Овідій, / пізнавши натхнення найвищого лет, / вік злотий і срібний, і той, що із міді* (О. Бургардт (Юрій Клен), *Попіл імперії*, с. 281).

Інтенсивність процесу творення з натхненням вербалізують дієслівні метафори-персоніфікації *Муза пестила тебе (поета)*, *Муза кликала душу: Кому не мріялось, що є незнана Муза — / <...> / Поетам радості, і вроди, і любові. / <...> / Життя несеться над усіма нами / І вимагає ладу і пісень. / І прокидається мелодія щаслива / На дні тривожної і тоскної душі, / І сам здивуєшся, почувши власний витвір, / І хтось вневнятиме, і ти йому повіриши, / Що це Незнана пестила тебе!* (П. Филипович, *Кому не мріялось...*, с. 92); *Серцю ж моєму з дитинства подобались святоїці неба, / Муза до тихих пісень кликала душу мою. / Часто мовляв панотець: “Не за хлібне ти діло берешся. / Славен Гомер, але й він так і помер нуждарем!” / Батькове слово узяв до душі я і, муз призабувши, / Спробував прозу писать, кинув я метри дзвінкі. / Тільки ж писання мов самохіль окрилялося ритмом, / Що б не почав я писать, вірші згладились самі* (М. Зеров, *Життя поетове*, с. 55). Помітно, що протилежний стан «творчість без натхнення» в сонеті М. Зерова метафоризує вислів *призабути музу*.

Естетичний світогляд неокласиків, що були закорінені в символізмі, тісно пов'язаний з музикою. Цей зв'язок у наведених вище контекстах вербалізують іменники *лад*, *пісня / пісні*, образ *мелодія*, що в поєднанні з епітетом *щаслива* є позитивно маркованим компонентом структури контрасту (*мелодія щаслива на дні тривожної і тоскної душі*). Архісема ‘натхнення’ також наскрізно домінує в розгорнутих метафоричних синтагмах *що б не почав я писать, вірші згладились самі; писання мов са-*

мохить окрилялося ритмом. Їх умовно можна згрупувати за семантично-оцінною ознакою «творчість — відсутність примусу, моральна свобода», маркерами яких є лексеми *самі, самохить*.

Стан натхнення, у якому виявляється творча свобода, — найбільш бажаний для митця слова. Цю семантику бажаності експлікує мотив *очікування музи*. У поемі «Попіл імперії» він вербалізований образом, граматично оформленим у предикативній конструкції *я музу жду*, пор.: *А я, мов мідна постать Колеоне, / на березі любасно бовванію, / рахую щогли, траси, галеони / та музу жду* (О. Бургардт (Юрій Клен), Попіл імперії, с. 346).

Знаковою для опису максимально продуктивного стану натхнення варто визнати okazіональну метафору М. Зерова *муза співами вагітна*, пор.: *Цар і в поезії, і в алкоголі. / Петлюра славив лірний його дар, / І Ковалевський укладав хвалітні, / Для нього муза співами вагітна, / І тоне в морі сміливий Ікар. / Так пощо ж він спирається на Стаха? / Пощо гудцєві переїжджа сваха?* (М. Зеров, Вороний, с. 60).

Протилежний мотив відсутності натхнення, формальної творчості ословлюють метафори з іменником *техніка* [«Сукупність прийомів, навиків, що застосовуються в певній діяльності, певному ремеслі, мистецтві <...>. Спосіб створення художнього зображення в живопису, скульптурі, вишиванні тощо» (СУМ, т. X, с. 104)], дієслівною сполукою *комбінувати слова*, зневажливо-оцінною характеристикою *муза на шнурку*, пор.: *Поет слова лиш комбінує; / засвой ту техніку чітку, / небавом світ тоді відчує, / що муза в тебе на шнурку. / Нема дарів, від Бога даних. / Хто містики блакитний квіт / шукає, бродить у туманах* (О. Бургардт (Юрій Клен), Вкладай життя..., с. 181).

У поетичній філософії неокласиків нерозривним постає зв'язок *муза — творчість — натхнення — краса — жінка / дівчина* (як уособлення краси і водночас джерело емоцій і натхнення для творчості). Це підтверджує, наприклад, контекстуальне ототожнення в одній із програмних поезій П. Филиповича: *Кому не мріялось, що є незнана Муза — / Прекрасна дівчина, привітна і струнка, / Яка в минулому з'являтися уміла / Поетам радості, і вроди, і любові...* (П. Филипович, Кому не мріялось..., с. 92). Повноту мовоопису краси *музи — дівчини* створюють і зовнішньо-портретні ознаки (*струнка, прекрасна*), і психоемоційні характеристики (*привітна*). У завершальних рядках епітет *незнана* субстантивується, трансформуючись у вторинну номінацію *музи*, пор.: *І сам здивуєшся, почувши власний витвір, / І хтось впевнятиме, і ти йому повіриш, / Що це Незнана пестила тебе!* (там само).

Епітетну пару *прекрасна, незнана* для поетичної характеристики *музи* використано також у сонеті П. Филиповича «М. Заньковецькій»: *Натхненню щирому — і слава, і пошана / В годину споминів — ясні тобі слова! / А Муза днів нових, прекрасна і незнана, / Тебе, мандрівницю, нехай не забува!* (П. Филипович, М. Заньковецькій, с. 104). Таку форму осмислення класичного образу можна типологічно співвіднести з мовотворчістю Тараса Шевченка. Як стверджує М.І. Шах-Майстренко, у його мовомисленні образ *муза* «стає

втіленням найдорожчих і найсвітліших ідеалів — матері, сестри, вірного друга, супутника, небесної зорі» (Шах-Майстренко, 1999, с. 177).

Із світової поетичної практики неокласики засвоїли й активно розвинули образ Беатріче — як класичну концентрацію асоціацій *муза — натхнення — краса — жінка / дівчина*. В однойменному сонеті О. Бургардта цей образ показово метафоризує ознаки юної і непорочної, часто недосяжної в земному вимірі краси, вічного кохання і водночас риси земної дівочої вроди. Пор.: *Тебе співець, піднісиш понад зорі, / Таким безсмертним світлом оточив, / Що досі ще крізь далечинь віків / Пронизують нас промені прозорі. / Як жадібно ти ловиш, темнозора, / Пливке, як пух, летюче листя слів, / Коли дзвінки дощі моїх рядків / Шумлять, немов осінні осокори. / Що всі скарби, затоплені в морях! / Раптову радість і той блиск дитячий, / Який спалахує в твоїх очах, / Не промінню ні на що: неначе / Блакитний місяць, вплива з долонь / Твоє волосся чорне й смагла скронь. / Ти вся ще провесна, о **Беатріче!** / В тобі все світло ранкове зорі, / Що ним співи, поети й малярі / Колись наситили середньовіччя. / Ще перші сльози радості й горичі / Дрижать, як на березовій корі, / Але вже славлять янголи вгорі / Твоє ім'я, благословенне тричі. / Поглянь, тепер твої всі ночі й дні / Круг тебе дивним сяйвом заясніли / І засліпили нас, мов крила білі: / Бо серед скель в похмурій тишині / Своїх терцин холодні діаманти / Тобі влітав у шату темний Данте* (О. Бургардт (Юрій Клен), Беатріче, с. 70). Знаковими для цього тексту є контекстні деталі — носії позитивнооцінних змістотвірних сем 'світло', 'сяйво' (*безсмертне світло, світло ранкове зорі, промені прозорі, блиск дитячий, блакитний місяць, дивне сяйво, засліпило нас, крила білі*). Прикметно, що ознаки *світлий, білий* подекуди втрачають первинне колірне значення, набувають відтінку темпоральності і переміщуються в семантичну площину «час», асоціюючись із поняттями «ранок», «весна / провесна». У тексті також наявна кольоро-назва *блакитний*, що характерна для поетичної мови неокласиків загалом.

Окреслені стилістичні прийоми актуальні й для інших неокласичних текстів, пор.: *Струнка золотошата Беатріче / в простори синьої далечини / поета вже не вабить і не кличе, / і гинуть квіти марної весни* (О. Бургардт (Юрій Клен), Поет журби і радості, с. 349).

У вірші М. Рильського «Odi et Amo» образ Беатріче (як утрадиційнений, класичний символ жіночої краси) стає об'єктом заперечення, у якому виявлено особисті емоційно-естетичні преференції автора: *не ясноокий образ Беатріче / <...> / Мене тривожить і невпинно кличе, / В незнану даль, у золотий простір. / Ні, просте личко у хустині білій, / Тоненькі руки, злото довгих вій / І голос, півдитячий і несмілий, / Пронеслись тінню у душі моїй* (М. Рильський, Odi et Amo, с. 97). Відбувається знакове протиставлення краси ідеально-символічної (*ясноокий образ Беатріче*) та побутово-реальної, оприявленої в зовнішньопортретних деталях *просте личко у хустині білій, злото довгих вій, тоненькі руки*. Колірно марковані одиниці *злото, золотий, білий, ясноокий* (як лексичні носії сем 'світло', 'блиск') створюють позитивну експресію образу *краса* як атрибута мовоопису *дівчини / жінки — музи*.

Особистий емоційний досвід став основою поетизації юнацького почуття у творі М. Рильського «Мандрівка в молодість»: *до сірих оченят додайте ім'я Ганя⁴ — / І хай згадається вам перше на віку, / Незграбне, де-щицю малповане кохання, / Дівча засмалене в волошковім вінку* (М. Рильський, Мандрівка в молодість, с. 101). Сполучуваність семантики вигуку *хай* та предиката *згадається* апелює до емоційного досвіду читача, спрямоване на стимулювання позитивного почуттєвого резонансу. У номінації *дівча* імплікована ознака 'юний вік' (пор. також означення *перше на віку*), характеристику у *волошковім вінку* сприймаємо не тільки як зовнішній атрибут краси, але і як символ мрії. Позитивно-оцінний зміст портретної характеристики проілюстрованого поетичного фрагменту загалом підсилює демінутивна форма іменника *оченята*.

Портретування *музи* — *дівчини / жінки* в неокласичній картині світу пов'язане з уживанням постійних епітетів-кологоративів *голубий, ясний, синій*: *Я побачив тебе з трамваю. / Ти все та ж голуба й ясна, — / тільки я, тільки я не розмаю / снігового сна* (М. Драй-Хмара, Шехерезада, с. 303).

МЕЗК *муза* в поетичному дискурсі неокласиків корелює також з образом *Україна*, який конкретизований етномаркованими орнітонімами, побутовизмами тощо: *Шануй гніздо старого чорногуза — / Він стереже і клуню, і стіжок, / І доручила доглядати Муза / Йому сіреньких радісних пташок. / Лагідні дні — немов смашну солому / В широких яслах все жувають воли / І кожен раз, коли виходять з дому, / Ізнов туди вертають, де були. / Від ясных днів ще спокійніші ночі — / На синій стрісі срібний чорногуз, / У небі він і рушити не хоче, / Здається, він навіки там загруз* (П. Филипович, Шануй гніздо старого чорногуза, с. 57). Уживання в контекстуальній сув'язі з етноконотованими деталями *чорногуз, клуня, солома, воли, ясла, стріха* увиразнює стилістичний статус образу *муза* як мовно-естетичного знака української культури.

На тлі поетичної традиції неокласичне трактування образу *муза* вирізняє стилістичний вектор його колоквалізації, обниження. Таке оцінне переосмислення традиційно високого образу *музи* зумовлено ідеологічно-політичними чинниками: домінантне на той час пролеткультівське мистецтво пропагувало політичне прислужництво, пристосуванство, наслідком якого ставала формалізація, деестетизація творчості, літератури, зокрема й поезії: *Тоді ж поет не звався ще "холуєм" / І за пайок не продавав свій хист, / Як той альфонс, якого ми вшануєм, / Петлю йому скрутивши із намист. / Так ми минуле ідеалізуєм. / Хай світиться воно, як аметист! / Тоді в кларнети ще трубив Тичина, / І кликав Рильський в сині далечини* (О. Бургардт (Юрій Клен), Попіл імперії, с. 110).

Для неокласиків збереження культурно-інтелектуальних традицій літератури — одна з ключових засад естетичної платформи. Художне

⁴ Історія закоханості молодого ще Максима Рильського в мешканку села Криве (неподалік від Романівки — родового села Рильських) Ганнусю Буцьку стала відомою саме завдяки поетизації в сонеті.

осмислення відмови від цієї засади (а саме так неокласики трактують явище ідеологічно-творчого пристосування) спричинює вульгаризацію МЕЗК *муза*. Ця вульгаризація переконливо засвідчена в контекстуальних зв'язках зі зневажливими оцінними номінаціями *повія* [«Жінка, що займається проституцією; проститутка» (СУМ, т. VI, с. 679)], *блукарка*, *брудна дівка*, пор.: *А я, мов мідна постать Колеоне, / на березі любасно бовванію, / рахую щогли, траси, галеони / та музу жду. Блукарка і повія / по всіх краях накрала краму хвацько — / і з рота рвуться вірші трамтадрацькі* (О. Бургардт (Юрій Клен), Попіл імперії, с. 346); *Цей нуд, що зветься «світлий відпочинок», / ладен би й самогонкою залить / або смикнуть за бороду сусіда / і власні вікна кулаком побить. / Проклята муза дівкою брудною / кульгає, наружована та хрипла, / і пропонується за два рублі* (М. Рильський, Година й негода, с. 215). Асоціативно-текстовий зв'язок *муза* — *повія*, *блукарка*, *продажна дівка* конкретизують прикметники *брудна*, *наружована*, *хрипла*, предикати *кульгає*, *пропонується за два рублі*, дієслівні метафори *накрала краму хвацько*, *з рота рвуться вірші трамтадрацькі* тощо.

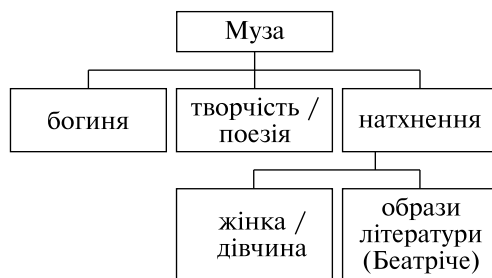
Протилежний вектор художньої актуалізації МЕЗК *муза* пов'язаний з реалізацією мотиву внутрішнього спротиву неокласиків системі, із їх прагненням протистояти ідеологічному тиску на митців і політизації мистецтва загалом: *Десь Дорошкевич з ним вітався кисло, / Не раз скубла десниця Десняка. / Кінець! Мечем дамокловим нависла / Сувора резолюція ЦК. / Дарма що він у піджаку старому / Пив скромний чай, приходячи додому, / І жив працівником з юнацьких літ, — / Он муза аж здригнулась, як почувла, / Що ті переклади з Гомера і Катулла / Відродять капіталістичний світ* (П. Филипович, Епітафії неокласиків, с. 133). Семантику примусовості і тиску в наведеному контексті вербалізують градаційно нанизовані дієслівні метафори (*вітався кисло*, *скубла десниця Десняка*, *мечем дамокловим нависла сувора резолюція ЦК*). Підсилювально-видільна частка *аж*, ужита при предикативі *здригнулась*, акцентує небажання митців підлаштовуватися під ідеологічні потреби тоталітарної системи.

Інформативною щодо стилістичної моделі актуалізації МЕЗК *муза* в ідіостилях неокласиків, передусім щодо оцінності, є тропеїчна сполучуваність ключової номінації:

- епітетна: *незнана Муза* (П. Филипович); *прекрасна і незнана Муза* (П. Филипович); *проклята муза* (М. Рильський); *прославлена муза, селянська муза* (М. Зеров);

- метафорично-персоніфікаційна: *Дедала прославляла муза, / Дзвенів Ікарові пеан, — / Тепер дитвора голопуза / Так звично мимрить: «їлоплан»* (М. Рильський, Ти не у птиці вчивсь літати, с. 23); *Серцю ж моєму з дитинства подобались святоїці неба, / Муза до тихих пісень кликала душу мою* (М. Зеров, Життя поетове, с. 55); *Про хитрого і хижого хунхуза, / І про горілку, названу ханжін... / Хто зна, яка йому шептала муза / Ту суміш правди і брехні!..* (М. Рильський, Годось, с. 208); *Та що я? Краб, ракушка чи медуза, / Якою сивий грається прибий? / Крізь книжні стоси видершися, муза / Тут поламає розпорядок мій?* (М. Рильський, Невчасна лірика, с. 297).

Загалом лексико-семантичну структуру МЕЗК *муза* в поезії неокласиків візуалізує запропонована схема. У ній враховано okazіональні й додаткові лексико-семантичні варіанти, прирощені до основного значення номінації *муза*, кодифікованого у словниках.

Лексико-семантична структура МЕЗК *муза*

Мовотворчість письменників неокласиків — знаковий складник цілісного художньо-естетичного простору української культури. Здійснена в радянський період штучна, ідеологічно мотивована елімінація їхніх творів з українського мовно-літературного процесу призвела до порушення цілісності національної художньої картини світу. Повернення поезії неокласиків у повноцінний пізнавально-інтелектуальний обіг закономірно скорегувало цю деформацію.

Одна з визначальних креативних засад неокласичної мовно-поетичної практики — закоріненість в естетиці античної культури. Вербально цей «код античності» в текстах засвідчують численні мовно-естетичні знаки, до яких належить *муза*. У мовній картині світу неокласиків МЕЗК *муза* конкретизують образи *богиня*, *творчість / поезія*, *натхнення*, *жінка / дівчина*.

Текстова актуалізація МЕЗК *муза* пов'язана: а) із назвами зовнішніх атрибутів творчості в добу античності (*ліра*, *струна*, *плектр*, *котурни*); б) із видовими, конкретизувальними назвами музи (*камена*, *Мельпомена*); в) із назвами поетичних жанрів, віршових форм (*епос*, *елегія*, *сатира*, *епіграма*, *дистих*) та дієслівних характеристик творчого процесу (*віршувати*, *писати поеми*, *писати вірші*, *складати епос*, *складати епіграми*).

Проведений аналіз дав змогу виявити, умотивувати й описати новітні семантичні прирощення, яких набуває образ *муза* в поетичній практиці неокласиків, описати okazіональні етномарковані та знижено-оцінні ідеологічно марковані образні варіанти (*муза* — *блукарка*, *брудна дівка*).

Спостережено, що найактивніше МЕЗК *муза* актуалізовано в мовотворчій практиці П. Филиповича, М. Рильського, М. Зерова.

УМОВНІ SKOPOЧЕННЯ

ЛЕ — *Літературознавча енциклопедія*: у 2 т. (2007). Т. 1: А—Л. Київ: Академія.

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Драй-Хмара М. (1989). *Вибране*. Київ: Дніпро.

Єрмоленко С.Я. (1999). *Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови*. Київ: Довіра.

- Єрмоленко С.Я. (2015). Мовно-естетичні знаки культури в оригінальній і перекладній творчості Максима Рильського. *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури* (Київ, 21.05.2015) (с. 155—156). Київ: НБУВ.
- Жайворонок В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Зеров М.К. (1990). *Твори: у 2 т.* (т. 1: Поезії. Переклади). Київ: Дніпро.
- Клен Юрій. (1991). *Вибране*. Київ: Дніпро.
- Коваль О.В. (2008). *Мовотворчість поетів — «неокласиків» та її роль у збагаченні виразально-зображальних засобів української мови* [автореф. дис... канд. філол. наук]. Запоріжжя.
- Костянтинова С. (1996). *Мовні знаки античної культури в поетичному тексті (на матеріалі творів Юрія Клена та Максима Рильського)*. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine48-49-6.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).
- Мацько Л.І. (2011). Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту. *Культура слова*, 75, 56—66.
- Рильський М.Т. (1983). *Зібрання творів: у 20 т.* Київ: Наукова думка.
- Сюта Г.М. (2017). *Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття*. Київ: КММ.
- Филипович П. (1989). *Поезії*. Київ: Рад. письменник.
- Шах-Майстренко М. (1999). *Шевченко і антична культура*. Київ: Фахівець.

Статтю отримано 13.05.2023

LEGEND

ЛЕ — *Encyclopedia of Literature: in 2 vols.* (2007). Vol. 1: A—L. Kyiv: Akademia (in Ukrainian).

СУМ — *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (1970—1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Drai-Khmara, M. (1989). *Selected works*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Fylypovych, P. (1989). *Poetry*. Kyiv: Rad. pysmennyk (in Ukrainian).
- Klen, Yurii. (1991). *Selected works*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Kostiantynova, S. (1996). *Language signs of ancient culture in a poetic text (based on the works of Yurii Klen and Maksym Rylskiy)*. Retrieved April 20, 2023 from <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine48-49-6.pdf> (in Ukrainian).
- Koval, O.V. (2008). *Language creativity of the “neoclassical” poets and its role in enriching the expressive and figurative means of the Ukrainian language* [Aftoreferat dis. ... Doctor of Philological Sciences]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).
- Matsko, L.I. (2011). Linguistic and cultural analysis of a literary text. *The culture of the word*, 75, 56—66 (in Ukrainian).
- Rylskiy, M.T. (1983). *Collected works: in 20 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Shakh-Maistrenko, M. (1999). *Shevchenko and ancient culture*. Kyiv: Fakhivets (in Ukrainian).
- Siuta, H.M. (2017). *Citational thesaurus of the Ukrainian poetic language of the twentieth century*. Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Yermolenko, S.Ya. (1999). *Essays on Ukrainian literature: Stylistics and culture of language*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Yermolenko, S.Ya. (2015). Linguistic and Aesthetic Signs of Culture in the Original and Translated Works of Maksym Rylsky. *Scientific Potential of Slavic Studies: Historical Achievements and Development Trends: Abstracts of the International Scientific*

- Conference dedicated to the Day of Slavic Writing and Culture* (Kyiv, May 21, 2015) (pp. 155—156). Kyiv: NBUW (in Ukrainian).
- Zerov, M.K. (1990). *Works: in 2 vols.* (Vol. 1: Poems. Translations). Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Zhaivoronok, V.V. (2006). *Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary-reference book.* Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 13.05.2023

Alyona Palash, Postgraduate student at the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: palash706@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5283-9906>

LANGUAGE AND AESTHETIC SIGN OF CULTURE “MUSE” IN LANGUAGE CREATION OF THE NEOCLASSICS

The article identifies and substantiates the essential features of neoclassical movements of the twentieth century. It is noted that the aesthetic credo of the neoclassics largely corresponds to the instructions of the symbolists. It is proved that figurative means performing expressive and aesthetic functions in the poetic language. It is noted that the analysis of the author's linguistic creativity requires a comprehensive study of all components. It is noted that the uniqueness of linguistic means, their enhanced expressiveness, and stylistic marking of words are always based on an objective psychological assessment of the writer. Attention is focused on the aesthetic, linguistic-spatial, lexical criteria, and the criterion of contextual (situational) attachment of the word creation of Ukrainian poets. It is indicated that the poets' orientation towards high style led to the modification of the lexical system of the poetic language; commonly used and highly specialized terminological names expand their compatibility, become determined, and acquire emotional and expressive coloring. It is noted that neoclassics use the aesthetic potential of lexical and semantic images, and resort to the value transfer of signs from the concrete-sensual to the intra-sensual, adding associative and symbolic meaning to the nominative meaning.

The article demonstrates and comprehensively analyses the linguistic and aesthetic signs of culture “muse” in the poetic language of neoclassical authors. It is emphasized that the figurative and expressive specificity of neoclassical poetry is determined by the rootedness of the aesthetic credo in ancient culture. It has been found that the linguistic and aesthetic sign of culture “muse” is concrete in the images of goddesses, creativity/poetry, inspiration, woman/girl, and Ukraine. The ideological marking of this linguistic and aesthetic sign is noted. The newest semantic additions, which the image of the muse acquires in the poetic practice of the neoclassics, are identified. It is noted that the neoclassics use the aesthetic potential of lexical and semantic images, and resort to the value transfer of signs from the concrete-sensual to the intra-sensual, adding associative and figurative content to the nominal meaning.

Keywords: *author's style, language creativity, linguistic and aesthetic sign of culture, image, metaphor.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.096>
УДК 81-112:811.161.2

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-003-4671-1898>

ЛІНГВІСТИЧНІ ОБРІЇ ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА НІМЧУКА

Статтю присвячено осмисленню наукового доробку доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.В. Німчука. Проаналізовано його внесок у різні галузі слов'янського мовознавства та лінгвоукраїністики — історію української мови, науковий опис і видання пам'яток слов'янської писемности та української мови, діалектологію, етимологію, ономастику, дериватологію, карпатоукраїнсько-балканські мовні зв'язки, стилістику, український правопис, український глотогенез. З'ясовано роль В.В. Німчука в організації української мовознавчої науки. Наголошено на його науковій добросовісті.

***Ключові слова:** В.В. Німчук, діалектологія, історія української мови, карпатоукраїнсько-балканські мовні зв'язки, ономастика, лінгвоукраїністика, слов'янське мовознавство, український глотогенез, український правопис, церковно-релігійний стиль української мови.*

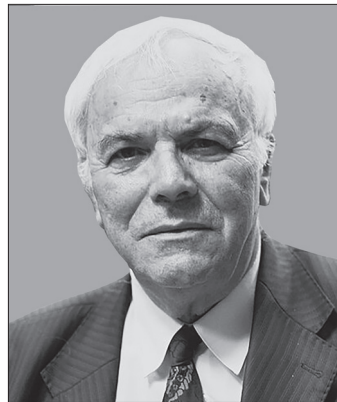
Українське мовознавство 2-ї половини ХХ — початку ХХІ ст. неможливо уявити без постаті В.В. Німчука. І лише осягнувши думкою зазначений період розвитку лінгвістичної науки, зрозуміємо справжній масштаб особистості цього вченого. Відзначаючи 90-річчя Василя Васильовича, маємо слушну нагоду докладніше осмислити його внесок у поступ слов'янського мовознавства загалом і лінгвоукраїністики зокрема.

Наукова біографія В.В. Німчука починається з 1958 р., коли він після закінчення аспірантури при кафедрі української мови Ужгородського державного університету став молодшим науковим співробітником відділу

Цитування: Вербіч С.О. (2023). Лінгвістичні обрії Василя Васильовича Німчука. *Українська мова*, 4(88), 96—108. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Перші його наукові зацікавлення пов'язані з діалектологією, на що, безперечно, вплинув тоді завідувач кафедри української мови цього університету С.П. Бевзенко, під керівництвом якого Василь Васильович працював над кандидатською дисертацією «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» і успішно захистив її 1963 року вже в Інституті мовознавства. Як справедливо зауважував І.В. Сабадош, його дисертація — «перше ґрунтовне дослідження діалектного словотвору в українському мовознавстві. Воно базувалося на багатому, значною мірою вперше введеному в науковий обіг фактичному матеріалові, який автор зібрав у 8 нп, розташованих у верхній течії р. Боржави» (Сабадош, 2008, с. 136). Захистові дисертації передувала наполеглива праця молодого дослідника над діалектним матеріалом свого регіону, про що свідчать його публікації того часу: «Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфікси)» (1955), «Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави» (1957), «Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави» (1958), «Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (прислівники займенникового походження)» (1958), «Морфологічний склад прийменників у говірках верхньої течії р. Боржави» (1958) та низка інших. Зацікавлення В.В. Німчука діалектологією загалом і рідною говіркою зокрема не полишало його і в наступні періоди дослідницького поступу.

Василь Васильович Німчук — багатогранний дослідник у царині мовознавства (його науковий доробок налічує понад 500 праць, зокрема понад два десятки книжок, серед яких переважно одноосібні праці, із різних проблем лінгвістики), проте найбільший авторитет і в Україні, і за її межами він здобув передусім як історик мови, «що збагатив українське, слов'янське та світове мовознавство численними працями першорядної ваги» (Вихованець, 2003, с. 150). Становлення вченого в цій важливій ділянці лінгвістичної науки починалося у відділі української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, у межах якого 1963 року було виокремлено групу історії української мови, що її очолив В.В. Німчук. Розуміючи пріоритетне значення для дослідження історичного матеріалу фактичних джерел, Василь Васильович одразу ж «націлює співробітників групи на вивчення мови пам'яток української писемності та їх публікацію з метою зробити їх доступнішими широкому колу дослідників» (Німчук, 2005, с. 192). Готуючись до цієї нелегкої праці, науковці розробили засади видання писемних історичних джерел і започаткували серію «Пам'ятки української мови». Першою працею, опублікованою в цій серії, був «Лексикон словенороський...» (1627) Памва Беринди (1961), який підготував

до видання В.В. Німчук. Значення «Лексикону» для українського мовознавства винятково важливе, адже це було не лише найбільше на ту пору зібрання лексичного багатства церковнослов'янської мови, але й неоціненне джерело для вивчення словникового складу української мови XVII ст., відображеного в його перекладній частині (там само, с. 193). Згодом побачили світ й інші книги цієї серії, які підготував до друку Василь Васильович: «Лексис» Л. Зизанія, «Синоніма славеноросская» (1964), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Лексикон латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1973), «Буквар» Івана Федорова (1975), «Грамматика» М. Смотрицького (1979), «Грамматика словенська» Л. Зизанія (1980), Житомирські актові книги у виданні «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (1981), «Слово о полку Игореве» (1985) та ін. Загалом В.В. Німчук опрацював і підготував до публікації в серії «Пам'ятки української мови» 10 книг, із них 7 — одноосібно, 3 — у співавторстві. Крім того, був редактором 12 томів цієї серії (Білоусенко, 2003, с. 9). З огляду на це погоджуємося з думкою, що «видання пам'яток, які ввійшли до славетної серії «Пам'ятки української мови» і стали доступними для широкого кола науковців, вочевидь сприяло пошвавленню історико-лінгвістичних досліджень в Україні й утвердженню міжнародного авторитету українського історичного мовознавства...» (Вихованець, 2003, с. 153).

Працюючи над дослідженням мови пам'яток української писемності, В.В. Німчук у 70-х роках ХХ ст. ініціював створення багатотомної академічної праці «Історія української мови». Упродовж 10 років — із 1978 до 1988 р. — вийшли друком 4 її томи: «Історія української мови. Морфологія» (1978), «Історія української мови. Фонетика» (1979), «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), «Історія української мови. Синтаксис» (1988). Крім випрацювання концепції цієї праці, Василь Васильович узяв участь у написанні 3 томів — «Морфологія», «Лексика і фразеологія», «Синтаксис» і був відповідальним редактором 2 томів — «Морфологія» та «Фонетика». Зауважимо, що, працюючи над томом «Лексика і фразеологія», він описував словниковий склад української мови киеворуської доби. І вже згодом, у 1992 р., маючи значний досвід у цій царині, опублікував монографію «Давньоруська спадщина в лексиці української мови», схарактеризувавши лексику української мови в межах чотирьох періодів: 1) XIV—XV ст.; 2) XVI—XVIII ст.; 3) XIX — поч. ХХ ст.; 4) радянські часи (Німчук, 2005, с. 200).

Відзначаючи помітну роль В.В. Німчука в написанні «Історії української мови», варто зауважити, що він задумував цю працю в значно ширшому обсязі. Крім уже названих чотирьох книг, вона мала налічувати ще 7: Акцентологія. Словотвір. Антропонімія. Топонімія. Літературна мова. Походження української мови. Хрестоматія давніх текстів (Пуряєва, 2008а, с. 110).

Не можна оминати увагою також іще три знакові праці, до видання яких долучився В.В. Німчук. Це передусім «Київські глаголичні лист-

ки» (1983) — один із найдавніших текстів старослов'янською мовою (більшість дослідників датує його X ст.). Принагідно відзначимо, що Василь Васильович не лише докладно схарактеризував цю пам'ятку як мовознавець, але й організував (із фахівцями-радіофізиками Київського університету ім. Т.Г. Шевченка) аналіз чорнила, яким було написано «Київські глаголичні листки», довівши оригінальність цієї пам'ятки (Німчук, 2005, с. 196). Друга праця — «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.: у 2-х кн.» Є. Тимченка (2002—2003) — фактично перший історичний словник української мови. Її Василь Васильович підготував до видання разом зі своєю колегою Г.І. Лисою. Третя праця — «Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст.» (2015) — «перше у вітчизняній медієвістиці найповніше зібрання пам'яток української мови найдавнішого періоду (X—XIII ст.), значна частина яких публікується вперше» (Німчук, 2015, с. 4). Вона, звичайно, не належить до пам'яток писемности, але в ній запропоновано огляд пам'яток української мови X—XIII ст. і фахово їх описано.

Досвід, набутий у науковому опрацюванні й виданні давніх рукописів, спонукав В.В. Німчука вдосконалити правила публікації цих текстів. Свій задум він успішно втілював у видрукуваних 1995 року «Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект)».

В.В. Німчук, безперечно, добре розумів винятково важливу роль різних збірників словникового складу мови, тому так багато зробив як для опису староукраїнських лексикографічних праць XVI—XVII ст., так і для їх публікації. Підсумком його плідної діяльності в цій ділянці стало написання узагальнювальної монографії «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською», яку надруковано 1980 р. На цю тему Василь Васильович у 1981 р. захистив докторську дисертацію.

Дослідники наукової біографії В.В. Німчука в контексті його студій з історії української мови справедливо акцентують на вагомому внескові вченого в дослідження історії української літературної мови та національного мовознавства (Білоусенко, 2003, с. 11), що наочно ілюструють такі його докладні статті, як «Початки літературних мов Київської Русі» (1982), «Лексика пам'яток XI—XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови» (1989), та монографія «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (1985). Зауважимо, що в монографії про історію українського мовознавства наголошено на важливій ролі в кодифікуванні церковнослов'янської мови української редакції середньовічних граматики, частину з яких Василь Васильович науково опрацював і підготував до друку в серії «Пам'ятки української мови» (див. вище). Серед них — «Грамматика» Мелетія Смотрицького, що «справила великий вплив на наступні граматики української та російської мов» (Жовтобрюх, 2004, с. 113).

В.В. Німчук був «мовознавцем широкого профілю» (Білоусенко, 2019, с. 57) і, крім багатьох інших галузей лінгвістики, працював також у царині ономастики. Гортаючи сторінки наукового життєпису Василя Васильови-

ча, повертаємося до 60-х років ХХ ст. Саме 1960 р. у відділі української мови було створено робочу топонімічну групу (згодом — група ономастики), у якій одним із чотирьох наукових співробітників (К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак, А.П. Корепанова) був і В.В. Німчук (до 1966 р., коли очолив у межах цього відділу групу видання пам'яток української мови) (Єфименко, 2005, с. 246). Він, зокрема, був серед виконавців планової теми «Гідронімічний атлас України», долучився до створення бібліографічного покажчика з української ономастики, узяв участь у підготуванні «Словника гідронімів України» (1979) — найбільшого списку назв протічних водойм України, уклавши гідронімічний реєстр басейну Тиси (там само, с. 246, 248, 250). Важливі думки Василя Васильовича і щодо методики аналізу онімного матеріалу, передусім характеристики формальної структури топоніма, установлення його етимології, які дають змогу сучасним дослідникам власних географічних назв не збитися на наукові манівці. Наведемо деякі засадничі міркування В.В. Німчука: «При аналізі топоніма, визначенні його етимології якнайповніше слід використовувати факти з фонетики даної мови, діалекту чи говірки, на території якої наявна та або інша власна географічна назва»; «Ігнорування фонетичних законів говірки, на території поширення якої маємо топонім, етимологізування у відриві від живої мови приводить до неправильних висновків»; «Лише ґрунтуючись на фактах говірок, на території яких відзначені ті чи інші назви, на фактах історичних документів та на зіставленні їх з даними інших говорів та мов, можна досягнути більш-менш повного розкриття етимології топонімів» (Німчук, 1962, с. 50, 53). Проте найвагомішим його внеском у вітчизняне назвознавство була перша спроба наукового впорядкування української ономастичної термінології. Коли 1960 р. при Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР було створено Комісію з топоніміки та ономастики (з 1962 р. — Українська ономастична комісія; голова К.К. Цілуйко), то в межах її діяльності передбачено роботу з упорядкування українських ономастичних термінів, що її доручили В.В. Німчукові, який тоді був секретарем Комісії. У 1966 р. він опублікував проект системи української ономастичної термінології («Українська ономастична термінологія»). Згодом вийшли друком «Зміни і доповнення в списку ономастичних термінів» (1968). Принципова думка Василя Васильовича про те, що «впорядкування ономастичної термінології повинне здійснюватись у згоді з загальною лінгвістичною термінологією, частиною якої вона є, і з урахуванням практики, доцільності й традиції» (Німчук, 1966, с. 25), не втратила своєї актуальності. Важливо зазначити, що «Проект української ономастичної термінології» В.В. Німчука ввійшов до складу відомого словника ономастичних термінів, який підготували Я. Свобода, В. Шмілауер, Л. Олівова-Незбедова (Svoboda J., Šmilauer V., Olivova-Nezbedová L. (1973). *Základni soustava a terminologie slovanské. Zpravodaj Mistopisné Komise ČSAV, 14, 1, 1–28*), а також до видання «Основная система и терминология славянской ономастики» (*Основен систем и терминологија на словенската ономастика = Основная система и терминология славянской ономастики = Grundsystem*

und Terminologie der slavischen Onomastik (1983). Ф. Безлай, М.В. Бирилло, В. Бланар, Б. Видоеский, Т. Витковский, Й. Заимов, Г. Енч, М. Карась, В. Михайлович, В.В. Німчук, Л. Незбедова-Олинова, К. Олива, Н.В. Подольская, А.В. Суперанская, П. Шимунович, В. Шмиляуер (ред. кол.). Скопје; Скопье; Skorje). Зрозуміло, що не всі запропоновані тоді терміни з назвознавства відповідають сучасним ономастичним нормам, наприклад *тополексема* (слово, твірне для того чи того топоніма). Цей термін не зовсім точний за змістом, оскільки буквально означає 'слово, що пов'язане з певною місцевістю' (з гр. τόπος 'місце, місцевість, простір'). Точнішим видається відповідник *топонімолексема*, що вказує на зв'язок певного твірного слова саме з топонімом (Вербич, 2020, с. 183). Незважаючи на деякі неоднозначні терміни, запропоновані фактично в пору становлення української академічної ономастики, більшість із них становить основу сучасної української ономастичної термінології (Словник, 2012).

Не можна оминати увагою і чималої організаційної роботи В.В. Німчука з розвитку назвознавчих студій. Це передусім відповідальне редагування низки ономастичних досліджень, як-от: «Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни» А.П. Корепанової (1969), «Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: зб. наук. праць» (1986), «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпряньського Правобережжя» І.М. Железняк (1987), «Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник» (2005), «Словник псевдонімів ОУН — УПА» (2007), «Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія» (вип. 1—3). Крім цього, за ініціативи Василя Васильовича 2008 року відновлено діяльність Української ономастичної комісії — наукової установи при Відділенні мови, літератури та мистецтвознавства НАН України, що координує наукову, методичну і науково-організаційну роботу назвознавчих осередків для забезпечення всебічного розвитку ономастики в Україні. Він очолював Комісію до 2017 р. Отже, зусилля В.В. Німчука і в ономастичній ділянці українського мовознавства дали свої плоди, які й сьогодні живлять багатьох дослідників української онімної лексики.

Як відомо, дослідження онімного матеріалу й дотичної апелювальної лексики в порівняльно-історичному висвітленні передбачає встановлення походження (етимології) слова — чи то власної, чи то загальної назви. Етимологічний аналіз конкретної лексеми і словника мови загалом — надзвичайно складний процес, адже, крім кінцевої мети — встановлення етимона (первісного значення і форми) слова, — це ще й характеристика його фонетичних і семантичних змін, визначення словотвірної моделі, реконструкція праформи тощо. Інакше кажучи, встановлення етимології слова — це один із найскладніших етапів його мовознавчого дослідження. Однак потенційні труднощі етимологічної інтерпретації конкретного апелювального чи оніма будуть такими доти, доки не спробуємо їх подолати. І Василеві Васильовичу це вдавалося. Він — автор низки статей до «Етимологічного словника української мови: в 7 т.», рецензент I і II томів. Крім цього, етимологічний аналіз В.В. Німчук застосовував

і в таких ономастичних працях, як: «Українські прізвища з суфіксами -(')ук, -чук та етимологічно споріднені утворення» (1964), «Ясиння (сер. р.) чи Ясиня (ж. р.)» (1967), «Дніпро — Славута» (1986), «Старожитне ім'я Дніпра» (1990), «Походження та історія урбоніма Ніжин» (1998; спів-автор С.В. Зінченко), «Походження та історія назви “Січ”» (1999), «Про прізвище Президента» (2000), «Буковель чи Буков'яль?» (2017). Отже, цілком слушно зазначила Н.В. Пуряєва, що «жодна історико-мовна, діалектологічна, ономастична праця професора В.В. Німчука не обходиться без етимологічного аналізу мовного матеріалу» (Пуряєва, 2008б, с. 29).

Визначення наукової етимології слова неможливе без його правильного словотвірного аналізу. Добре це розуміючи, В.В. Німчук іще в ранній період свого наукового становлення ґрунтовно зацікавився питаннями діалектної дериватології, що втілювалося в низці його спеціальних праць, зокрема, у кандидатській дисертації «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1962), у численних статтях: «Словотвір прикметників верхньонадборжавських говірок» (1962), «Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках» (1962), «Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1962), «Суфіксальне творення іменників середнього роду у верхньонадборжавських говірках» (1965), «Словотвір прийменників у закарпатських говірках» (1969), «Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках» (1971) та ін. Василь Васильович, крім цього, як справедливо зауважив П.І. Білоусенко, був одним із перших, хто почав досліджувати проблеми діахронної дериватології (Білоусенко, 2003, с. 11), про що свідчать такі його публікації: «До питання про афіксальний словотвір» (1986), «Аглютинація в лексичному словотворенні» (2002), «Нариси з історії українського словотворення» (суфікс *-иця*) (2002; у співавторстві з П.І. Білоусенком), «З історії суфікса *-ина* (назви осіб)» (2006) та ін.

Окрему сторінку в науковій біографії В.В. Німчука становлять дослідження, присвячені аналізу карпатоукраїнсько-балканських мовних зв'язків. Ця багатогранна проблема привертала його увагу як діалектолога, історика мови, славіста впродовж багатьох років і не втрачала для нього актуальності, адже він, уродженець Закарпаття, як ніхто інший, розумів важливість «вивчення взаємодії мов і діалектів регіону Карпат, що безпосередньо змикається з балканським регіоном» (Німчук, 1993, с. 48). Особливо цікавило дослідника питання «мовних контактів між південними слов'янами і між південно-західними давньоруськими племенами...» (Німчук, 1962, с. 91). Важливість з'ясування таких мовних зв'язків для слов'янського мовознавства загалом і лінгвоукраїністики зокрема безперечна, оскільки докладніше розв'язання цієї проблеми дасть змогу чіткіше встановити розмежування слов'янських говорів після розпаду праслов'янської мовної єдності. Проблемі карпатоукраїнсько-балканських мовних контактів Василь Васильович присвятив низку ґрунтовних наукових статей, серед яких: «Питання про зв'язки

закарпатських українських говорів з південнослов'янськими мовами» (1962), «Карпатсько-балканські лексичні паралелі в писемних пам'ятках» (1978), «Балканський мовний союз і південно-західні українські діалекти» (1987), «Карпатоукраїнсько-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы)» (1988), «Актуальні проблеми вивчення українсько-південнослов'янських паралелей» (1989), «Балканський мовний союз та українські діалекти» (1991), «Українські говори та балканський мовний союз» (1993).

Чільне місце в науковому доробку В.В. Німчука посідають студії з українського правопису, адже «національна орфографія, починаючи з алфавіту й закінчуючи правилами вживання розділових знаків є важливим складником етнічної культури і невід'ємним її зовнішнім атрибутом» (Німчук, 2002, с. 3). У цьому контексті заслуговують на увагу такі його праці: «Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія *r* (До 60-річчя «Українського правопису»)» (1990), «Історія дзвінків африкат і засобів їх позначення в українській мові (До 60-річчя «Українського правопису»)» (1992), «Проблеми українського правопису в ХХ ст.» (1999), «Чинний правопис також потрібно знати» (2000), «Сучасні проблеми українського правопису» (2001), «Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.» (2002). Знакова в цьому переліку хрестоматія «Історія українського правопису ХVІ—ХХ ст.» (2004; співупорядник Н.В. Пуряєва), у якій представлено тексти, що фіксують історію формування орфографічних норм української літературної мови. Особливо вагомий внесок В.В. Німчука в підготування проекту нового українського правопису, надрукованого 1999 р., до якого він написав докладну передмову. Незаангажована наукова спільнота, освітяни, освічена громадськість позитивно сприйняли цей проект, адже розуміли, що, по-перше, «правопис має ґрунтуватися на лінгвістичній, науковій основі» (Німчук, 2002, с. 4), а по-друге, що чинний тоді український правопис треба позбавити «накинутих на нього колонізаторських пут, які стримують розвиток питомих рис української мови» (Сабадош, 2008, с. 137). На жаль, із переважно суб'єктивних, ненаукових, причин цей задум В.В. Німчука та його колег не було реалізовано, хоч деякі пропозиції проекту найновішої редакції українського правопису 1999 р. відображено в чинному орфографічному кодексі української мови (2019).

Іншим важливим напрямом подвижницької діяльності В.В. Німчука на ниві українського мовознавства було видання книг Святого Письма, що становило окрему ділянку «пам'яткодрукування» української мови (Пуряєва, 2008б, с. 21). З таким твердженням важко не погодитися, адже серед писемних пам'яток, що «використовуються для вивчення історії системи мови (в т. ч. її говорів) та дослідження історії української літературної мови» (Німчук, 2004, с. 453), чимало текстів релігійного (церковного) характеру. З огляду на це, продовжуючи справу істориків мови ХІХ—ХХ ст., Василь Васильович ініціював підготування та видання Євсевієвого Євангелія 1283 р. (2001), Добрилового Євангелія

1164 р. (2012), Бучацького Євангелія XII—XIII ст. (2017), Псалтиря в перекладі українською мовою П. Морачевського 1865 р. (2015), Нового Завіту в перекладі українською мовою В. Негалевського 1681 р. (підгот. до друку), Четвероєвангелія в перекладі українською мовою П. Морачевського (1860—1865) (підгот. до друку), Четьї Мінеї 1489 р. (підгот. до друку). Видання пам'яток Святого Письма нині продовжують його учні, зокрема В.М. Мойсієнко (Лавришівське Євангеліє XIV ст., 2018).

Розвиваючи тему про публікацію євангельських текстів як своєрідних пам'яток української мови, варто відзначити і вагомий внесок В.В. Німчука в дослідження церковно-релігійного стилю української мови. Він став об'єктом дослідження багатьох його публікацій, таких як: «Українська мова — *lingua sacra*: священна. До історії й сучасного стану конфесійних мов в Україні» (1992), «Українська мова — священна мова» (1992, 1993), «Конфесійне питання і українська мова кінця XVI — початку XVII століть» (1996), «Уцерковлення новоукраїнської літературної мови (Православ'я)» (1998), «Українська мова в християнських храмах» (2000) та ін. Крім цього, В.В. Німчук ініціював проведення кількох тематичних конференцій — «Християнство і українська мова» (Київ, 2000), «Українська мова і сфера сакрального» (Чернівці; на сьогодні відбулося 5 таких конференцій, остання — у 2022 р.).

Як дослідник історії мови, В.В. Німчук зацікавився також проблемою українського глотогенезу, що засвідчує низка його спеціалізованих публікацій, серед яких: «Походження й розвиток мови української народності» (1990), «Південні давньоруські говори — основа української мови» (1996), «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» (1997, 1998), «Походження української мови» (2005). Щоправда, Василь Васильович спершу схилився до думки, що українська мова, як і білоруська та російська, розвинулися з праслов'янської не безпосередньо, а через опосередковану ланку — давньоруську (Німчук, 1996, с. 264). Однак його твердження про те, що українська мова сформувалася на основі південноруського діалектного масиву (там само, с. 266), однозначно вказує на різну діалектну основу трьох споріднених східнослов'янських мов. А це свідчить, що протоукраїнські діалекти, за Ю.В. Шевельовим — північний (києво-поліський) і південний (галицько-подільський), в окремих своїх рисах почали вже вирізнятися в період розпаду праслов'янської мовної єдності в VI—VII ст. н. е. (Шевельов, 2001, с. 978). Отже, українська мова, з погляду своєї генези, — це результат еволюції відповідних діалектів праслов'янської мови. Про давньоруську можна говорити лише як про відносно спільну літературну мову населення Київської Русі.

Осмыслиючи науковий доробок В.В. Німчука, вкотре переконуємося в тому, що він був передусім ученим, який, за образним висловом П.Ю. Гриценка, зійшов «на Еверест української мови» (Гриченко, 2018, с. 53). Проте Василь Васильович іще й неабиякий організатор наукової роботи. Цей хист йому вдалося найкраще виявити в період 1998—2008 рр., коли він очолював (два терміни поспіль) Інститут української

мови НАН України. Це був непростий час у становленні академічної лінгвоукраїністики. Як зауважувала К.Г. Городенська, «група провідних мовознавців з Інституту української мови та Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні розгорнула боротьбу за утвердження українських пріоритетів у науково-пошуковій роботі Інституту української мови та усунення впливу з боку прибічників радянського мовознавства» (Городенська, 2018, с. 51). За цей час В.В. Німчукові за підтримки небайдужих колег удалося зробити чимало: «було створено на основі різних університетів граматичний, словотвірний та діалектологічний науковий центри, що посприяло встановленню тісних фахових зв'язків з вишівською наукою, утвердженню Інституту української мови як відомого в Україні науково-дослідного, організаційного та консультативного центру» (там само, с. 52); засновано науково-теоретичний журнал «Українська мова» (2001 р.), який висвітлює найважливіші питання функціонування української мови на різних етапах її розвитку; започатковано науково-координаційну раду «Українська мова», мета якої — активізація мовознавчих досліджень і налагодження тісних зв'язків з університетськими науковими осередками; створено спеціалізовану вчену раду із захисту докторських дисертацій зі спеціальності 10.02.01 — українська мова. І найважливіше — у важкі роки недофінансування Інституту дирекції на чолі з Василем Васильовичем удалося зберегти в установі всі напрями лінгвоукраїністичних досліджень, зробити її провідним науковим центром мовознавчих студій, відомим не лише в Україні, але й за її межами.

Сьогодні наукові ідеї В.В. Німчука активно розвивають його учні, послідовники і ті мовознавці, які працюють над науковими проблемами, у розв'язання яких він зробив неоціненний внесок. Це означає, що пам'ять про вчителя, наставника, дослідника жива і буде жити.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Словник — Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. (2012). *Словник української ономастичної термінології*. Харків: Ранок-НТ.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусенко П. (2003). В.В. Німчук — учений, наставник, організатор науки. *Волинь — Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 10, 5—15.
- Білоусенко П.І. (2019). Німчук Василь Васильович (06.07.1933—26.11.2017). *Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія*, 4(19), 57—60.
- Вербич С.О. (2020). Українська ономастична термінологія: проблеми нормалізації та кодифікації. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, А.О. Савенко (упоряд.), *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко* (с. 180—188). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Вихованець І., Задорожний О. (2003). Дорогами праці й натхнення (До 70-річчя члена-кореспондента НАН України Василя Німчука). *Українська мова*, 3—4, 150—157.

- Городенська К. (2018). Незабутній Василь Васильович. *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників* (с. 50—53). Ужгород: Карпати.
- Грищенко П. (2018). Сходження на Еверест української мови. *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників* (с. 53—67). Ужгород: Карпати.
- Єфименко І.В. (2005). Ономастика. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75. 1930—2005: Матеріали до історії* (с. 243—260). Київ: Довіра.
- Жовтобрюх М.А. (2004). Граматики української мови. *Українська мова: енциклопедія* (с. 113—115). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Німчук В.В. (1962). Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. *Питання топоніміки та ономастики: М-ли І Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики* (с. 45—53). Київ: Вид-во АН УРСР.
- Німчук В.В. (1966). Українська ономастична термінологія (Проект). *Повідомлення Української ономастичної комісії, 1*, 24—43.
- Німчук В.В. (1993). Українські говори та балканський мовний союз. *XI Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство: Доповіді* (с. 41—63). Київ: Наукова думка.
- Німчук В. (1996). Південні давньоруські говори — основа української мови. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко (упоряд.), *Історія української мови: Хрестоматія* (с. 257—269). Київ: Либідь.
- Німчук В.В. (2002). *Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет.
- Німчук В.В. (2004). Пам'ятки української мови. *Українська мова: енциклопедія* (с. 453—455). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Німчук В.В., Чепіга І.П. (2005). Історія української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75. 1930—2005: Матеріали до історії* (с. 188—201). Київ: Довіра.
- Німчук В. (2015). *Хрестоматія з історії української мови Х—XIII ст.* Житомир: Полісся.
- Пуряєва Н. (2008а). Добре поліття (До 75-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука). *Українська мова, 2*, 106—112.
- Пуряєва Н.В. (2008б). Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку Ad fontes. *Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя* (с. 3—44). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Сабадош І. (2008). Мовознавець зі світовим іменем (До 75-річчя від дня народження В.В. Німчука). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія, 18*, 135—138.
- Шевельов Ю. (2001). *Історична фонологія української мови*. Перекл. з англійської С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків: Акта.

Статтю отримано 02.10.2023

LEGEND

Словник — Buchko, D.H., & Tkachova, N.V. (2012). *Dictionary of Ukrainian onomastic terminology*. Kharkiv: Ranok-NT (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bilousenko, P. (2003). V.V. Nimchuk is a scientist, mentor, organizer of science. *Volyn — Zhytomyr region: Historical and philological collection of regional problems, 10*, 5—15 (in Ukrainian).

- Bilousenko, P.I. (2019). Nimchuk Vasyl Vasyliovych (07.06.1933—11.26.2017). *Notice of the Ukrainian Onomastic Commission. New Series*, 4(19), 57—60 (in Ukrainian).
- Horodenska, K. (2018). The unforgettable Vasyl Vasyliovych. *Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries* (pp. 50—53). Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. (2018). Climbing the Everest of the Ukrainian language. *Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries* (pp. 53—67). Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1962). On the necessity of studying toponymy in connection with folk dialects. *Issues of toponymy and onomastics: M-ly I of the Republican meeting on issues of toponymy and onomastics* (pp. 45—53). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1966). Ukrainian onomastic terminology (Project). *Notice of the Ukrainian Onomastic Commission, 1*, 24—43 (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (1993). Ukrainian dialects and the Balkan language union. *XI International Congress of Slavists. Slavic Linguistics: Papers* (pp. 41—63). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (1996). Southern Old Russian dialects are the basis of the Ukrainian language. S.Ya. Yermolenko, A.K. Moisiienko (Eds.), *History of the Ukrainian language: Chrestomatiya* (pp. 257—269). Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2004). Monuments of the Ukrainian language. *Ukrainian language: an encyclopedia* (pp. 453—455). Kyiv: Vyd-vo “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V., & Chepiga, I.P. (2005). History of the Ukrainian language. *Institute of Linguistics named after O.O. Potebni National Academy of Sciences of Ukraine — 75. 1930—2005: Materials for history* (p. 188—201). Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (2015). *An essay on the history of the Ukrainian language of the 10th—13th centuries*. Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).
- Purიაieva, N. (2008a). Good flight (To the 75th anniversary of the birthday of Vasyl Vasyliovych Nimchuk, a correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine). *Ukrainian language*, 2, 106—112 (in Ukrainian).
- Purიაieva, N.V. (2008b). Professor Vasyl Vasyliovych Nimchuk: in the direction of Ad fontes. *Vasyl Vasyliovych Nimchuk: Biobibliography for the 75th anniversary* (pp. 3—44). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Sabadosh, I. (2008). Linguist with a world name (To the 75th anniversary of the birth of V.V. Nimchuk). *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology*, 18, 135—138 (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2001). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Transl. from English S. Vakulenko, A. Danylenko. Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Verbych, S.O. (2020). Ukrainian onomastic terminology: problems of normalization and codification. Ye.A. Karpilovska, L.P. Kisliuk, Yu.V. Romaniuk, & A.O. Savenko (Eds.), *In search of language harmony. To the 80th birthday of the corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor of philological sciences, professor Nina Fedorivna Klymenko* (pp. 180—188). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Vyhovanets, I., & Zadorozhnyi, O. (2003). On the roads of labor and inspiration (To the 70th anniversary of the correspondent member of the NAS of Ukraine, Vasyl Nimchuk). *Ukrainian language*, 3—4, 150—157 (in Ukrainian).
- Yefymenko, I.V. (2005). Onomastics. *Institute of Linguistics named after O.O. Potebni National Academy of Sciences of Ukraine — 75. 1930—2005: Materials for history* (pp. 243—260). Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Zhovtobriukh, M.A. (2004). Grammar of the Ukrainian language. *Ukrainian language: an encyclopedia* (p. 113—115). Kyiv: Vyd-vo “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).

Received 02.10.2023

Sviatoslav Verbych, Doctor of Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

LINGUISTIC HORIZONS
OF VASYL VASYLOVYCH NIMCHUK

The article is devoted to the analysis of the scientific work of Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V.V. Nimchuk. We analyzed the scientist's contribution to various branches of Slavic linguistics and Ukrainian linguistics — the history of the Ukrainian language, scientific description and publication of monuments of Slavic writing and the Ukrainian language, dialectology, etymology, onomastics, derivation, Carpatho-Ukrainian-Balkan language connections, stylistics, Ukrainian orthography, Ukrainian glottogenesis. Vasyl Vasyliovych is a versatile scientist in the field of linguistics (his creative output includes more than 500 works, including more than twenty books; these are mainly individual works on various problems of linguistics), but he gained the greatest authority both in Ukraine and abroad, primarily as a language historian, a thorough researcher of ancient texts of Ukrainian writing. V.V. Nimchuk worked on and prepared for publication in the series «Memorials of the Ukrainian Language» (10 books, of which 7 were written by him alone, 3 were co-authored). The scientist made a significant contribution to the development of Ukrainian onomastics. He scientifically organized the Ukrainian onomastic terminology. V.V. Nimchuk analyzed Carpatho-Ukrainian-Balkan language connections; Ukrainian spelling; published books of the Bible as unique monuments of the Ukrainian language; problems of the origin of the Ukrainian language. The article also emphasizes the role of V.V. Nimchuk as an organizer of Ukrainian linguistic science. The principles of scientific integrity of the scientist are emphasized.

Keywords: *V.V. Nimchuk, dialectology, etymology, history of the Ukrainian language, Carpatho-Ukrainian-Balkan language connections, onomastics, linguo-Ukrainian studies, Slavic linguistics, Ukrainian glottogenesis, Ukrainian orthography, church-religious style of the Ukrainian language.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.109>
УДК 81'37'116'811.161.2

Т.В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: t.v.tymbaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

НАУКОВА СПАДЩИНА ЛІДІЇ АНДРОНІВНИ ЮРЧУК: ЗДОБУТКИ І РЕЦЕПЦІЯ

У статті проаналізовано наукову спадщину та ідіостиль відомого українського мовознавця, лексиколога та фразеолога Л.А. Юрчук, 100-річний ювілей якої відзначали 6 квітня 2023 р. Схарактеризовано її доробок, який посприяв піднесенню дериватології, морфології, лексикології, лексикографії, фразеології та фразеографії української мови на вищій рівень. З'ясовано, що праці Л.А. Юрчук з фразеології та фразеографії визначили їхні теоретичні засади та сформували еталон практики фразеографування в сучасному українському мовознавстві. Відзначено її істотний вплив на кодифікування норм української літературної мови другої половини ХХ ст., оскільки в співавторстві з іншими словникарями вона уклала знакові для українського мовознавства перекладні й тлумачні академічні словники.

Ключові слова: дериватологія, морфологія, лексикологія, лексикографія, фразеологія, фразеографія, нова українська літературна мова, унормування, кодифікація, Л.А. Юрчук.

Сприйняття ідіостилю та наукової спадщини автора як єдиного комплексу здобутків потребує теоретичного і практичного осмислення, що має враховувати передусім історію розвитку наукових знань у конкретній галузі та особливості розвитку літературної мови в певний період. Незважаючи на встановлену в українській мові уніфікованість засобів наукового стилю (очевидно, від кінця 70-х рр. ХХ ст.), дослідники можуть через текстотвірні стратегії надавати яскравих індивідуальних рис мовному оформленню своїх творів. Зрозуміло, що не можна кваліфікувати науковий стиль як застиглий або сформований канон лише в означений період.

Цитування: Цимбалюк-Скопненко Т.В. (2023). Наукова спадщина Лідії Андронівни Юрчук: здобутки і рецепція. *Українська мова*, 4(88), 109–124. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.109>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Історія цього стилю в межах нової української літературної мови налічує понад 150 років, що треба враховувати під час аналізу статистики й динаміки його виражальних засобів у наш час. В українському мовознавстві ідіостиль науковця нечасто ставав об'єктом дослідження, а вивчення мовно-стилістичних особливостей наукових текстів у зв'язку з теоретичними й практичними здобутками автора — і поготів. Серед праць, присвячених мовній особистості науковця, назвемо розвідки українських лінгвістів Н.Ф. Непийводи (Непийвода, 2001), І.А. Синиці (Синиця, 2006), П.О. Селігея (Селігей, 2003, 2016) та ін. Щоправда, у цих дослідженнях здебільшого аналізували аспект *як подано в науковому тексті* інформацію (засоби вираження), без докладного висвітлення питання *що* доносить науковець (без власне мети комунікативних завдань написаного, а не способу). І.А. Синиця зауважувала, що науковий текст мовознавці вивчають ізольовано від автора, не враховують його мовної особистості (Синиця, 2006, с. 10—11), що, зрозуміло, не задовольняє сучасного дослідника, який прагне об'єктивно вивчити внесок попередників. На думку Н.Ф. Непийводи, саме індивідуальний стиль дає змогу побачити мотиви написання твору, сам процес створення наукової праці (Непийвода, 2001, с. 11—23). «Визначення участі провідних науковців в історії українського мовознавства, — як писали В.В. Грещук та В.І. Кононенко із цього приводу, — з опертям на характеристику їхньої психотипної природи, особистісного внеску в утвердженні україноцентричних пріоритетів в умовах ідеологічної боротьби видається одним із першорядних завдань сьогочасної наукової думки в Україні» (Грещук, 2022, с. 62).

Наскільки складно поєднати під час мовознавчого аналізу відповіді на питання *як і що подано в тексті*, доводиться відчувати повсякчас, коли поставити за мету сприймати текст у річищі феноменології — вивчення доробку автора крізь його судження, сприйняття та почуття, що є виявами свідомости. Проте, на нашу думку, саме такий погляд на наукову спадщину дасть змогу мовознавству зосередити свою увагу не на простій констатації фактів запропонованих принципів таксономізації або залученні нового матеріалу до аналізу, а комплексно оцінювати внесок лінгвіста в теорію та практику мовознавчих досліджень. Відповідь на запитання, чи можна буде крізь мовознавчий текст побачити всі названі вияви свідомости науковця, а чи вдасться окреслити тільки деякі, дасть перевіряння гіпотез на значній кількості окремих творів. Судження та сприйняття не бувають без мовного вираження, що робить їх важливими об'єктами для лінгвістичного аналізу.

Лінгвоукраїністика входить у добу турбулентности, наслідки якої нині важко спрогнозувати. Настає період переоцінювання здобутого.

До початку 20-х років ХХІ ст. українські мовознавці активно використовували теорії, гіпотези та висновки російської лінгвістики, яка тривалий час (але не завжди) була єдиним мостом, що поєднував українську та світову науку. Відбувалося «перетікання» ідей, що й не дивно з огляду на розвиток в умовах єдиного наукового простору впродовж багатьох десятиліть. Більшість українських мовознавчих теорій, гіпотез і практик, якщо прямо й не узгоджували з російськими, то обов'язково мали враховувати позиції мовознавчих шкіл Росії. Це було тло, на якому розвивалася лінгвістична україністика. Найбільше такої взаємопов'язаності можна виявити в межах структуралізму та когнітивної лінгвістики. Нині структуралізм (у широкому або класичному розумінні) змістився із центральної зони академічної уваги, адже від початку 80-х років ХХ ст. його підходи до аналізу природи мови гостро критикували з різних позицій. Незважаючи на критику структуралістської парадигми, здобутки структуралізму незаперечні, без його висновків неможливо уявити ні теорії, ні практики сучасного українського мовознавства. У словотворі, лексикології, лексикографії, фразеології та фразеографії української мови позиції структуралізму й досі панують. У зв'язку із цим особливої ваги набуває проблема рецепції спадщини представників структуралізму в сучасній академічній науці та комплексного аналізу їхнього ідіостилу в єдності з інформаційними завданнями праць. Звичайно, дослідження здобутків мовознавців не варто обмежувати лише цим — для всебічного вивчення теорії, практики та рецепції наукової спадщини потрібен аналіз різних аспектів сприйняття лінгвістичних текстів.

6 квітня 2023 р. виповнилося 100 років з дня народження Лідії Андронівни Юрчук (06.04.1923—06.06.2011) — відомого українського лексиколога, фразеолога, словникаря, дериватолога, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, лауреата Державної премії СРСР у галузі науки. Як науковець Л.А. Юрчук реалізувала себе у відділі лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Цей відділ 1991 р. ввійшов до складу новоствореного Інституту української мови НАН України, а це означає, що праці Л.А. Юрчук заклали разом з іншими дослідженнями традиції вивчення словотворення, лексики й фраземіки української мови в цьому провідному лінгвістичному науковому центрі україністики. Набуток дослідниці став важливою частиною фонду найцінніших праць вітчизняної лінгвістики й заслуговує на уважний аналіз та активізацію процесів рецепції.

Л.А. Юрчук залишила спадщину, яку умовно можна поділити на дві частини: теоретичну та прикладну. До першої зараховуємо наукові статті, передмови до лексикографічних (фразеографічних) праць, присвячені різним аспектам вивчення словотворення, лексики, фраземіки української мови, інструкції з укладання словників, індивідуальну монографію про словотворення дієслів, а до другої — словники, до створення яких дослідниця була причетна. Лідія Андронівна у складі колективу відділу лексикології та лексикографії укладала «Українсько-російський словник»

у шести томах (1953—1963), «Словник української мови» в одинадцяти томах (1970—1980), «Фразеологічний словник української мови» у двох книгах (1993) та ін. Ці праці істотно вплинули на кодифікацію української літературної мови, значною мірою створили її сучасний образ. У кожному із цих видань матеріал, який уклала Л.А. Юрчук, заслуговує на окрему характеристику, адже у словнику мовознавець реалізує свої погляди на лексикографічний і фразеографічний опис відповідного матеріалу. Аналіз її лексикографічної (фразеографічної) спадщини — справа майбутнього, адже з огляду на масштабність завдань такої розвідки попередньо варто підготувати ґрунт для всебічного вивчення словникових матеріалів: порівняти пропозиції інструкцій з укладання та реалізацію цих підходів у вже викінченій праці, виявити розширення / звуження семантики, зменшення / збільшення синонімічного ряду у вокабулах, проаналізувати обговорення, опис у наукових статтях авторки проблем лексикографії (фразеографії) тощо. Попередня епоха паперових словників залишила нам у спадок індивідуалізацію творчості (можемо завжди визначити, хто який діапазон праці уклав), що дає змогу намалювати портрет словникаря через призму його надрукованих матеріалів (звісно, ураховуючи редакторське втручання). На жаль, здебільшого немає змоги порівняти рукописні варіанти словників та остаточні, надруковані, варіанти лексикографічних праць, оскільки в архівах наукових установ не збережено матеріали, що стосуються попередніх етапів роботи над словниками. Нині ж анонімність у словникарстві стала майже нормою: не лише онлайн, а й паперові словники часто розмивають індивідуальність лексикографа (фразеографа) за колективним авторством.

Інтерпретація мовознавчого тексту потребує особливих підходів, бо під час аналізу мусимо зважати і на зміст, і на форму праці. Такий досліджуваний матеріал непросто інтерпретувати, не вдасться обійтися невеликим коментарем. Для того щоб повноцінно його проаналізувати, треба вміти співвіднести стиль та інформацію статті із загальною тогочасною атмосферою лінгвістичних досліджень, завданнями, які розв'язували словникарі, зважати на різне трактування мовознавчих проблем і враховувати параметри тогочасної літературної норми й терміновжитку тощо. У цій статті радше можна окреслити загальні параметри майбутніх детальних студій, ніж надати вичерпний аналіз усіх наукових статей, розділів (підрозділів) колективних монографій та індивідуальної монографії, передмов та інструкцій, що вийшли з-під пера Л.А. Юрчук. Зрозуміло, що матеріалом для аналізу слугуватимуть лише її найвагоміші праці.

Серед доробку Лідії Андронівни передусім привертають увагу праці, присвячені проблемам словотворення української мови. Вона вивчала не лише лексичну й фраземну семантику, а й інші мовні рівні. Л.А. Юрчук розпочала свій шлях у науці як дериватолог і 1956 р. захистила кандидатську дисертацію «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» (Юрчук, 1956а) (автореферат дисертації не

можна використати для аналізу ідіостилю авторки, оскільки відповідно до тогочасних вимог його надруковано російською мовою). Аналіз тексту дисертації (що її можна було написати й українською мовою) — завдання майбутнього. У статті «Про внутрідієслівне суфіксальне словотворення в сучасній українській мові [видові співвідношення дієслів з суфіксом -ува- (-юва-)]» (1956) Л.А. Юрчук дослідила суфіксальний спосіб утворення похідних дієслів від непохідних, дійшла висновку, що серед «дієслів сучасної української мови <...> (дослідження виконане на матеріалі, дібраному з першого тому «Українсько-російського словника» (1953—1963) та матеріалах картотеки до II, III, IV томів цього кодексу, української частини «Російсько-українського словника» (1948) та «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907—1909). — Т. Ц.-С.) найчисленнішу групу становлять ті, що мають суфікс **-ува- (-юва-)**» (Юрчук, 1956б, с. 5). Вона констатувала, що «суфікс **-ува- (-юва-)** в ненаголошеній формі є продуктивним засобом для утворення дієслів недоконаного виду від префіксованих дієслів доконаного виду з іншими суфіксами. <...> Продуктивність цього суфікса в сучасний період зростає і внаслідок витискування ним суфікса **-а-** в дієслівних формах недоконаного виду» (там само, с. 9).

Лінгвонім *сучасна українська мова*, використаний у зазначеній вище статті, не має в тексті чітких хронологічних меж, адже до аналізу залучено матеріали від середини XIX ст. до середини XX ст. З погляду сучасної лінгвістики у статті варто було б чіткіше розмежувати власне *нову українську літературну мову* та *сучасну українську літературну мову* для уникнення непорозуміння у визначенні часових меж ідіомів, адже фраза *Продуктивність цього суфікса в сучасний період зростає* потребує додаткових тлумачень. Тут ідеться про другу половину 50-х років XX ст. чи про попередні етапи розвитку української мови? Нині важко сказати, що мала на увазі дослідниця. У часи написання статті не було такого суворого відокремлення названих ідіомів, що стане науковою нормою значно пізніше. Наприклад, академічне п'ятитомне видання «Сучасна українська літературна мова» за ред. І.К. Білодіда (1969—1973) уже в назві розв'язує цю проблему. Крім того, у проаналізованих текстах складно помітити відмінність між власне (*сучасною*) *загальнонародною мовою* і (*сучасною*) *літературною мовою*, адже лінгвонім *сучасна мова* значно ширший, ніж найменування *сучасна літературна мова*.

У нинішніх текстах різного профілю у складних словах здебільшого не використовують основу **внутрі-**, наявну у статті [*Вивчення суфіксального способу внутрідієслівного словотворення, тобто суфіксального способу утворення похідних дієслів від непохідних, у сучасній мові пов'язується, головним чином, з дослідженням особливостей утворення видових форм цієї частини мови* (Юрчук, 1956б, с. 3)]. Замість нього тепер уживають нормативну основу **внутрішньо-**: *внутрішньовидовий, внутрішньополітичний, внутрішньодержавний*, але й досі у друкованих текстах виявляємо одиниці зі складником **внутрі-**: <...> *ситуація на Новій землі розвивати-*

меться без безпосереднього фізичного залучення **внутрісистемних** гравців <...> (Джеймс, 2023, с. 264). Композити з елементом **внутрі-** були кодифікованими аж до початку 90-х років ХХ ст. Наприклад, у першому томі шеститомного «Українсько-російського словника» (1953) виявлено не лише прислівник *внутрі* з обмежувальною ремаркою *рідко* (екземпліфікація ґрунтується на ілюстрації з творів І. Франка), а й прикметник *внутріпартійний* (УРС І, с. 280), що, безперечно, була в радянські часи кодифікованою моделлю, на яку, на нашу думку, орієнтувалися під час творення прикметників з основою **внутрі-**. Упадає в око те, що в цьому лексикографічному кодексі засвідчено також прикметник *внутрішньопартійний*, але без ілюстрації. Вокабулу *внутріпартійний* проілюстровано цитатою зі Статуту КПРС, що й зробило цю модель пріоритетною в радянські часи. Проте вже в «Українському правописі» 1990 р. засвідчено одиницю *внутрішньозаводський* (УП, 1990, с. 38), що закріпило новий тип основ у цих словах, хоч у мовознавчій літературі того самого часу виявлено прикметники *внутрімовний*, *внутрісистемний*: *внутрімовні фактори*, *внутрісистемних впливів* (ШРОК, 1990, с. 59).

В аналізованій статті Л.А. Юрчук покликала на українських і російських дослідників, які писали про дієслівне словотворення та дотичні теми. Текст був своєрідною пролегоменою до індивідуальної монографії «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові», що вийшла друком 1959 р. та ґрунтувалася на кандидатській дисертації дослідниці. Відповідальним редактором монографії став В.С. Ільїн — відомий словникар, багаторічний завідувач відділу лексикології та лексикографії. Зазначимо, що Л.А. Юрчук написала статтю про В.С. Ільїна, у якій схарактеризувала внесок науковця в українське мовознавство (Юрчук, 1971, с. 76—80).

У своїй монографії Лідія Андронівна задекларувала спробу «дослідити, яке словотворче значення мають суфікси в дієсловах сучасної української мови» (Юрчук, 1959, с. 3) та дійшла висновку, що «найбільшою продуктивністю в сучасній українській мові характеризується суфікс **-ува-** (**-юва-**)» (там само, с. 96). До продуктивних дієслівних суфіксів зараховано форманти **-и-** (**-ї-**), **-і-**, **-а-**, **-ну-**, **-овува-**, **-ізува-** (**-изува-**). На думку Л.А. Юрчук, уживання «суфіксів **-нича-**, **-ича-**, **-ствува-** в українській мові підтримується великою продуктивністю цих суфіксів у сучасній російській мові» (там само, с. 98). Дослідниця зауважувала, що дієслівний суфікс **-нича-** «в українській мові поширився під впливом російської мови і виступає насамперед у словах, спільних для обох мов з однаковим морфологічним складом та з однаковим лексичним складом» (там само, с. 34).

З погляду сучасного узусу постає запитання, чи взагалі дієслова з таким формантом є українськими, чи становлять приклад міжмовної російсько-української інтерференції, яку в радянські часи намагалися кодифікувати. Наприклад, дієслово *паломничати*, подане в монографії Л.А. Юрчук, у «Словнику української мови» в одинадцяти томах (1970—1980)

зафіксоване без екземпліфікації, але з двома значеннями: «1. Ходити, мандрувати по так званих святих місцях; займатися паломництвом (у 1 знач.)»; 2. «Брати участь у паломництві (у 2 знач.)» (СУМ VI, с. 32). Це означає, що на час укладання цього тлумачного кодексу в картотечі, найімовірніше, не було потрібної кількості ілюстрацій, дібраних з українських текстів, або укладачі з певних міркувань оминули ілюстрації (цитати не відповідали атеїстичним настановам укладання, належали письменникам, що на момент укладання випали з радянського канону тощо). Іншими словами, навіть через сімнадцять років після виходу монографії «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» у найбільшій лексичній картотечі країни не виявлено реального (або прийняттого) вживання дієслова *паломничати* в літературній мові. Незрозуміло, як тоді кваліфікувати одиниці такого зразка в ролі елементів лексичної системи української мови. Певна річ, ці міркування спираються на сучасну академічну свободу та максимально можливе в нашу добу врахування здобутків національної словникарської традиції як виразника історії української літературної мови. Коли ж брати до уваги теорію і практику мовного планування 50-х — початку 90-х рр. ХХ ст., що були спрямовані на якнайширше закріплення в українській літературній мові російських лексем і формантів, то така алогічність не дивуватиме. Прикладів кодифікації багатьох російських елементів, що не утворюють системних зв'язків у межах української мови, дуже багато.

Здавна в українських словниках як нормативний фіксують іменник *проща* — «супроводжуване релігійними діями відвідування певних місць, які мають особливе значення для прибічників якоїсь релігії» та його похідні. До мовної реформи 1933 р. лексеми *паломництво* (і спільнокореневих) в українських словниках не засвідчено. У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886) виявлено лише іменник *паломник* (Желех. II, с. 598). Не зафіксовано цього слова ні у «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (1893—1898), ні у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (1907—1909), ні в «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1930). У «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924—1933) до рос. *паломничать* наведено єдиний український відповідник *ходити на прощу*, а рос. *паломничество* перекладено укр. *проща* (РУС-г2u). Зате вже в «Українсько-російському словнику» в шести томах (УРС III, 1961) засвідчено лексему *паломник* (з ремаркою *прям. і перен.*) і похідні: *паломниця*, *паломництво*, *паломницький*, *паломничати* (там само, с. 208). У цьому кодексі роль екземпліфікації виконує цитата з першого тому «Історії української літератури» (1957). Проте в «Російсько-українському словнику» у трьох томах (1969) семантику рос. *паломничество* передано вже фактично чотирма українськими відповідниками (двома словосполученнями та двома лексемами): 1. *ходіння на прощу* (на богомільля); *книжн. заст. пілігримство*; 2. *перен. паломництво*; *книжн. заст. пілігримство* (РУС II, с. 363).

Як бачимо на прикладі лексикографування лише одного дієслова *паломничати*, без урахування історії фіксації лексичної одиниці у словниках дуже складно робити несуперечливі висновки щодо кодифікаційної перспективи наявних у мові формантів. Без детальної історії слова кодифікація перетворюється на поле нелогічностей і звинувачень. Під час написання монографії «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» Л.А. Юрчук не могла використовувати для аналізу низку словників, оскільки ці лексикографічні праці тоді перебували під ідеологічною забороною, мали тавро «націоналістичних», що автоматично означало «неіснування» таких кодексів. Досить зауважити, що одним із джерел ілюстративного матеріалу для «Українсько-російського словника» стало тринадцятитомне видання творів Й. Сталіна (1946—1951), про що зазначено в передмові навіть до третього тому (1961) цього словника (УРС III, с. XV).

Викривлення історії слова призводить до хибного розуміння його ролі в системі, а це також — до неправильної кваліфікації структурних елементів. З іншого боку, дослідниця не могла проігнорувати того факту, що в матеріалах до третього тому «Українсько-російського словника» засвідчено одиницю *паломничати* (пізніше, через два роки після виходу монографії Л.А. Юрчук, у цьому словнику її подано у вокабулі без екземпліфікації). Про першу фіксацію в новій українській літературній мові лексеми *паломничати* поки що важко сказати щось певне. Нам удалося виявити найраніше джерело 1930 р., у якому засвідчене це дієслово: *І заборона баварського єпископату паломничати до Коннерсрайт, мала теж м. и. на ціли сказати: Почитати Христові страсти можете дома; не конче мусите в тій ціли аж відбувати прощу до Коннерсрайт!* (Дедзик, 1930, с. 278). Наведений приклад узято з греко-католицького часопису «Нива» (Ч. I, 1930), що виходив у Львові впродовж 1904—1939 рр. (крім 1915 та 1919). Текст, з якого походить цитата, відбиває лексичні, синтаксичні, морфологічні й орфографічні особливості наддністрянського варіанта нової української літературної мови. І тут знову постає складне запитання, як кваліфікувати в галицькому тексті одиницю *паломничати*? Як церковнослов'янізм? Чи як росіїзм? Чи як церковнослов'янізм, що закріпився в галицькому узусі під впливом язичія москвофільських видань? І який взаємозв'язок цієї лексеми з наддніпрянською традицією кодифікації (пізніше сприйнята на Наддніпрянщині / утрачена для процесів унормування)? Незважаючи на позірну простоту таких запитань, на них складно дати однозначну відповідь на сучасному етапі розвитку історичної лексикології, оскільки не опрацьовано ще багато потрібних джерел і наразі можна говорити лише про якісь проміжні висновки.

Такі самі розшуки варто провести й щодо лексем *верхоглядничати*, *гріховодничати*, *дармоїдничати*, *лизоблюдничати*, *ловеласничати*, *розбійничати*, *ябедничати*, які проаналізувала у своїй монографії Л.А. Юрчук. Для детального аналізу всіх цих прикладів потрібен інший формат ви-

кладу, триваліші пошуки, розлогіший коментар, ніж формат статті, але незаперечний факт — згадана вище праця будить думку, а це означає, що, крім вагомих і важливих висновків щодо дієслівного словотворення, вона цінна й досі своїм матеріалом, викладом і підходами. У ту добу дослідниця апріорі по-іншому залучати матеріал до аналізу не могла, адже в тодішніх умовах не лише загальна історія, а й історія мови залежали від обмежень, накладених відповідно до гуманітарної політики тогочасного режиму. Обмеження джерельної бази зменшують довговічність наукових висновків.

У монографії «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» метамова лише деякими своїми особливостями відрізняється від нинішніх літературних норм. Наприклад, Л.А. Юрчук уживала складений сполучник *для того щоб* з комою перед останнім компонентом (це не відповідає чинним прескрипціям «Українського правопису» (2019) та сучасній писемній практиці): *Для того, щоб більш послідовно встановити закономірності, типові для творення дієслів, необхідно розмежувати аналіз названих двох морфологічних типів дієслівного суфіксального словотворення, кожен з яких характеризується своїми структурно-семантичними ознаками* (Юрчук, 1959, с. 3). Немає в розвідці розрізнення прикметників *словотвірний / словотворчий*, яке усталювалося в сучасній лінгвістиці: *В сучасній українській мові поряд із структурно-семантичними словотворчими типами давнього походження <...> утворюються і нові словотворчі типи внаслідок виділення нових основ, що беруть участь в утворенні дієслів, і використання нових суфіксів та суфіксальних елементів* (там само, с. 95). У наведеному прикладі, якщо його узгоджувати із сучасною практикою терміновживання, треба було б використати термінне словосполучення *словотвірні типи*. В аналізованому тексті чергування прийменників *у—в* (префіксів на початку слів після попереднього слова з кінцевим приголосним) майже немає: *Так, внаслідок структурної взаємодії основ, що беруть участь в утворенні суфіксальних дієслів, з названими вище первісними суфіксами виділились і закріпились інші суфікси* (там само, с. 94); *Дієслова вигукового походження з суфіксом -ну- поширені головним чином в розмовній мові* (там само, с. 91); *Дієслівні суфікси перебувають в найтіснішому зв'язку з основою, до якої приєднуються* (там само, с. 95) та ін. Досить часто в монографії вжито лексему *зустрічатися* замість *траплятися*, що пізніше усталилася як нормативна в таких контекстах: *Зрідка зустрічаються видові пари, створені зіставленням префіксованих дієслів іменникового походження з суфіксом -а- з утвореними від них дієсловами недоконаного виду з суфіксом -ува- (-юва-)* (там само, с. 90) тощо.

1965 р. у збірнику «Дослідження з лексикології та лексикографії» Л.А. Юрчук надрукувала статтю «Про відображення дієслівного керування в Словнику української мови», у якій на численних прикладах продемонструвала, що «відображення дієслівного керування у тлумачному словнику має велике значення — і як засіб уточнення, і як за-

сіб вираження норм синтаксичних зв'язків дієслова з іншими словами» (Юрчук, 1965, с. 66). До статті дослідниця додала рекомендовані зразки вокабул для Словника української мови, укладання якого тоді ще тривало. Привертають увагу, крім усього іншого, синтаксичні терміни, яких згодом не вживали в українських граматичних текстах: *На даному етапі розвитку нашого мовознавства під сильним керуванням розуміють такий синтаксичний зв'язок, при якому між керуючим і керованим словом існує найтісніший необхідний семантичний зв'язок* (там само, с. 54).

У статті «Про типи тлумачень дієслів з префіксом до- в Словнику української мови» (1966) (надрукована у збірнику «Лексикологія та лексикографія») Л.А. Юрчук порушила проблему дефініцій у найбільшому академічному тлумачному кодексі української мови. Цікаво, що вона згадала «Словник української мови» як видання, що вже опубліковане, хоч перший том фундаментальної праці побачить світ лише через чотири роки [*Суть типових тлумачень полягає в тому, що в них дають такі визначення, в яких повністю розкривається лише те нове, що вноситься словотворчою частиною в похідне слово, все ж, що зберігається в похідному слові від першооснови, не тлумачиться, а подається через відсилання на першооснову, яка на своєму місці в словнику дістає повне тлумачення. Наприклад, у Словнику української мови з ряду слів **доса́да, доса́донька, доса́дувати** <...> повністю тлумачиться лише слово **доса́да** <...>* (Юрчук, 1966, с. 114)], а далі з тексту зрозуміло, що цей Словник лише запланований: *Проаналізувавши в такий спосіб дієслова з префіксом до-, спостерігаємо, що у семантику великої кількості цих слів названий префікс вносить однотипні значення, які в Словнику української мови найзручніше виразити певними типовими тлумаченнями* (там само, с. 115). У збірнику наведено зразки вокабул «Словника української мови» як приклади типів тлумачень дієслів з префіксом до-. Деякі вокабули у статті повніші, ніж у Словнику, що дивує. Наприклад, вокабула **догодо́увати, догодува́ти** в статті має екземпліфікацію після обох значень (тлумачення однакові і в статті, і в лексикографічній праці), а у «Словнику української мови» після першого тлумачення немає ілюстрації (СУМ II, с. 341), у статті ж подано ілюстрацію з творів В. Гжицького (Гжицького): «1. Закінчувати годувати (у 1 знач.). *Зелені самички клестів і їх червоногруді самчики догодовували вже своє молоде покоління (Гжицький)*» (Юрчук, 1966, с. 118). Можемо лише припустити, що наведена ілюстрація не потрапила до Словника через наявність у ній росіїзму *клести*, що відповідає укр. одиниці *шишкарі*. З іншого боку, не варто зовсім відкидати й певних ідеологічних причин, через які цитування В. Гжицького (Гжицького) могло бути небажаним у момент опублікування тому Словника, адже відомі випадки, коли навіть на останніх етапах підготовки праці вилучали цитати з творів тих авторів, які чимось завинили перед комуністичним режимом. Нині вже неможливо встановити причини такого факту. Екземпліфікація до другого значення в цій вокабулі збігається і у Словнику, і у збірнику.

1969 р. побачила світ колективна монографія «Лексикологія та лексикографія. III», у якій Л.А. Юрчук написала підрозділи «Галузеві ремарки у Словнику української мови» та «Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику». Ця колективна праця, як зазначено у вступі, «створена внаслідок теоретичного осмислення низки першочергових питань, пов'язаних в основному з підготовкою до видання десятитомного Словника української мови тлумачного типу» (Паламарчук, 1969, с. 3). У ній зосереджено увагу на темах, ідеях, проблемах, порушених у двох попередніх колективних монографіях: «Дослідження з лексикології та лексикографії» (1965) та «Лексикологія та лексикографія II» (1966) (у титулі до цієї праці зазначено, що це «Республіканський міжвідомчий збірник»). З анотації до праці «Лексикологія та лексикографія. III» довідуємося, що «Словник української мови» «починає виходити в світ з 1969 року». Цей факт своєрідно «піднімає завісу» над історією створення зазначеного академічного кодексу, адже відомо, що перший том Словника вийшов лише 1970 р., тобто, якщо спиратися на інформацію з монографії, в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні планували розпочати випуск на рік раніше. Цікаво, що на титулі деяких перших томів Словника позначено ще й 1971 р. виходу у світ. Отже, «Словник української мови» має аж три дати «народження»: 1969, 1970 та 1971. Причину колізії ще треба встановити, але, безперечно, такий факт має бути зафіксований в історії національного словникарства.

Л.А. Юрчук зазначила, що у «Словнику української мови» використано понад 85 галузевих ремарок. «До списку цих ремарок увійшли галузеві ремарки, що використовувались при укладанні Українсько-російського словника і вже перевірені на практиці. В основному цей список збігається також із списком таких скорочень у 4-томному «Словаре русского языка» (Юрчук, 1969а, с. 96—97). А далі вона наголосила, що «в Словнику української мови галузеві ремарки використовуються тоді, коли з тлумачення не ясно або не зовсім ясно, до якої галузі науки чи техніки належить даний термін» (там само, с. 97).

Порушивши проблему екземпліфікації в академічному Словнику, Л.А. Юрчук так схарактеризувала добір ілюстративного матеріалу та його мету: «I. Матеріали лексичної картотеки — база, на основі якої встановлюється лексичне значення слова і виробляється відповідне тлумачення» (Юрчук, 1969б, с. 132); «II. Спеціально підібраний лексичний матеріал картотеки — засіб доповнення, розширення, уточнення поданого в словнику тлумачення» (там само, с. 136). Цей текст можна кваліфікувати як теоретичний супровід до екземпліфікації академічного тлумачного словника.

У статті «Найбагатша скарбниця української мови» (1977) Л.А. Юрчук у науково-популярному стилі розповідала про значення «Словника української мови». Вона пов'язувала його з'яву із загальним рівнем розвитку нації: *Багатства української мови невичерпні. Вона стала високо-*

розвиненою мовою, здатною всебічно задовольняти багатогранне життя українського народу. <...> Українська мова стала в один ряд з найрозвиненішими мовами світу (Юрчук, 1977, с. 228—229). І хоч соціолінгвістичний статус української мови в ті роки був невисоким, проте такі твердження загалом сприяли закоріненню думки в суспільстві про важливість ролі української мови.

У колективній монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979) Л.А. Юрчук написала розділ «Суфіксальний дієслівний словотвір», у якому глибоко проаналізувала особливості суфіксального словотворення дієслів і обґрунтувала думку, що вживання «суфікса **-ірува- (-ирува-)** не завжди вмотивоване. Тільки в окремих дериватах української мови цей суфікс має особливе призначення: він дає можливість запобігти омонімії з дієсловами на **-ува- (-юва-)**» (Юрчук, 1979, с. 177). Як відомо, такий підхід згодом запанував у літературній мові і став визначальним у дериваційних моделях українських дієслів. Безперечно, аргументи дослідниці вплинули на становлення морфологічних норм сучасної української літературної мови.

Л.А. Юрчук — автор розділу «Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням» (1980) у колективній монографії «Слово і фразеологізм у словнику». У висновках до нього вона зазначила, що «сучасний тлумачний словник повинен фіксувати не просто окремі лексеми, а відтворювати мову як систему, як взаємозв'язаний (так. — Т. Ц.-С.) механізм, у всіх її зв'язках та взаємозалежностях» (Юрчук, 1980, с. 108). Лідія Андронівна на матеріалі «Словника української мови» в одинадцяти томах продемонструвала взаємозв'язок між синтаксичними особливостями слова та його лексичним значенням. Серед іншого виокремила неповну, або синтаксичну, субстантивацію прикметників, що змінюють свою семантику відповідно до модифікації синтаксичної поведінки (термін дослідниці). Зокрема, лексема *вороний* у функції означення при іменнику *кінь* має іншу семантику, ніж ця сама одиниця (формально — прикметник) із предметним значенням (*вороний* без іменника *кінь* як номінація певного коня такої масті). Вона не погоджувалася з позицією М.А. Жовтобрюха та Б.М. Кулика, які зазначали, що «перехід прикметників в іменники не зв'язаний із зміною лексичного значення, він зв'язаний лише із звуженням і конкретизацією цього значення» (Жовтобрюх, 1961, с. 270). Л.А. Юрчук писала: «Перспект Словника української мови правильно орієнтує на окреме виділення таких значень субстантивованих прикметників з обов'язковим тлумаченням їх змісту» (Юрчук, 1980, с. 87). Як бачимо, дослідниці навіть у рік завершення виходу «Словника української мови», по-перше, орієнтувалася на проспект цієї лексикографічної праці, а по-друге, на підставі аналізу матеріалів Словника вітчизняна лінгвістика випрацювала навіть іншу теоретичну базу розуміння мовних явищ.

У журналі «Мовознавство» Л.А. Юрчук надрукувала важливу статтю «Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української

мови» (1983), положення якої стали визначальними для академічної тлумачної фразеографії. Структура вокабул, принципи формування реєстру академічних фразеологічних тлумачних словників, дефініції фразеологізмів значною мірою були авторськими. Цього ж року побачив світ «Прспект Фразеологічного словника української мови», співавторами якого були Л.А. Юрчук, В.М. Білоноженко, Л.Г. Скрипник, Н.М. Неровня, О.П. Петровська. У цьому «Прспекті» Л.А. Юрчук виконала загальне редагування та написала найскладніші теоретичні та практичні розділи. У передмові до «Фразеологічного словника української мови» (1993) велика частина тексту належить перу Л.А. Юрчук. Теоретичні засади, викладені в цій передмові, стали визначальними не лише для української фразеографії, а й для фразеології. Тексти статті, проспекту й передмови були предметом докладного аналізу (Цимбалюк-Скопненко, 2022, с. 93—100), тому тут не викладатимемо їх, а лише наголосимо, що саме у фразеографії доробок дослідниці на десятиліття визначив канони мовознавчого опису й досі слугує взірцем.

Наукова спадщина Л.А. Юрчук істотно вплинула на рівень українського мовознавства у другій половині ХХ ст. Вона зробила вагомий внесок у розвиток української тлумачної і перекладної лексикографії, фразеології та фразеографії, дериватології. Її наукові ідеї найбільше сформували канони академічної фразеології та фразеографії. Молодша генерація науковців повинна опанувати не лише теоретичні й практичні підходи до розв'язання наукових проблем, якими щедро ділилася Л.А. Юрчук, а й зосередити увагу на ідіостилі дослідниці, щоб зрозуміти її мовну особистість, адже мовознавчі праці, незважаючи на свою клішованість, здатні виражати індивідуальність автора. Пошук індивідуального в колективному (а такий характер наукових знань) — важливе мовознавче й онтологічне завдання, яке стоїть перед сучасними дослідниками.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Желех. — Желеховский Е., Недільський С. (упор.). (1886). *Малоруско-німецький словар* (т. II). Львів: [б. в.].

РУС II — *Русско-украинский словарь: в 3 т.* (1969). Том II. Київ: Наукова думка.

РУС-r2u — *Російсько-українські словники.* (2010). <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 04.08.2023).

СУМ II — *Словник української мови: в 11 т.* (1971). Том II. Київ: Наукова думка.

СУМ VI — *Словник української мови: в 11 т.* (1976). Том VI. Київ: Наукова думка.

УП — *Український правопис.* (1990). Київ: Наукова думка.

УРС I — *Українсько-російський словник.* (1953). Том I. Київ: Видавництво АН Української РСР.

УРС III — *Українсько-російський словник.* (1961). Том III. Київ: Видавництво АН Української РСР.

ШРОК — Шоста Республіканська ономастична конференція. (1990). *Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика.* Одеса.

ЛІТЕРАТУРА

- Грещук В., Кононенко В. (2022). Особистість українського вченого-мовознавця. *Лінгвістичні студії*, 44, 62—74.
- Дедзик П. (1930). Стигматизація Тереси з Коннерсрайт у світлі критики. *Нива*, 1, 11—17, 130—135, 273—286.
- Джеймс С.А. Корі. (2023). *Експансія. На згарищі Сіболи*. Пер. з англ. О. Мокровольського. Тернопіль: Богдан.
- Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. (1961). *Курс сучасної української літературної мови*. Київ: Радянська школа.
- Непійвода Н.Ф. (2001). Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*, 3, 11—23.
- Паламарчук Л.С. (1969). Вступ. *Лексикологія та лексикографія*. Київ: Наукова думка.
- Селігей П. (2003). *Науковий жаргон: Основні ознаки та причини появи*. Київ.
- Селігей П. (2016). *Світло і тіні наукового стилю*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Синица І.А. (2006). *Языковая личность ученого-гуманитария XIX века*. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого.
- Цимбалюк-Скопненко Т. (2022). Фразеографування в академічному тлумачному словникарстві: ідеї, реалізація, проблеми. *Лексикографічний бюлетень*, 31, 93—100.
- Юрчук Л.А. (1956а). *Вопросы суффиксального словообразования глаголов в современном украинском языке* [автореф. дис. канд. філол. наук]. Киев.
- Юрчук Л.А. (1956б). Про внутрідієслівне суфіксальне словотворення в сучасній українській мові. *Українська мова в школі*, 6, 3—9.
- Юрчук Л.А. (1959). *Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1965). Про відображення дієслівного керування в Словнику української мови. *Дослідження з лексикології та лексикографії* (с. 52—69). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1966). Про типи тлумачень дієслів з префіксом до- в Словнику української мови. *Лексикологія та лексикографія* (с. 114—122). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1969а). Галузеві ремарки у Словнику української мови. *Лексикологія та лексикографія* (с. 96—100). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1969б). Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику. *Лексикологія та лексикографія* (с. 132—140). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1971). Василь Семенович Ільїн. *Мовознавство*, 2, 76—80.
- Юрчук Л.А. (1977). Найбагатша скарбниця української мови. *Мова. Людина. Суспільство* (с. 228—236). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1979). Суфіксальний дієслівний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 172—211). Київ: Наукова думка.
- Юрчук Л.А. (1980). Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням. *Слово і фразеологізм у словнику* (с. 83—108). Київ: Наукова думка.

Статтю отримано 18.08.2023

LEGEND

Желех. — Zhelekhovskiy E., & Nedilskiy S. (Eds.). (1886). *Ukrainian-German dictionary* (Vol. II). Lviv: [b. v.] (in Ukrainian).

РУС II — *Russian-Ukrainian dictionary: in 3 vols.* (1886). Vol. II. Kyiv: Naukova dumka (in Russian and Ukrainian).

РУС-r2u — *Russian-Ukrainian dictionaries*. <https://r2u.org.ua> (in Russian and Ukrainian).

СУМ II — *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (1971). Vol. II. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СУМ VI — *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (1976). Vol. VI. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УП — *Ukrainian orthography.* (1990). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УРС I — *Ukrainian-Russian dictionary.* (1953). Vol. I. Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukrainkoi RSR (in Ukrainian and Russian).

УРС III — *Ukrainian-Russian dictionary.* (1961). Vol. III. Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukrainkoi RSR (in Ukrainian and Russian).

ШПОК — The Sixth Republican Onomastic Conference. (1990). *Theoretical and historical onomastics. Literary onomastics.* Odesa (in Ukrainian).

REFERENRES

Dedzyk, P. (1930). Stigma of Teresa from Konnersrait in light criticisms. *Nyva*, 1, 11—17, 130—135, 273—286 (in Ukrainian).

Dzheims, S.A. Kori. (2023). *Expansion. At the Cibola fire.* Trans. from English O. Mokrovolskyi. Ternopil: Bohdan (in Ukrainian).

Greshchuk, V., & Kononenko, V. (2022). Personality of the Ukrainian scientist-linguist. *Linguistic Studies*, 44, 62—74 (in Ukrainian).

Nepyvoda, N.F. (2001). The author of the scientific work: an attempt at a psychological portrait. *Linguistics*, 3, 11—23 (in Ukrainian).

Palamarchuk, L.S. (1969). Introduction. *Lexicology and lexicography.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Selihei, P. (2003). *Scientific jargon: The main signs and causes of appearance.* Kyiv (in Ukrainian).

Selihei, P. (2016). *Light and shadows of scientific style.* Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiiia” (in Ukrainian).

Sinitsa, I.A. (2006). *Linguistic personality of the humanities scientist of the 19th century.* Kyiv: Izdatelskii dom Dmitriia Buraho (in Russian).

Tsymbaliuk-Skopnenko, T. (2022). Phraseography in academic explanatory dictionary vocabulary: ideas, implementation, problems. *Lexicographic bulletin*, 31, 93—100 (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1956a). *Problems of suffix word-formation of verbs in the modern Ukrainian language* [Autoref. Dis... Cand. Philol. of science]. Kyiv (in Russian).

Yurchuk, L.A. (1956b). About the intra-verb suffix word-form in the modern Ukrainian language. *Ukrainian language at school*, 6, 3—9 (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1959). *Problems of suffix word-formation of verbs in the modern Ukrainian language.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1965). On the display of verb control in the Dictionary of the Ukrainian language. *Studies in lexicology and lexicography* (pp. 52—69). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1966). About types of interpretations of verbs with the prefix do- in the Dictionary of the Ukrainian language. *Lexicology and lexicography. Republican interdepartmental collection* (pp. 114—122). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1969a). Branch remarks in the Dictionary of the Ukrainian language. *Lexicology and lexicography* (pp. 96—100). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1969b). Illustrative material as a means of semantic characterization of a word in an explanatory dictionary. *Lexicology and lexicography* (pp. 132—140). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1971). Vasyl Semenovych Ilin. *Linguistics*, 2, 76—80 (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1977). The richest treasury of the Ukrainian language. *Language. Man. Society* (pp. 228—236). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurchuk, L.A. (1979). Suffixed word formation. *Word formation of modern Ukrainian literary language* (pp. 172—211). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Yurchuk, L.A. (1980). The relationship between the syntactic features of a word and its lexical meaning. *The word and phraseological units in the dictionary* (pp. 83–108). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zhovtobriukh, M.A., & Kulyk, B.M. (1961). *Course of modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Received 17.08.2023

Tetiana Tsybaliuk-Skopnenko, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher of the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: t.v.tsybaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

SCIENTIFIC HERITAGE OF LIDIA ANDRONIVNA YURCHUK: ACHIEVEMENTS AND RECEPTION

The article analyzes the scientific heritage and idiostyle of the famous Ukrainian linguist, lexicologist and phraseologist L.A. Yurchuk, whose 100-year anniversary was celebrated in 2023. The work of the researcher contributed to raising the level of derivatology, morphology, lexicology, lexicography and phraseology of the Ukrainian language. The works of L.A. Yurchuk on phraseology and phraseography defined the theoretical foundations and formed the benchmark for the practice of phraseography in modern Ukrainian linguistics. The views of the scientist significantly influenced the parameters of the norm of the new Ukrainian literary language at the end of the 20th century, since the linguist, in co-authorship with other lexicographers, compiled translation and explanatory academic dictionaries that are significant for Ukrainian linguistics.

The legacy of L.A. Yurchuk consists of scientific articles devoted to various aspects of the study of word formation, vocabulary and phraseology of the Ukrainian language as well as instructions for compiling dictionaries, prefaces to lexicographic (phraseographic) works, a one-person monograph «Issues of suffix word formation of verbs in the modern Ukrainian language» (1959). The researcher, working as part of the team of the department of lexicology and lexicography of the O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine (since 1991 this division has been part of the newly created Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine), co-authored the “Ukrainian-Russian Dictionary” in six volumes (1953–1963), the “Dictionary of the Ukrainian Language” in eleven volumes (1970–1980), “Phraseological dictionary of the Ukrainian language” in two books (1993) etc. These editions had a significant impact on the codification of the new Ukrainian literary language and to a large extent created its modern image. In the mentioned works L.A. Yurchuk realized her views on the lexicographic and phraseographic description of the Ukrainian language. The work of the linguist became one of the most notable achievements of Ukrainian academic linguistics of the second half of the 20th century.

Keywords: *derivatology, morphology, lexicology, lexicography, phraseology, phraseography, new Ukrainian literary language, normalization, codification, L.A. Yurchuk.*

УДК 811.161.2'06.373

Г.В. ВОЙТІВ, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79000
E-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1800-7844>

ЇЇ ДУША – У ЇЇ СЛОВІ: ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЬГИ ФЕДИК

Ольга Федик належить до когорти тих, хто в різні роки за різних умов формував в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (раніше — Інститут суспільних наук) осередок лінгвістичної науки. Її діяльність на посаді молодшого наукового співробітника Інституту суспільних наук — не випадковість, а відчуття власних сил і цілеспрямоване бажання реалізувати свій творчий потенціал.

Мовознавці Інституту працювали у двох напрямках: лексикографії і діалектології.

Науковцеві-початківцю Ользі Федик було доручено досліджувати проблеми, пов'язані із сучасним українським мовленням. Її кандидатську дисертацію «Функціонування безприйменникових субстантивних словосполучень у сучасній українській розмовній мові» написано на матеріалі, зібраному в багатьох областях України, від представників різних соціальних груп у різноманітних ситуаціях спілкування: побутові розмови, наради на підприємствах, педради, наукові диспути і конференції, усні відповіді школярів та студентів, виступи на зборах, діалоги у громадському транспорті, випадкові розмови та ін.

Занурення в живомовну стихію, дослідження українського слова в контексті, вивчення складних лексико-семантичних трансформацій у реченні і словосполученні допомогли дослідниці наблизитися до усвідомлення

Цитування: Войтів Г.В. (2023). Її душа — у її слові: до 75-річчя від дня народження Ольги Федик. *Українська мова*, 4(88), 125—127.

© Видавель ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

закономірностей і тенденцій у розвитку української мови, функції мови в житті суспільства.

Важливу роль у становленні Ольги Федик як мовознавця відіграла її участь в укладанні «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.». Майстерности словникаря вона набувала, працюючи з авторами попереднього історичного словника: Дмитром Гринчишиним, Іваном Керницьким, Левком Полюгою, Розалією Керстою, Олександром Захарків, Мартою Сенів.

Участь Ольги Федик у створенні Картопки словника полягала в розписуванні десятків рукописів і стародруків, зокрема таких відомих пам'яток, як «Поученія на евангеліє по Няговському списку», «Исторія в листрикійскомъ, то есть в разбойническомъ ферарскомъ або флоренско(м) синодѣ, в коротць правдиве списана», «Діалогъ о смерті» та ін.

У 1983 р. опубліковано колективну монографію «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.: пробний зошит», у якій Ольга Федик — авторка підрозділу «Межі слова та його варіанти» і окремих словникових статей: *Баламутъня — Банкетъ, Година, Инъгедливъ, Киш — Кильку, Пащека* та ін.

Публікацію словника розпочато 1994 р. Ольга Федик уклала такі його частини: *Апостолский — Авицаны; Бурный — Бялый; Вamalъ — Вправъ; Впрашати — Въюнъ*. Деякі із словникових статей укладено у співавторстві з Уляною Єдлінською. Досвід у роботі над історичним словником посприяв досягненням Ольги Федик у науково-педагогічній діяльності, розпочатій на кафедрі мови у Львівському поліграфічному інституті (тепер — Львівська академія друкарства) і продовженій на посаді доцента кафедри мови засобів масової інформації Львівського національного університету імені Івана Франка, згодом — завідувача кафедри.

Як мовознавець і педагог, Ольга Федик докладала чималих зусиль для піднесення рівня журналістської освіти, передовсім мовної. Вона наголошувала на важливості мови засобів масової комунікації, їхньому впливові на мовну свідомість українців, відзначала виняткову роль журналістів у культивуванні мовного стандарту, спілкуванні, дотримуючись літературних норм. Для досягнення цього Ольга Федик створила оригінальні курси лекцій, написала статті лінгводидактичного спрямування, методичні поради, разом із професором Олександром Сербенською уклала новаторську «Навчальну програму з курсу “Українська мова в засобах масової інформації”». Вона — співавтор навчального посібника «Антисуржик».

Наукову і викладацьку працю Ольга Федик поєднувала з іншою діяльністю: літературним редагуванням часописів «Місіонер», «Мета», «Українське слово», постійною участю в телепередачах «Як багато важить слово», «Світ і Україна».

Виявом таланту цієї непересічної особистості стала публіцистика. У 2000 р. видано збірник її кращих статей «Слово. Дух. Нація», у якому подано 47 есеїв, згрупованих за тематикою у 3 розділи. Вони присвячені філософським роздумам про значення національної мови («Генетика рідного слова»; «Рідне слово і віра»; «Слово і нація» та ін.), проблемам викладання мови у вищій школі («Українська мова і модерна концепція викладання»; «Підручник з української мови» — Концепція. Модель» та ін.), культурі мови («Під тавром»; «Чи стане Львів взірцем мовної чистоти?»; «Духовні номінації та їх правопис»; «Чорні дірки у мові»; «У своїй хаті своє слово»), ролі і місцю Церкви в житті людини і держави («Сприйняти серцем найсвітліше»; «Церква і школа»; «Християнська етика в стосунках між людьми та у вихованні»; «Християнська мораль як державотворний чинник» та ін.).

Публіцистика Ольги Федик демонструє її чітку життєву позицію, рівень інтелекту, духовну стійкість, уміння подавати читачеві складні філософські, наукові, політичні проблеми дохідливо і переконливо. Основною працею її життя, результатом багаторічних науково-теоретичних пошуків стала видана 2000 р. монографія «Мова як духовний адекват світу (дійсності)», що складається із трьох розділів: «Мова і духовне життя людини та нації», «Мова як національний зображально-гносеологічний адекват», «Мова — як адоративний адекват». Ольга Федик витлумачила мову як ідеальну дійсність, наголосила на сакральній її сутності, значенні національної мови як органічного, спонтанного та цілісного втілення національного духу, розкрила функціональну природу слова, схарактеризувала мовні засоби та методи, за допомогою яких відбувається пізнання світу, разом з номінативною та синтаксичною функціями мови, зосередила увагу на трансцедентно-адоративному рівневі мови, на метафоричності як прообразі духовного світу, лінгвотворчості окремих індивідуальностей. Ця монографія вражає глибиною думки і простотою викладу, переконливими прикладами і цікавим прочитанням праць інших дослідників. Як зазначено в післямові колег: «Виплекана терпеливою мислительною роботою, книга Ольги Федик допомагатиме у ХХІ ст. збагачувати українську науку новими ідеями (саме вони, а не інтереси — рушій історії), кріпити дух нації, яка є Боготвірним феноменом».

Міцним був і дух Ольги Федик, якій доля відміряла короткий вік, але насичене, творче, сповнене любови і незламної сили життя.

Статтю отримано 03.10.2023

Hanna Voitiv, PhD in Philology, Senior researcher
of the Ukrainian language department
Institute of Ukrainian Studies of I. Krypuyakevych
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Kozelnytska St., Lviv 79000, Ukraine
E-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1800-7844>

HER SOUL IS IN HER WORDS: TO THE 75TH
ANNIVERSARY OF OLGA FEDYK'S BIRTHDAY

УДК 811.161.2'282:39

Г.С. КОБИРИНКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: Kobyrunka2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>

ТРАДИЦІЇ ТА ОБРЯДИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОГО РОЗМАЇТТЯ

**Рецензія на книгу: Н.В. Хібеба. Бойківське весілля
в текстах: обряд і слово**

НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021
(Серія «Діалектологічна скриня»).

Для різноаспектного вивчення структури української мови в синхронії та діахронії сьогодні є чимало надійних діалектних, фольклорних, етнографічних, історичних джерел, кожне з яких увиразнює інформаційну базу.

У ХХІ ст. в центрі уваги мовознавців перебувають діалекти як одна з основних форм національної мови, що акумулює та відображає мовно-духовний код народу, його етнічну самобутність. Цьому сприяла зміна наукової аксіології — сприймання діалектів як феномену природного функціонування мови, джерела збагачення літературної мови, пізнання історії мови, етнопсихології.

Українська діалектологія має значні здобутки у вивченні фонетичних, морфологічних рис, лексико-семантичної організації слів, ареалогічних відношень і взаємозв'язків, про що свідчать численні дескриптивні, лінгвогеографічні, лексикографічні, текстологічні праці науковців.

До сьогодні створено значну емпіричну базу української діалектології, яка є підґрунтям розв'язання актуальних проблем, зокрема створення ка-

Цитування: Кобиринка Г.С. (2023). Традиції та обряди крізь призму мовного розмаїття. [Рецензія на книгу: Н.В. Хібеба. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово]. *Українська мова*, 4(88), 128–135.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

дастру діалектних елементів і їх наукової інтерпретації; здійснення зіставного аналізу діалектних явищ у національному та загальнослов'янському просторах; укладання зведеного словника українських діалектів. Кожне нове джерело увиразнює мовленнєвий образ говірки, діалекту, наріччя.

Попри те, що «жоден носій мови не може ні безпосередньо спостерігати, ні увияти собі мову в її повному обсязі, оскільки вона є нескінченним у часі і необмеженим у просторі процесом діяльності»¹, мовну систему можна вивчати, фіксувати і відтворювати. Саме тому сучасні дослідники під час записування діалектних матеріалів надають перевагу текстам.

Очевидним і беззаперечним є те, що текст, як зазначав П.Ю. Гриценко, є джерелом багатоаспектних досліджень, розкриває горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, наголошування, лексики, граматики, оскільки в ньому поєднано різнотипні одиниці мови. Відображення реальних процесів мовлення, об'єктивно сформованих одиниць «дозволяє визнати текст за модель досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи»².

Про евристичний потенціал діалектних текстів неодноразово зазначали науковці, підкреслюючи, що діалектні тексти вможливають зафіксувати й обґрунтувати тенденції розвитку мовної системи, її генезу, відтворити мовно-культурні коди, розкрити міждисциплінарний характер вивчення діалектів, а також представити і «миттєву вербалізацію свідомості у вигляді мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації»³.

Усвідомлення евристичного потенціалу діалектних свідчень спонукало до записування матеріалу та створення зібрань діалектних текстів, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч із різних регіонів українськомовного простору та поза межами України⁴, зокрема це: «Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (упор. П.Ю. Гриценко, Н.П. Прилипко та ін.), «Голоси з Підляшшя (Тексти)» (упор. Г.Л. Аркушин), «Голоси з Волинського Полісся (Тексти)» (упор. Г.Л. Аркушин), «Голоси з Берестейщини (Тексти)» (упор. Г.Л. Аркушин), «Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови» (упор. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика), «Говірки Західної Полтавщини: Збірник діалектних текстів» (упор. Г.І. Мартинова), «Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів» (упор. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина), «Говірки Черкащини: Збірник діалектних текстів» (упор. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран), «Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти» (упор. К.Д. Глухов-

¹ Мельничук О.С. (2007). Мова. *Українська мова. Енциклопедія* (с. 362—364). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

² Гриценко П.Ю., Малахівська О.А., Поістогова М.В. (2004). *Український діалектний фонофонд* (с. 7). Київ.

³ Руснак Н.О. (2009). *Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок* (с. 13). Чернівці: Чернівецький національний університет.

⁴ *Список діалектних текстів*: <http://surl.li/lovly>.

цева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко), «Східнословобожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини» (за ред. К.Д. Глуховцевої), «Українські говірки південно-західного наріччя: Тексти» (упор. Н.М. Глібчук), «Західноподільські та суміжні говірки» (упор. Н.Д. Коваленко), «Українські закарпатські говірки: Тексти» (упор. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач), «Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті» (упор. І. Жегуц), «Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів» (укл. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.Є. Бузинська), «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (уклад. Л.В. Дика, Ю.І. Бідношия), «Мовний світ сучасного галицького села (с. Ковалівка Коломийського району)» (укл. М.П. Лесюк), «Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка» (укл. М.М. Ткачук) та ін.

Опубліковані збірники текстів здебільшого є політематичними, у яких представлено розповіді про побут, сім'ю, церкву, повір'я, звичаї, обряди. Із-поміж монотематичних діалектних текстів відзначимо хрестоматію «Палає пам'яті свіча. Вогонь — не згас»: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів (упор. І.В. Гороф'янюк). У цій книжці, що є живою історією, пам'яттю про трагедію українського народу, уміщено достовірні свідчення діалектоносіїв здебільшого волинсько-подільської групи говорів південно-західного наріччя.

Зауважимо, що уривки з монологічного, діалогічного мовлення діалектоносіїв наведено також у дескриптивних, лексикографічних працях. У багатьох словниках до реєстрового слова подано розлогі прикладиліюстрації монологічного мовлення. Тексти як ілюстрації-додатки вміщено і у кваліфікаційних працях з української діалектології.

Кожне нове видання з діалектології розширює відомості про українську мовну систему, ілюструє матеріальну та духовну культуру діалектоносіїв, розкриває їхній світогляд та етнопсихологію. Оприяднення в науковому обігу видання «Бойківське весілля в текстах: обряд і слово» [НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021 (Серія «Діалектологічна скриня»)], автором якої є кандидат філологічних наук, доцент Н.В. Хібеба, надзвичайно важливе для вивчення весільного обряду, що був об'єктом зацікавлення і науковців, і аматорів.

У рецензованій праці весільний обряд відтворено за розповідями носіїв одного з найдавніших говорів української мови — бойківського. Бойківські говірки здавна привертати увагу діалектологів із погляду синхронії та діахронії, початки їх вивчення сягають першої половини ХІХ століття.

У виданні представлено текстову палітру бойківського весілля. Для створення цілісного образу традиційного весільного обряду бойків залучено різночасові фольклорно-етнографічні матеріали та діалектні наративи про бойківське весілля кінця ХІХ — початку ХХІ ст. Зокрема, використано етнографічні джерела, опубліковані в часописах кінця ХІХ — початку ХХ ст., архіви діалектологічних експедицій 50-х рр. ХХ ст., організовані для збирання матеріалів до «Атласу української мови». Сучасний сегмент сформовано здебільшого на підставі власних записів авторки впродовж

1994—2016 рр. у бойківських селах Львівської та Івано-Франківської областей, використано і записи викладачів катедри української фольклористики Львівського національного університету імені Івана Франка (с. 9).

Авторка вдало поєднала різні прийоми збирання діалектного матеріалу — тексти та відповіді на запитання. Питальник, що його подано для подальшого вивчення весільної лексики в інших діалектах, укладено на підставі етнографічних і фольклорних джерел, а також описативних праць та апробовано під час польових експедицій на Бойківщині. Запитання сформульовано й подано за ідеографічним принципом відповідно до різних аспектів весілля: назви весільних обрядодій, назви учасників весільного обряду, назви атрибутів весільного обряду, страв і напоїв, пісень і танців (с. 680—690).

Таке поєднання збирання діалектного матеріалу є методологічно виправданим, адже, як зазначав П.Ю. Гриценко, орієнтація на текст як джерело дослідження мовних рис не суперечить застосуванню інших прийомів вивчення, зокрема використання «питальника-матриці, як своєрідного еталону, за допомогою якого задається набір одиниць і явищ, а також здійснюється їх вияв у діалектах»⁵. Реалізація такої дослідницької програми, на думку науковця, уможливує наближення гносеологічної моделі діалекту до його онтологічного портрета.

Отже, Н.В. Хібеба використала і діалектні тексти, і питальник як допоміжний засіб для перевіряння свідчень із діалектних текстів, що свого часу застосував І.А. Панькевич, досліджуючи підкарпатські говірки⁶, а А.О. Колесников актуалізував цей призабутий прийом, вивчаючи морфологічну структуру українських південнобессарабських говірок⁷.

Діалектний матеріал записано від носіїв різних вікових груп, здебільшого — від діалектоносіїв старшого покоління, найстарший інформант — Варигаш Олена, 1907 р. н. (с. Орів Сколівського р-ну Львівської обл.), наймолодший — Ігнатиш Василина, 1979 р. н. (с. Либохора Турківського р-ну Львівської обл.).

Рецензована праця охоплює: передмову; теоретичний розділ «Бойківське весілля в наукових студіях» (с. 14—32), у якому проаналізовано праці попередників про обряд бойківського весілля в етнографічному та діалектологічному аспектах. Для цього використано дослідження науковців від кінця XVIII ст. і до наших днів, зокрема І. Любича-Червінського, І.Я. Франка, І.Р. Пасічинського, Ф.К. Вовка, В.М. Гнатюка, Ю. Кміта, І.С. Свенціцького, Д.Г. Бандрівського, Р.Ф. Кирчева, М.Т. Демського,

⁵ Гриценко П.Е. (2015). Феномен діалектного явлення: онтологія и гносеологія. Судьба славянских диалектов и перспектив славянской диалектологии в XXI веке. *Исследования по славянской диалектологии* (вып. 17, с. 9—59). Москва: Ин-т славяноведения РАН.

⁶ Панькевич І. (1938). *Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей* (ч. I. 549 с.). Прага: Tiskem «Politiky» v Praze.

⁷ Колесников А.О. (2015). *Морфологія українських південно-бессарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл: СМІЛ.

О.Д. Пискач та інших поціновувачів народного слова. Зазначимо, що весільний обряд бойків репрезентовано й у збірниках діалектних текстів південно-західного наріччя, що їх упорядкувала Н.В. Глібчук. Не обійшла увагою авторка і представлення весільної лексики бойківських говірок на картах «Атласу української мови», «Atlasu gwar bojkowskich», «Карпатського діалектологічного атласу», «Загальнокарпатського діалектологічного атласу», «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу».

Аналізуючи весільну лексику бойківських говірок у лексикографічному аспекті, Н.В. Хібеба справедливо акцентувала увагу на доцільності укладання тематичних словників загалом і весільної лексики зокрема. Адже сьогодні єдиною лексикографічною працею, у якій репрезентовано лексику та фразеологію весільного обряду, є «Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)» І.В. Магрицької. Ба більше, у своїх працях Наталя Василівна запропонувала засади створення і структуру етнолінгвістичного словника весільної лексики бойківських говірок, умотивувала потребу в такій праці в розлогіх ілюстраціях⁸.

У II розділі «Етнографічні записи» (с. 33—189) подано записи про бойківське весілля кінця XIX та XX століть на Бойківщині. Виправданим є фіксація етнографічних текстів зі збереженням акцентуаційних та правописних особливостей першодруків. Сьогодні фахівці різних галузей гуманітаристики наголошують на доцільності орієнтації в дослідженнях та едиційній практиці на автентичність тексту: якість тексту визначають відповідно до первісного варіанта, створеного автором. Саме такий підхід уможливило оцінити текст із позицій його поліінформативності, простежити динамічні процеси, які відбуваються в мові на різних її структурних рівнях, обряді, етнопсихології.

Затранскрибовані тексти, записані в середині XX — початку XXI століть, із 43 населених пунктів Львівської (Сколівський, Турківський, Дрогобицький, Сколівський, Старосамбірський, Стрийський райони) та Івано-Франківської (Богородчанський, Рожнятівський райони) областей представлено в розділі III «Діалектні тексти» (с. 190—679). Мережу населених пунктів ілюструє карта (с. 710). Водночас вважаємо, що доречно було б дати і коротку інформацію про історію населених пунктів.

Діалектне мовлення подано спрощеною фонетичною транскрипцією, що, на нашу думку, є виправданим, бо, як зазначила Н.В. Хібеба, такий варіант представлення живого діалектного мовлення буде доступнішим для якнайширшого кола зацікавлених читачів (с. 12). Справді, фонетична транскрипція може мати різний ступінь точності. Перед діалектологами є труднощі щодо графічного відтворення діалектного мовлення, що виявляється як в ідентифікації акустично близьких зву-

⁸ Хібеба Н.В. (2014). Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк (ред.), *Тенденції розвитку української лексики та граматики* (ч. I, с. 134—147). Варшава — Івано-Франківськ.

ків, так і у відображенні акцентно-ритмічної будови. Попри те, що авторка використала дещо спрощену фонетичну транскрипцію, вона все ж таки намагалася відтворити ритмомелодику тексту, використовуючи для цього позначки наголосу, скісні риси — для короткої, довгої павз, знаки питання, оклику тощо.

У складних словах, окрім головного наголосу, що послідовно представлений у діалектних текстах, може бути і побічний, чи додатковий, наголос, який дослідники-фонетисти української мови пропонують позначати окремим знаком — «рискою, нахиленою вліво, або ж вертикальною рискою, розташованою знизу (а не зверху) перед голосним чи складом або після голосного»⁹. Однак такий тип наголосу не представлено в рецензованій праці, так само, як і не було передбачено графічних засобів для відображення фразового, логічного наголосу, які є невід'ємними складниками мовної системи.

Зауважимо, що А.М. Залеський ще 1977 р. зазначав, що «через недослідженість інтонаційних особливостей різних типів усних висловлювань, ритмометричної структури слів і фраз діалектів, а також через відсутність у транскрипційних системах відповідних знаків, відтворення усного діалектного мовлення письмовими засобами має дещо спрощений вигляд, якого на сучасному етапі розвитку нашого мовознавства нема, на жаль, змоги перебороти»¹⁰. Ми свідомі того, що запис тексту не може відтворити всі лінгвістичні тонкощі, бо «такий запис тексту мав би вигляд складної багаторівневої побудови... Адже звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише образ звучання»¹¹.

Нам видається, що не зайвим було б у рецензованій праці зауважити і фонетичні риси бойківських говірок, задля чого і використано транскрипційний запис.

Діалектний матеріал, зібраний і представлений у монографії Н.В. Хібеби, вражає різноманітністю засвідчених рис, явищ, характерних для бойківських говірок зокрема та південно-західного наріччя загалом, напр.:

- уживання звука заднього ряду високого чи середнього підняття — [ы]: *св́аты* (с. 200), *сыр* (с. 200);
- зближення, а іноді і взаємозаступлення ненаголошених та наголошених [e] та [i]: *друшк'и́* (с. 286), *л'эди́* (с. 203), *в'їшетий* (с. 260), *кухарк'е́* (с. 277), *св́ах'е́* (с. 277), *типéр* (с. 256);
- функціонування в деяких говірках у наголошеній позиції [o] перед [y]: *і хто моу́* (с. 214);

⁹ Карпенко Ю.О. (1996). *Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови*. Учбовий посібник для студентів філологічних факультетів (с. 80). Одеса: Чорномор'я.

¹⁰ Залеський А.М. (1977). Передмова. *Говори української мови: зб. текстів* (с. 3—8). Київ: Наукова думка.

¹¹ Гриценко П.Ю. (1996). Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки Чорнобильської зони. Тексти* (с. 7—19). Київ: Вид-во «Довіра».

- сильне «укання»: *буйáри* (с. 218), *кужýх* (с. 205, 269);
- перехід [а] після м'яких і твердих приголосних в [e, u, i]: *вес'íл'é* (с. 202), *гóстилис'е* (с. 279), *к'ín'ц'é* (с. 201), *у пй'этниц'у* (с. 202), *пл'éшка* (с. 279), *с'п'íдниц'е* (с. 277), *в'ересн'і* (с. 202), *с'п'íдниц'і* (с. 277), *берв'інку* (с. 201);
- оглушення приголосних у кінці складу: *друшк'ú* (с. 204), *зám'иш* (с. 217), *хл'ín* (с. 200), *ч'ерес* (с. 205);
- ствердіння [p'] у середині слова: *бурач'ёнку* (с. 277);
- перехід м'якого приголосного [m'] у [к']: *с к'íста рóбл'ат* (с. 211);
- уживання свистячих [ц], [с] замість шиплячих [ч], [ш], що властиво мовленню діалектоносіїв старшого покоління: *ци ўна схóче* (с. 260), *скарп'ётки* (с. 215), *с'л'уб* (с. 260);
- відсутність епентетичного [л] після губних приголосних: *вироб'я́ли* (с. 217);
- явище метатези: *колóпн'і* (с. 203); афери́зи: *не можé ітí* (с. 207), *то тре хлуц'а тримáти* (с. 221), *н'іхтó не буў н'і пйáний / н'ічó* (с. 278);
- часте вживання африкати [дж]: *в'іджу* (с. 275), *з дожджáми* (с. 200);
- перехід [л] в [ў] в кінці складу: *гор'ўк'э* (с. 200), *на с'т'іў* (с. 205);
- вставний [н] після губних приголосних: *мн'áсо* (с. 200, 260), *памн'атáйу* (с. 274);
- відсутність подовження в іменниках середн. р.: *на вес'íл'а* (с. 216), *в'інчáн'а* (с. 214), *жит'á* (с. 214), *запрóшен'а* (с. 216);
- уживання сполук *гі, кі, хі*: *подáрк'і* (с. 202, 280), *птáшк'і* (с. 205), *ра́йтк'і* (с. 210), *чолов'їк'і* (с. 276), *ш'áпк'і* (с. 260);
- спорадичне вживання префікса *ві-*: *в'іду́муйут* (с. 277), *в'и́шіван'і* (с. 277), але *вип'їка́йут* (с. 277);
- закінчення *-оў, -еў* в оруд. в. одн. іменників жін. р. I відміни: *водóў* (с. 288), *із гор'ўкоў* (с. 288), *з музи́коў* (с. 288), *пшени́цеў* (с. 205), *р'умочкоў* (с. 290);
- закінчення *-ом* в оруд. в. одн. іменників чол. р. II відміни: *л'їкаром* (с. 207);
- спорадичне вживання закінчення *-іў* в род. в. мн. іменників жін. р. I відміни: *п'їс'н'іў* (с. 279), *цук'єрк'іў* (с. 282);
- заступлення однієї відмінкової форми іншою, зокрема, замість місц. в. вжито форму зн. в.: *г'ра́йу на скрі́нку, ўч'іўс'а г'рати на скрі́нку* (с. 200);
- редупліковані форми займенників: *тамтóго* (с. 202), *тотó* (с. 204);
- стягнені форми особових, присвійних, вказівних займенників: *а ўна б'їдна* (с. 208), *ўни* (с. 204), *до сво́йї хáти* (с. 200), *до swéйї* (с. 203), *п'їс'л'а то́йї гост'їни* (с. 200);
- різні варіанти числівника один: *їїднá* (с. 202), *їеднá* (с. 276), *їїдén* (с. 205);
- уживання закінчення *-ім* у місц. в. одн. порядкових числівників: *ў пйедес'эт' четв'єрт'ім ро́ц'і* (с. 211);
- уживання зворотної частки *-ся* окремо від дієслова, переважно в препозиції: *їак в'ін с'а мал'їм повод'їў* (с. 200), яка функціонує у варіанті

-сі: *хлопець с'ї жéне* (с. 201), *то с'ї пла́кати хóчи* (с. 202), водночас часто використовують і форми з постфіксом -сі, -се: *к'їнчилос'ї* (с. 203), *шо там поналáджувалис'ї* (с. 201), *сході́лис'ї* (с. 204), *поросході́лис'є* (с. 204);

- закінчення -ит, -ат, -ут у дієслівних формах 3 ос. мн.: *с'н'івáйут* (с. 200), *ідут* (с. 201), *нарв́ут* (с. 201), *зака́зуйут* (с. 282);

- перфектні форми дієслів минулого часу: *робі́ли-смо за коп'їк'є* (с. 211), *на веч'їрки ході́ли-с'мо* (с. 269), *абі́-сте прихóдили на вес'їл'є* (с. 207), *чу́ли-сте* (с. 269), *кобі́-м с'ї в'їд:áла* (с. 260), *при́шла́м* (с. 291);

- перенесення наголосу на закінчення в іменниках у наз. в. мн.: *бабі́* (с. 201), *свашк'á* (с. 200), *стрик'á / уйк'á* (с. 200),), хоч трапляються і варіанти з наголосом на основі: *сва́ты* (с. 200), *ба́би* (с. 201), *по ха́тах* (с. 201);

- наголошування закінчення в іменнику *вэс'їл'á, на вэс'їл'у́* (с. 200), форми 3 ос. одн. від дієслова *бути*: *будé* (с. 202);

- парокситонне наголошування присвійних, вказівних займенників: *мо́йа* (с. 201), *сво́йї* (с. 207), *то́го* (с. 202), граматичних форм від дієслова *бути*: *бу́ло* (с. 201), *не бу́ло* (с. 202), *бу́ли* (с. 203);

- префіксальне наголошування форм найвищого ступеня порівняння: *на́йперше* (с. 295) тощо.

Отже, очевидною і беззаперечною є доцільність вивчати діалектні риси, явища традиційної культури, мовні трансформації та їхній характер на підставі діалектного тексту. Праця Н.В. Хібеби «Бойківське весілля в текстах: обряд і слово», у якій зафіксовано та представлено бойківський весільний обряд, відтворено його етапи, проаналізовано й сформовано інваріантну модель обряду, виявлено структурні особливості і водночас репрезентовано мовлення носіїв бойківських говірок, розкриває горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, адже в діалектних текстах представлено інформацію про різнотипні одиниці мови, їхні функції та взаємодію в мовленні. Монографія Наталії Василівни — це ще один внесок до діалектологічної скрині, скарб для сучасних і майбутніх поколінь.

Рецензію отримано 20.09.2023

Halyna Kobyrnka, Doctor of Sciences in Philology of the Department of Dialectology Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: Kobyrnka2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>

TRADITIONS AND CEREMONIES THROUGH THE PRISM OF LANGUAGE DIVERSITY

Review of book: *Khibeba, N.V. The Boiko wedding in texts: the rite and the word*

NAS of Ukraine, I. Krypuyevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021
(Book series “Dialectological chest”).

УДК 811.161.2

Ю.О. ЦИГВІНЦЕВА, доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: julivoznuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>

ВАРШАВСЬКІЙ УКРАЇНІСТИЦІ – 70 років

Цьогоріч відсвяткувала 70-літній ювілей кафедра україністики Варшавського університету — один із найстаріших українознавчих наукових осередків у Польщі та Західній Європі. Її історія пов'язана з постатями Івана Івановича Огієнка, Романа Степановича Смаль-Стоцького та Мирона Михайловича Кордуби й сягає ще першої половини ХХ ст. Офіційно ж кафедру заснував у листопаді 1953 року професор Пшемислав Зволінський, а першим українським ученим, що очолив її, став Степан Петрович Козак, випускник Київського державного (нині — національного) університету імені Тараса Шевченка. Сьогодні науковці кафедри працюють під керівництвом доктора гуманітарних наук Катажини Якубовської-Кравчик та вивчають українські діалекти, порівнюють українську та польську мови, виконують етнолінгвістичні та соціолінгвістичні дослідження, аналізують політичну мову та мову ЗМІ, вивчають українську літературу різних періодів та твори сучасних українських авторів, польсько-українське пограниччя, взаємні культурні й літературні впливи, активно просувають українську науку, мову, літературу, культуру в європейське гуманітарне середовище.

З нагоди ювілею кафедри 15–16 червня 2023 року у Варшаві в мішаному форматі відбувалася міжнародна наукова конференція «Tradycje i wyzwania studiów ukrainistycznych we współczesnym świecie / Традиції та виклики українознавства в сучасному світі».

Цитування: Цигвінцева Ю.О. (2023). Варшавській україністиці – 70 років (наукова хроніка). *Українська мова*, 4(88), 136–141.

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Науковий захід об'єднав мовознавців з різних країн — Грузії, Канади, Німеччини, Польщі, Словаччини, США, України, Хорватії, Чехії. У конференції взяли участь учені з багатьох наукових установ і вишів України: Бердянського державного педагогічного університету, Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця), Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Київ), Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Київ), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ), Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (Львів), Інституту української мови НАН України (Київ), Історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, Криворізького державного педагогічного університету, Львівської національної академії мистецтв, Львівського національного університету імені Івана Франка, Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Полтава), Міжнародної школи україністики НАН України (Київ), Національної академії вищої освіти України (Київ), Національної академії внутрішніх справ (Київ), Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Київ), Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ), Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного університету «Острозька академія», Національного університету «Львівська політехніка», Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Олексіївського ліцею Краснокутської селищної ради (Харківська область), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ), Рівненського державного гуманітарного університету, Сумського державного університету, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (Київ), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Українського державного університету залізничного транспорту (Харків), Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Захід відбувався під патронатом ректора Варшавського університету професора Алойзи Новака та посла України в Республіці Польщі Василя

Зварича. *Василь Зварич* привітав співробітників Варшавського університету з визначною річницею та подякував науковцям кафедри за вагомий внесок у викладання та вивчення української мови, історії, культури й літератури в Польщі, усебічну підтримку України в умовах російської збройної агресії. Від імені Посольства України в Республіці Польщі він вручив колективу кафедри україністики Варшавського університету подяку за багаторічну сумлінну й плідну працю на ниві українознавства, внесок у польсько-українські наукові та культурні зв'язки. Посол наголосив на важливості глибоких досліджень власної ідентичності та взаємних наукових контактів, адже від того, як добре українці й поляки знатимуть одне одного, залежить спільне майбутнє Польщі та України в Європі.

Подяку керівництву Варшавського університету та Посольству України в Республіці Польщі за незмінну підтримку від усіх колег висловила *Катажина Якубовська-Кравчик*, яка розповіла про головні здобутки співробітників кафедри за 70 років її діяльності, детальніше зупинившись на виданнях останнього десятиріччя та співпраці з україністами всього світу, зокрема згадала й про тісні професійні зв'язки з Інститутом української мови НАН України. Вона зауважила, що кафедра не лише виконує дослідження з україністики, але й популяризує Україну в Польщі.

З вітальним словом виступила також декан факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету, професор, доктор габілітований *Магдалена Ольпінська-Шкелко*.

Упродовж двох днів було виголошено близько 160 доповідей. Під час пленарного засідання та 19 секційних зустрічей науковці обговорювали теми з різних напрямів українознавства. Зокрема, увага була зосереджена довкола медійно-дискурсивного простору сучасної України, новітньої української літератури, українського історико-літературного процесу, викликів лінгвістики в українському контексті, розвитку лексико-семантичної системи української мови, методики викладання українознавчих дисциплін у різних навчальних закладах, європейського та вітчизняного виміру україністики, культурологічних та мистецькознавчих досліджень, об'єднувальних процесів та конфліктів в Україні, дискусій про українську ідентичність тощо. Кожен блок доповідей супроводжувало жваве й зацікавлене обговорення.

На пленарному засіданні виголосили доповіді авторитетні науковці, які представили актуальні напрями сучасної україністики: *Олена Галета* («Література як мовотворчість: Словник війни Остапа Сливинського»), *Алла Ярова* («Росія як об'єкт співчуття: дезінформаційний наратив у європейському контексті покаяння»), *Ярослав Поліщук* («Doświadczenia i horyzonty polskiej ukrainistyki literacko-kulturowej / Досвід і обрії польської літературної та культурологічної україністики»), *Наталія* та *Богдан Тихолози* («Frankoznawstwo jako dziedzina ukrainistyki i slawistyki: aspekty narodowe i międzynarodowe / Франкознавство як галузь українознавства та славістики: національний та міжнародний аспекти»), *Ганна Дидик-Меуш* («Від мови до мовлення, від системи до узусу: історика мови в

сучасній мовознавчій парадигмі), **Юрій Шевчук** («Англіцизми як новий виклик для використання, вивчення та викладання української мови»). У центрі уваги доповідачів, окрім власне наукових роздумів про сучасну українську мову, літературу, культури, педагогіку, історію, незмінно перебувала основна й болісна тема сьогодення — російсько-українська війна. Дослідники говорили про сакралізацію мови під час війни, її роль для вираження емоцій, подолання травм, мову як інструмент усних та письмових свідчень війни, засіб історичної пам'яті та обстоювання і збереження національної ідентичності, мовні інновації, пов'язані з воєнною тематикою і новими суспільними реаліями тощо.

На секційних засіданнях з доповідями виступили 9 наукових співробітників Інституту української мови НАН України: **Володимир Труб** («Про різноманітність чинників, які створюють складнощі для нормалізації поточної мовної ситуації в Україні»), **Лариса Мовчун** («Лексема мова як засіб збереження національної ідентичності українців: римологічний аспект»), **Ніна Горголюк** («Я- та Він-речення у фокусі когнітивної теорії модальності»), **Лариса Колібаба** (співавтор **Світлана Романюк**, «“Товариство, ми ж нічого особливого не вимагаємо!”», або знову про граматичні форми звертань в українському політичному дискурсі ХХІ ст.»), **Ірина Казимирова** («Ретроспектива номінацій відмінків української мови: термінографічний аспект»), **Ніна Яценко** («Системно-структурний напрям в українському термінознавстві (20—30-ті роки ХХ ст.)»), **Ірина Брага** («Динаміка української національно-мовної ідентичності мешканців Сумщини (період повномасштабної війни Росії проти України)»), **Оксана Васецька** («Полілексійність термінів фонетики I половини ХХ ст.»), **Юлія Цигвінцева** («Між бібліотекою та ноутбуком: застосування електронних інформаційно-освітніх ресурсів під час викладання мовознавчих дисциплін у вищій школі»).

Змістовними та вартими уваги були й інші доповіді з мовознавства, виголошені на кількох секціях. Вони стосувалися різних проблем української мови: а) розвитку лексико-семантичної системи — виступи **Анатолія Загнітка** («Сучасна лінгвофемінізація: від модерну до постмодерну»), **Зоряни Куньч** («Вивчення семантичних модифікацій на прикладі детермінування»), **Марини Навальної** («Інновації в текстах українських масмедіа воєнної тематики»), **Олени Кадочнікової** («Культурно-національні конотації в системі назв волонтерських організацій на підтримку української армії»), **Галини Вокальчук** та **Наталії Адах** («Українська неологія доби російської агресії 2014—2023 років (лексико-семантичний, лінгвокультурологічний і лексикографічний аспекти)»), **Наталії Костусяк** («Лінгвостилістичні та прагматичні особливості неодериватів та неографізмів періоду російсько-української війни»), **Маргарити Жуйкової** («Елементи традиційної культури українців в асоціативних полях (нові експериментальні дані)»), **Марії Кухарчишин** («Транстермінологізація як тенденція формування сучасних терміносистем (на прикладі української біологічної термінології)»), **Пшемислава Йозвікевича** («Nazwy grzybów

makroskopijnych z komponentem kolorystycznym w języku ukraińskim i polskim / Назви макроскопічних грибів із кольоровим компонентом в українській та польській мовах»); б) лексикографії — доповіді *Галини Мацюк* («Лексика українського повсякдення як об'єкт лексикографічного опису: теоретичні і прикладні аспекти»), *Зоряни Купчинської* («Словозмінно-орфографічний словник прізвищ Львівщини: від ідеї до її втілення»), *Олександри Антонів* («Розмовники воєнного часу: історія і сучасність»), *Лілії Харчук* («Словники української мови як основа кодифікації лексико-семантичних норм»); в) соціолінгвістики — виступи *Ольги Залужної* («Динаміка мовного конфлікту в Україні на початку 20-х років ХХІ століття»), *Оксани Ніки* («Мовна практика України в контексті сучасних соціогуманітарних викликів»), *Ірини Дудко* («Українська мова в контексті сучасних умов міжкультурної комунікації»), *Тетяни Фецап* («Статус української мови в полікультурному соціумі Республіки Туреччина»), *Ірини Багмут* («Вплив українських переселенців на популяризацію української мови в Угорщині»), *Олени Пелехатої* («Мовні ідеології та мовний менеджмент в умовах російсько-української війни: нові перспективи і завдання україністики»), *Марії Личук* («Мова — національний щит кожної нації»); г) дидактики — доповіді *Валентини Каліш* («Вивчення лексико-семантичних явищ здобувачами вищої філологічної освіти на когнітивно-комунікативній основі»), *Ірени Митнік* («Onomastyka w służbie dydaktyki ukrainistycznej / Ономастика на службі української дидактики»), *Ганни Швець* («Навчальна текстотека з української мови як іноземної: стан, структура, шляхи збагачення, методичний інструментарій»), *Уляни Холодової* («Проблематика викладання українознавчих дисциплін у чеському мовному середовищі (за матеріалами викладання в УП Оломоуць»)), *Олександри Касьянової* («Принципи транскрибування українських губних у навчанні студентів-іноземців»), *Ольги Петришиної* («Візія безпекового статусу української мови в сучасній академічній дидактиці»); г) стилістики та лінгвокультурології — виступи *Галини Насенко* («Динамічний характер норми української церковнослов'янщини у статистичних вимірах»), *Світлани Богдан* («Пріоритетні напрями лінгвостилістичних досліджень в Україні та в європейських центрах україністики»), *Ніни Данилюк* («Мовні образи в текстах українських пісень доби російсько-української війни 2014—2023 років»), *Оксани Микитюк* («Лінгвоперсонологія як призма вивчення мовної особистості Д. Донцова»), *Ірини Кононенко* («Лінгвокультурема *оселедець* — *śledz* в українській і польській мовних картинах світу»); д) граматики — доповіді *Василя Денисюка* («Двоїна: синкретичне зникнення чи офіційне невизнання»), *Анни Кізінської* («Techniki tłumaczeniowe stosowane w przekładzie terminów prawa suwilnego z języka polskiego na język ukraiński — studium przypadku / Техніки тлумачення, використовувані при перекладі цивільно-правових термінів з польської на українську мову — студювання відмінків»), *Лариси Марчило* («До проблеми походження часових форм дієслова в українській мові (на матеріалі пам'яток ХVІІ ст.)»); е) дискурсології — виступи

Олени Доценко («Передбачення війни: комунікативно-прагматичні особливості»), **Адріани Чучвари** («“Російсько-українська війна”: структура, лексико-семантичні засоби реалізації стратегічного нарративу в посланнях Глави УГКЦ Святослава (Шевчука)»), **Олени Семенець** («“У цій єдності — найголовніша наша сила...”: дискурсивні стратегії консолідації українського суспільства в медійному просторі 2022—2023 років»), **Наталії Ясакової** («Українська мова і мовознавство у світлі постколоніалізму»), **Наталії Кобченко** («Міфи про українську мову та українську лінгвістику в світовому академічному дискурсі»); є) інших актуальних мовознавчих питань — доповіді **Алли Архангельської** («Трансформаційна парадигма фразеологізму в контексті міжмовного зіставлення»), **Тетяни Космеди** («Актуальні проблеми українського мовознавства на сторінках журналу “Studia Ucrainica Varsovia”: аспектуальний огляд (2013—2023: до 10-літнього ювілею)»), **Тетяни Тищенко** («Актуальні номінативні процеси в східноподільському ареалі української мови як відображення міждіалектної взаємодії»), **Людмили Марчук** («Міжривнева категорія градації в сучасній українській мові в світлі нових лінгвістичних досліджень»); **Світлани Дербі** («Сучасні українські дипломатичні перемовини: вербальний та невербальний аспекти»), **Марії Кравцової** («Феномен архетипів і його перекладознавче осмислення»), **Наталії Кондратенко** («Перспективи розвитку української політичної лінгвістики в європейському науковому просторі»), **Наталії Піддубної** («Новітні вектори української теолінгвістики: сакралізація в умовах війни»).

Різноманіття тем та обговорюваних під час конференції проблем засвідчують вагомий напрацювання кафедри українистики факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету та всіх українців Польщі, України й інших країн світу, а жваві дискусії переконують, що українська мова та культура, українстика цікаві не лише українцям, а й науковцям-представникам інших народів, бо є невіддільним складником загальноєвропейського культурного й наукового процесу.

Наукову хроніку отримано 22.08.2023

Yuliia Tsyhvintseva, PhD in Philology, Junior Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: julivoznuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>

WARSAW UKRAINIAN STUDIES IS 70 YEARS OLD

ЗМІСТ

Дослідження	<i>І.Ю. Шкіцька</i> Питоме-запозичене в лінгвістичній термінології Юрія Шевельова 3
	<i>О.М. Тищенко</i> Динаміка семантичної структури статті: словник живої мови за редакцією Б.Д. Грінченка і сучасний словник активного типу 21
	<i>Ф.С. Бацевич</i> Наративні контексти та семантика дискурсивних слів (на матеріалі лексеми <i>зрештою</i>) 40
	<i>О.М. Данилевська</i> Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України 49
	<i>Т.Л. Хомич</i> Авторське словотворення в українському художньому прозовому дискурсі початку ХХІ сторіччя 70
Дослідження молодих науковців	<i>А.О. Палаш</i> Мовно-естетичний знак культури «муза» в мовотворчості неокласиків 83
Наукові постаті українських мовознавців	<i>С.О. Вербич</i> Лінгвістичні обрії Василя Васильовича Німчука 96
	<i>Т.В. Цимбалюк-Скопненко</i> Наукова спадщина Лідії Андронівни Юрчук: здобутки і рецепція 109
	<i>Г.В. Войтів</i> Її душа — у її слові: до 75-річчя від дня народження Ольги Федик 125
Огляди та рецензії	<i>Г.С. Кобиринка</i> Традиції та обряди крізь призму мовного розмаїття Рецензія на книгу: <i>Н.В. Хібеба</i> . Бойківське весілля в текстах: обряд і слово. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021 (Серія «Діалектологічна скриня») 128
Наукова хроніка	<i>Ю.О. Цигвінцева</i> Варшавській україністиці — 70 років 136

CONTENTS

Articles

Iryna Shkitska
The *native-borrowed* paradigm in the linguistic terminology
of Yury Shevelyov **3**

Oksana Tyshchenko
The dynamics of the semantic structure of the article:
a dictionary of living language edited by B.D. Hrinchenko
and a modern dictionary of the active type **21**

Florii Batselych
Narrative contexts and semantics of discursive words
(as evidenced by the lexeme *zreshtoiu*) **40**

Oksana Danylevska
Language biography of a teacher in the study of the dynamics
of the language situation in school education in Ukraine **49**

Tetiana Khomych
Author word formation in the Ukrainian artistic
prose discourse of the beginning of the XXI century **70**

Young Scholars Articles

Alyona Palash
Language and aesthetic sign of culture “muse”
in language creation of the neoclassics **83**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Sviatoslav Verbych
Linguistic horizons of Vasyl Vasylovych Nimchuk **96**

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko
Scientific heritage of Lidia Andronivna Yurchuk:
achievements and reception **109**

Hanna Voitiv
Her soul is in her words: to the 75th anniversary
of Olha Fedyk birthday **125**

Surveys and Reviews

Halyna Kobyrnka
Traditions and ceremonies through the prism of language diversity
Review of book: Khibeba, N.V. The Boiko wedding in texts:
the rite and the word NAS of Ukraine, I. Krypyakevych
Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021
(Book series «Dialectological chest») **128**

Scientific Chronicle

Yuliia Tsyhvintseva
Warsaw Ukrainian studies is 70 years old **136**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям та лінгвістичним форумам.

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. У разі встановлення в надісланій статті плагіату її автора позбавляють права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею надіслати підписаний *Лицензійний договір* на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал — 1,5; ширина всіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи, поштову адресу та індекс, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію статті українською мовою (до 500 знаків) із 5–7 ключовими словами (без методологічних деталей, покликань, аббревіатур) та науковий реферат статті англійською мовою — до 1800 знаків із 7–10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок.

До інших рубрик, обсягом 7–10 сторінок, анотацію не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25–27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Списки умовних скорочень та літератури подати за алфавітом наприкінці статті. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015).

Legend та **References** подати за латинським алфавітом після списку літератури й оформити їх за міжнародним бібліографічним стандартом APA.

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (подавати їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами немає пропуску, напр.: В.А. Петренко.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора публікації може не збігатися з позицією редакційної колегії. За достовірність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає(ють) автор(и) публікації.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — <https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/>